JEAN-PAUL SARTRE

MUČNINA

NASLOV IZVORNIKA
JEAN-PAUL SARTRE
LA NAUSÉE

GLAVNI UREDNIK
VELIMIR VISKOVIĆ

UREDNICA
NADA GAŠ1Ć

OVITAK
SVJETLAN JUNAKOVIĆ

Na ovitku detalj slike GARE MONTPARNASSE, GEORGIJA DE CHIRICA

JEAN-PAUL SARTRE

MUČNINA

S FRANCUSKOGA PREVEO
ZLATKO CRNKOVIĆ

SADRŽAJ:

CASTORU[1]

»To je dečko bez kolektivne važnosti,
tek puki pojedinac.«

L.-F. Céline
Crkva

[1] »Castor« znači na francuskome »dabar«, a to je ujedno bio i nadimak kojim je Sartre nazivao svoju prijateljicu i životnu družicu, književnicu Simonu de Beauvoir (Prev.).

Predgovor

Treba se samo prisjetiti onog izvanrednog pasusa, možda najznamenitijeg u suvremenoj književnosti, uz pasus o *madeleini* kod Prousta, u kojem Roquentin zastaje pred korijenom kestena u parku i osjeća kako mu se od postojanja zavrtjelo u glavi:

»Bio sam dakle maloprije u javnom parku. Korijen kestena zario se u zemlju ispod moje klupe. Nisam se više sjećao da je to korijen. Riječi su isparile, a s njima i značenje stvari, njihov način uporabe, sve one slabe oznake koje su ljudi urezali u njihove površine. Sjedio sam malko pogrbljen, pognute glave, sam pred onom crnom i kvrgavom masom, posve sirovom, koja me plašila... A sad eto: najednom je tu, jasno kao dan: postojanje se iznenada razotkrilo. Izgubilo je svoj bezazleni izgled nekakve apstraktne kategorije: ono je samo tijesto stvari, ovaj je korijen umiješen u postojanje. Ili, bolje reći, korijen, rešetkasta ograda parka, klupa, rijetka trava na travnjaku, sve je to isparilo; raznolikost stvari, njihova individualnost, puki je privid, caklina. Ta se caklina otopila, ostale su samo nesređene, goleme i meke mase - gole, nekakva grozna i razbludna golotinja.«

U ovoj slici nije možda »najstravičniji i najopsceniji« taj užasni izgled jednog svijeta u kojem nema više nikakve individualnosti i koji je sveden na gomilu »monstruozne i meke mase«. Nije riječ o naprosto neugodnom prizoru pred kojim gledaočeva svijest igra ulogu zgađenog svjedoka. Užasno je to što se svijest tu osjeća kao dio mase prisutnosti koje promatra. Isto tako sudjeluje i u postojanju. Uronjena je u nju. Tu ljepljivu mekoću koju posvuda zapaža i koja je univerzalna karakteristika postojanja, ona zapaža i osjeća i u samoj sebi. Misao je također meka i monstruozna i proteže se usred monstruozne mekoće svega postojećeg.

To je zapravo »okrutan užitak«, trenutak ekstatičnog užasa, onkraj kojeg nema ničega. »Pakao su drugi«, izreći će jednog dana Sartre rečenicu koja je postala glasovita. To bi se moglo i drukčije definirati te ustvrditi da je sartreovski pakao ogrezlost u zajedničkom tijestu stvari. Stoga sartreovski *Cogito*[2] završava - ako uopće završava - na suprotnoj krajnosti senzualnog *Cogita.* On nije raspršen nego uronjen u univerzum. Tu je i točka uzleta do kozmičkih prostora. Tu nedostaje zraka i neba. Misao se zgrušava, otešćava, usporava, vuče i iscrpljuje u toj »groznoj marmeladi«, tom »gustom pekmezu koji sve prožima,« koji pokriva sve i koji je sve. Reklo bi se da se u procesu koji se može jasno pratiti, duh pretvara u materiju, da se skrućuje kao krema, ili kao ptica koja se uhvatila na lijepak.

Teško je, istini za volju, zamisliti mučniji prizor. Međutim, ako dobro promislimo, prepoznat ćemo tu jednu od bitnih tema oniričke poezije i misli: temu koja predstavlja čovjeka zarobljenog stvarima, čovjeka koji postaje stvar i koji, u dodiru s materijom, gubi ono zbog čega je slobodan i što tvori duh. Naši su košmari ispunjeni tim strepnjama. Baudelaire i Mallarme pretočili su ih u sliku broda ili galeba vječito zatočenih u ledu. Još prije njih, Poe je opisao užas baruštine u koju tone, zajedno sa svojim žiteljima, kuća Usher. Ali nitko nije opisao taj doživljaj, proživljeni ili sanjani, tako intenzivno kao Sartre, nitko nije osjetio takvo snažno gađenje. Ali, bilo bi pogrešno smatrati, kao što su mnogi često dosad smatrali, da Sartre uživa u tim opisima. Istina je da im se svejednako vraća obuzet užasnom fascinacijom. Ali on se spušta na samo dno ljudske opstojnosti jedino zato da uroni u suprotnu krajnost prožet energijom umnogostručenom gađenjem. Kad vidi da će zaglibiti, Sartre se izvlači iz tijesta u koje je upao i, iz straha da ne potone do kraja usred samih stvari, lansira se u prazninu, pa bila to i praznina ništavila.

---

[2] *Cogito, ergo sum* (lat.) - Mislim, dakle postojim - osnova Descartesove filozofije.

Tu bismo se mogli zaustaviti, i imali bismo pravo da se zaustavimo, jer taj sartreovski *Cogito* dostaje sam sebi. Počinje napuštenošću, nastavlja se osjećanjem apsurda, straha da se ne zaglibi i željom da se pošto-poto izvuče iz postojanja. I istog se trena može i završiti ostvarenjem te želje, to jest smrću. Sve u *Mučnini* vodi do jedne konačne želje, do želje da se »postojanje istjera iz čovjeka«, da se »trenuci oslobode njihova sala, da se izažmu, osuše, da se čovjek pročisti i očeliči«. Ali kako da se pročisti a da se ne isprazni i očisti trenutke od onoga što je u njima i u nama postojanje? Jer, postojati je pogreška, jer sva svijest i savjest mora biti, u najhitnijem značenju te riječi, *loša savjest,* što će reći svijest da se griješi ili - što izlazi na isto - da se živi usred apsurda, pa se u tom slučaju čini da nema drugog načina da se dokine ta loša savjest, osim ako ne da se pusti da žalosno ugine sama od sebe u močvari u kojoj je ogrezla. Dokinuti istog trenutka postojanje koje je otkriveno i zanijekano tog trenutka. *Cogito* u *Mučnini* morao bi se završiti logično - kao i *Cogito* u *Wertheru* ili u *Igituru*[3] - samoubojstvom. Kako se »oprati od grijeha postojanja«, pita se Sartre. Doista, kako drukčije nego nepostojanjem?

Međutim, sasvim suprotno onome što bi se moglo očekivati, pojavljuje se na kraju *Mučnine* tračak nade. U trenutku kad napušta, kao što se život napušta, grad u kojem je teklo njegovo postojanje, Roquentin sluša u kavani jazz melodiju: *Some of these days* - *You'll miss me honey,* čiji mu refren kanda navješćuje da »iza svega postojećeg što upada iz jedne sadašnjice u drugu, bez prošlosti, bez budućnosti, iza tih zvukova što se od dana do dana raspadaju, ljušte i klize prema smrti, melodija ostaje ista, mlada i čvrsta!« Čvrsta! Ta je »čvrstoća« melodije u čudnoj opreci s monstruoznom mekoćom jednog svijeta u kojem se pokazalo da je svijest osuđena da živi i umire. Moguće je dakle, zahvaljujući umjetnosti, prizvati jedan svijet posve drukčiji od ovoga. Kad je to ustanovio, Roquentina je obuzelo osjećanje za koje se nije nadao da će ga ikad više obuzeti, neka vrsta radosti: »Postojanje se dakle može opravdati?« Postojanje, kako ga prihvaćamo, jest apsurdno. Ono nema smisla. Ali možda postoji način da mu se prida smisao? Smisao postojanja nije nešto što se daje posve gotovo. To je nešto što čovjek tek naknadno sam, činom svoga duha, daje sebi.

Stoga treba inzistirati na tome. Reklo bi se da je sva Sartreova misao u *Mučnini* imala za cilj da se spusti na najnižu razinu, na onu krajnju točku na kojoj prestaje biti *misao* da bi postala materija. Ne može se zamisliti *Cogito* koji bi odvukao duh dalje od vlastite naravi kako bi ga zakopao u amorfnu masu postojećih stvari. Ali valja imati na umu da taj Sartreov pokušaj nema za svrhu da stvori ne znam kakav grozni monizam, u kojem bi se sve što jest javljalo samo po sebi, nagomilano, zamrznuto u anonimnom postojanju. Taj pokušaj tek naznačuje smjer, u kojem se misao kreće kad želi točno otkriti ono što nije misao, što se najviše razlikuje od njene vlastite naravi. I upravo u tom trenutku kad se čini da misao klizi u posve neduhovni svijet, u nepokretni svijet u kojem sve što postoji - postoji zauvijek i posvuda *po sebi,* otkriva se da ona sama nije nigdje i nikad po sebi, da postoji kao bitno različito postojanje.

Georges Poulet

[3] *Igitur ili Elbehnonova ludost,* nedovršena pripovijest francuskog pjesnika Stéphanea Mallarmea (1842-1898).

Nakladnikova napomena

Ovi su zapisi pronađeni među spisima Antoinea Roquentina. Objavljujemo ih bez ikakvih preinaka.

Prva je stranica bez nadnevka, ali postoje valjani razlozi za vjerovanje da je napisana nekoliko dana prije početka samog dnevnika. Prema tome, vjerojatno potječe najkasnije iz prvih dana siječnja 1932.

U to je doba Antoine Roquentin, pošto je proputovao Srednjom Evropom, Sjevernom Afrikom i Dalekim istokom, već tri godine boravio u Bouvilleu, kamo je bio došao da dovrši svoja povijesna istraživanja o markizu de Rollebonu.

Nakladnik

LIST BEZ NADNEVKA

Najbolje bi bilo bilježiti događaje od dana do dana. Voditi dnevnik, da bude sve jasno. Ne izostavljati nijanse, sitne činjenice, čak i ako su na prvi pogled beznačajne, i nadasve ih razvrstavati. Treba jasno reći kako ja vidim ovaj stol, ovu ulicu, ove ljude, svoj paketić duhana, jer se upravo *to* promijenilo. Treba točno utvrditi opseg i narav tih promjena.

Evo, na primjer, kartonska kutija u kojoj je bočica tinte. Trebalo bi ustanoviti kako sam je vidio *prije* i kako je sad [4]. E pa, to je pravokutni paralelopiped i odskače od - ma ovo je glupo, tu se nema što reći. To je ono što treba izbjegavati, ne treba unositi ništa neobično tamo gdje nema ničega. Mislim da je u tome opasnost kad čovjek vodi dnevnik: sklon je pretjerivanju, neprestano nešto vreba, stalno forsira istinu. S druge strane, sigurno je da mi se svakog časa - upravo u vezi s ovom kutijom ili bilo kojim drugim predmetom - može vratiti onaj prekjučerašnji dojam. Uvijek moram biti spreman, jer će mi inače i opet iskliznuti iz ruku. Ne treba ništa [5] nego samo brižljivo i što je moguće detaljnije zapisivati sve što se zbiva.

Dakako da ne mogu više ništa jasno napisati o onome što sam doživio u subotu i prekjučer, to je već sve predaleko od mene; jedino što mogu reći, to je da ni u jednom ni u drugom slučaju nije bilo ničega što bi se moglo nazvati događajem. U subotu su se derani igrali žabica pa sam i ja poželio baciti, kao i oni, kamenčić niz površinu mora. Ali sam umah odustao, bacio kamenčić na zemlju i otišao dalje. Vjerojatno sam u tom trenutku izgledao ćaknut jer su se derani iza mojih leđa nasmijali.

Toliko o onoj vanjskoj strani. Ono što se u meni zbilo nije ostavilo za sobom jasnih tragova. Vidio sam nešto što mi se zgadilo, ali ne sjećam se više jesam li u tom trenutku gledao more ili oblutak. Oblutak je bio plosnat, suh s jedne strane a s druge mokar i blatan. Držao sam ga za rubove široko razmaknutim prstima, da se ne uprljam.

Ono prekjučer bilo je nešto mnogo složenije. Slijedio je niz podudarnosti, nesporazuma, koje ne znam kako bih sebi protumačio. Ali neću sad sve to bacati na papir. Uostalom, sigurno je da me spopao strah ili nekakav sličan osjećaj. Da mi je samo znati čega sam se prepao, to bi već bio krupan korak naprijed.

Čudno je što nisam više uopće sklon mišljenju da sam lud, pače, potpuno mi je jasno da nisam: sve se te promjene odnose na predmete. Ili bih bar želio da se o tome osvjedočim.

10 i pol[6]

Možda je to ipak bio mali napadaj ludila? Od toga više nema ni traga. Danas mi se čine zaista smiješni oni moji čudni osjećaji od prošlog tjedna: ne mogu se više u njih uživjeti. Večeras se dobro osjećam, kao dobro zbrinut građanin na ovom svijetu. U svojoj sam sobi koja gleda na sjeveroistok. Ispod mene je Ulica invalida i gradilište novog kolodvora. Sa svog prozora, na uglu Bulevara Victora Noira, vidim crveno-bijelu svijetleću reklamu »Klub željezničara«. Upravo je stigao vlak iz Pariza. Ljudi izlaze sa starog kolodvora i razilaze se po ulicama. Čujem njihove korake i glasove. Mnogi ljudi čekaju posljednji tramvaj. Svakako se žalosno doimlju,

---

[4] Izostavljena jedna riječ.
[5] Ovdje je izbrisana jedna riječ (možda »forsirati« ili »falsificirati«), a iznad nje dopisana je druga riječ, nečitljiva.
[6] Očito navečer. Odlomak koji slijedi napisan je mnogo kasnije od prethodnoga. Skloni smo mišljenju da je napisan najranije sutradan.

onako okupljeni oko plinske svjetiljke upravo pod mojim prozorom. E pa, morat će pričekati još koju minutu: tramvaj neće doći prije deset sati i četrdeset pet. Samo da večeras ne dođu opet oni trgovački putnici: tako bih se rado naspavao i nadoknadio izgubljeni san. Samo jedna dobra noć, jedna jedina, pa će se sve ove stvari rasplinuti same od sebe.

Četvrt do jedanaest: nemam se više čega bojati, sad bi već bili ovdje. Samo da danas opet ne dođe onaj gospodin iz Rouena. Dolazi svakog tjedna, ima uvijek rezerviranu sobu broj 2 na prvom katu, onu koja ima bide. Još bi mogao doći: često popije čašu piva u »Klubu željezničara« prije odlaska na počinak. Uostalom, ne pravi veliku buku. Onizak je i vrlo čist, sa crnim navoštenim brčićima i nosi periku. Evo ga!

E pa, kad sam ga začuo kako se penje uza stube, malo sam se ohrabrio, čak i umirio: čega se uopće imam bojati u ovako sređenom svijetu? Mislim da sam ozdravio.

Evo i tramvaja broj 7 »Klaonica - Glavna luka«. Podiže silan štropot. Odlazi dalje, preopterećen kovčezima i djecom koja spavaju, prema Glavnoj luci, prema tvornicama na mračnom istoku. To je pretposljednji tramvaj; posljednji će proći za sat vremena.

Idem na spavanje. Ozdravio sam, neću zapisivati dojmove od dana do dana, kao djevojčice, u ovu svoju lijepu, novu bilježnicu.

Samo bi u jednom slučaju moglo biti zanimljivo voditi dnevnik, a to je kad bi...[7]

[7] Ovdje se prekida list bez nadnevka.

DNEVNIK

Ponedjeljak, 25. siječnja 1932.

Nešto mi se dogodilo, o tom nema više dvojbe. Došlo je to kao kakva bolest, ne kao nešto pouzdano, nešto očigledno. Uvuklo se podmuklo, malo-pomalo; osjećao sam se pomalo čudno, pomalo nelagodno, ništa drugo. Kad se jednom ugnijezdilo, nije se više micalo, pritajilo se, pa sam uspio uvjeriti sama sebe da mi nije ništa, da je posrijedi bila tek lažna uzbuna. A sad se to širi na sve strane.

Mislim da povjesničarska profesija ne pogoduje psihološkoj analizi. Mi u svojoj struci imamo posla samo s jasnim osjećajima koja obilježavamo općim nazivima kao što su težnja, probitak. Međutim, ako bar donekle poznajem sama sebe, sad je vrijeme da se poslužim tim spoznajama.

Što se mojih ruku, primjerice, tiče, tu ima nešto novo, poseban način na koji uzimam lulu ili vilicu. Ili možda vilica ima sad poseban način na koji se daje uhvatiti, ne znam. Maloprije, kad sam ulazio u sobu, naglo sam zastao zato što sam u ruci oćutio nekakav hladni predmet koji mi je privukao pozornost svojevrsnom osobnošću. Otvorio sam šaku i pogledao: u ruci sam držao kvaku, ništa drugo. Jutros, u knjižnici, kad mi je prišao Samouk[8] da me pozdravi, trebalo mi je nekoliko sekundi da ga prepoznam. Vidio sam pred sobom nečije nepoznato lice, jedva da je i bilo neko lice. A onda sam osjetio u ruci njegovu ruku, nešto poput debelog, bijelog crva. Začas sam je ispustio i ruka mu je mlitavo klonula.

I na ulicama ima kojekakvih čudnih otegnutih zvukova.

U posljednjih je nekoliko tjedana dakle nastala stanovita promjena. Ali gdje? To je neka apstraktna promjena koja ni na čemu ne počiva. Da se nisam ja promijenio? Ako nisam ja, onda se promijenila ova soba, ovaj grad, ova priroda; treba birati.

*

Mislim da sam se ipak ja promijenio: to je najjednostavnije rješenje. Ali i najneugodnije. Svejedno, valja napokon priznati da sam podložan tim nenadanim preobrazbama. Stvar je u tome što vrlo rijetko mislim, pa se u meni nagomilala sva sila sitnih metamorfoza a da nisam toga ni svjestan, a onda, jednog lijepog dana, izbije prava revolucija. Zato mi život i djeluje ovako nepostojano, nesuvislo. Kad sam, na primjer, otputovao iz Francuske, mnogi su ljudi govorili da sam otišao navrat-nanos. A kad sam se vratio, iznenada, nakon šest godina putovanja, mogli su isto tako ustvrditi da sam se vratio navrat-nanos. Opet u duhu gledam sebe s Mercierom u uredu onoga francuskog dužnosnika koji je lani dao ostavku zbog afere Petrou. Mercier se potom otputio u Bengal s arheološkom ekipom. Oduvijek sam želio posjetiti Bengal, a on me nagovarao da mu se pridružim. Sad se pitam zašto. Rekao bih da nije imao povjerenja u Portala i da je računao da ću ga ja držati na oku. Nisam vidio razloga da odbijem njegovu ponudu. A sve da sam i slutio u ono vrijeme što smjera s Portalom, još bih spremnije bio prihvatio tu ponudu. Ali eto, bio sam kao paraliziran, nisam mogao ni riječi izustiti. Piljio sam u kmerski kipić na zelenom sagu pokraj telefona. Činilo mi se da sam pun biljnog soka ili mlakog mlijeka. Mercier mi je rekao s anđeoskom strpljivošću iza koje se krilo malko zlovolje:

[8] Ogier P... o kome će u ovom dnevniku češće biti riječ. Bio je sudski pisar. Roquentin se upoznao s njim 1930. godine u knjižnici u Bouvilleu.

- Shvaćate da moram službeno znati na čemu sam. Znam da ćete na kraju pristati, pa će najbolje biti da pristanete odmah.

Imao je tamnoriđu bradu, jako namirisanu. Kad god bi mahnuo glavom, zapahnuo bi me miris parfema. Odjednom sam se, iznebuha, probudio iz šestogodišnjeg sna.

Onaj mi je kipić došao nekako neugodan i blesav, osjetio sam kako se silno dosađujem. Nikako mi nije bilo jasno zašto sam uopće u Indokini. Što uopće ovdje radim? Zašto razgovaram s ovim ljudima? Zašto sam ovako čudnovato odjeven? Isparila je moja strast. Ta me strast bila potopila i valjala godinama; a sad sam se osjećao prazan. Ali nije to bilo ono najgore: preda mnom je bila, držeći se nekako nehajno, golema i otužna ideja. Nije mi bilo posve jasno što je to, ali nisam je mogao gledati, toliko mi se gadila. Sve mi se to izmiješalo s mirisom Mercierove brade.

Izbezumljen od bijesa na njega, sav sam se stresao i hladno mu odgovorio:

- Hvala vam lijepa, ali mislim da sam se naputovao: vrijeme je da se vratim u Francusku.

Preksutradan sam se ukrcao na brod za Marseille.

Ako se ne varam, ako svi nagomilani znaci navješćuju nov poremećaj u mom životu, onda se ozbiljno bojim. Nije taj moj život bogat, ni važan, ni dragocjen, ali se bojim onoga što će nastati, što će me spopasti - i odvući me, kamo? Hoću li i opet morati otići, sve ostaviti nedovršeno, sva svoja istraživanja, svoju knjigu? Hoću li se opet probuditi za nekoliko mjeseci, za nekoliko godina, skršen, razočaran, usred novih ruševina? Htio bih jasno prozreti sama sebe prije nego što bude kasno.

Utorak, 26. siječnja

Ništa novo.

Radio sam od devet do jedan u knjižnici. Razradio sam 12. poglavlje i sve što se tiče Rollebonova boravka u Rusiji, sve do smrti Pavla I. To sam napokon obavio i neću više imati posla oko toga dok ne budem sve prepisivao učisto.

Pola je dva. U kavani sam Mably, jedem sendvič, sve je gotovo normalno. Uostalom, u kavanama je uvijek sve normalno, napose u kavani Mably, zbog njena poslovođe, gospodina Fasquellea, koji na licu ima vrlo pozitivan i utješan lupeški izraz. Bliži se vrijeme njegove sijeste pa su mu oči već ružičaste, ali se i dalje drži vrlo živahno i odrješito. Prolazi između stolova, povjerljivo pristupa pojedinim gostima i pita:

- Je li bilo sve u redu, gospodine?

Smješkam se gledajući ga tako živahna: u vrijeme kad mu se prazni lokal, prazni mu se i glava. Između dva i četiri nema nikoga, pa gospodin Fasquelle prođe još nekoliko koraka s tupim izrazom na licu, konobari pogase svjetla i on utone u nesvjesno stanje: čim taj čovjek ostane sam, zaspi u tren oka.

Zasad ima još dvadesetak gostiju, samaca, beznačajnih inženjera, namještenika. Oni jedu na brzinu u obiteljskim pansionima koje sami nazivaju menzama, a kako osjećaju potrebu za malo luksuza, dolaze nakon ručka ovamo da popiju kavu i odigraju partiju pokera; tek pomalo dižu buku, promjenljivu buku koja me ne smeta. I oni, da bi postojali, moraju biti na okupu.

Ja živim sam, potpuno sam. Nikad ni s kim ne razgovaram; ništa ne primam, ništa ne dajem. Samouka ne računam. Tu je doduše još i Franqoise, vlasnica »Kluba željezničara«. Ali zar možda s njom razgovaram? Pokatkad, nakon ručka, kad mi donese pivo, priupitam je:

- Imate li malo vremena?

Nikad me ne odbije, pa idem za njom u jednu od onih njenih velikih soba na prvom katu koje izdaje na sat ili na dan. Ja joj ništa ne plaćam: vodimo ljubav na obostrano zadovoljstvo. Ona u tome uživa (treba joj po jedan muškarac na dan, i ima ih još mnogo drugih pored mene), a ja se oslobađam nekih sjetnih misli kojima dobro znam uzrok. Ali jedva da izmijenimo koju

riječ. Čemu? Svako za se; ja sam, uostalom, u njenim očima nadasve gost njene kavane. Dok se svlači, pita me:

- Čujte, jeste li možda čuli za Bricot, aperitiv koji se tako zove? Ovog su ga tjedna tražila već dva gosta. Mala nije znala što je to, pa me pitala. Bili su to trgovački putnici, valjda su to pili u Parizu. Ali ja ne volim kupovati ništa što ne poznajem. Neće vas smetati ako ne skinem čarape?

Nekad sam - još prilično dugo pošto me ostavila - mislio na Anny. Sad ne mislim više ni na koga; ne trudim se čak ni da smislim što ću reći. To u meni teče, brže ili sporije, uopće se ne suzdržavam, puštam neka ide kako hoće. Obično mi misli, nevezane za riječi, ostaju zamagljene. Poprimaju nejasne i ugodne oblike, gube se; učas ih zaboravim.

Divim se ovim mladim ljudima oko sebe: pijuckajući kavu, pričaju jasno i glasno o vjerodostojnim zgodama. Ako ih tko pita što su jučer radili, nimalo se ne zbune: odgovaraju u riječ-dvije. Ja bih se na njihovu mjestu uzmucao. Istinabog, već dugo nikog nije briga što ja radim. Kad čovjek živi sam, ne zna više ni pričati: vjerodostojnost se izgubi istodobno kad i prijatelji. Pa i događaje čovjek pušta da idu svojim tokom; pred očima mu naglo iskrsavaju ljudi koji nešto govore i odlaze, upušta se u pričanje bez glave i repa: bio bi doista slab svjedok. Ali zauzvrat mu sve ono što je nevjerojatno, čemu u kavanama ne bi povjerovali, ne izmiče. Na primjer, u subotu, oko četiri sata po podne, uz sam rub drvenog nogostupa ispred gradilišta novog kolodvora, jedna ženica u nebeskiplavom ogrtaču trčala je natraške, smijala se i mahala rupčićem. Istodobno je jedan crnac u kišnoj kabanici krem boje, u žutim cipelama i sa zelenim šeširom na glavi, zaokretao za ugao zviždučući. Žena koja je i dalje uzmicala naletjela je na njega ispod svjetiljke koja visi na drvenoj ogradi i pali se svake večeri. Tako se odjednom, pod zažarenim nebom, našla ta ograda koja jako miriše na mokro drvo, ta svjetiljka i ta zgodna plavokosa ženica u crnčevu naručju. Da nas je bilo četvero ili petero, vjerojatno bismo opazili njihov sudar, sve one nježne boje, onaj lijepi plavi ogrtač koji je izgledao kao perina, onu svijetlu kabanicu, crvena stakla svjetiljke; i nasmijali bismo se zaprepaštenju što se ocrtalo na ona dva dječja lica.

Kad je čovjek sam, malokad mu se smije: taj je prizor zadobio za mene vrlo snažan, čak i pomalo grub, ali čist smisao. Zatim se raspao, ostala je samo svjetiljka, ograda i nebo: ali i to je bilo još prilično lijepo. Nakon sat vremena svjetiljka je upaljena, zapuhao je vjetar, nebo potamnjelo: od svega onoga nije ostalo ništa.

Sve ovo nije ništa novo; nikad nisam odbijao te bezazlene pobude; naprotiv. Da bi ih čovjek osjetio, dovoljno je da bude samo malčice sam, tek toliko da se u pravom trenutku oslobodi vjerodostojnosti. Ali ja sam ostao u blizini ljudi, na površini samoće, sa čvrstom nakanom da se u krajnjem slučaju sklonim među njih: zapravo sam sve do sada bio pravi diletant.

Sad ima posvuda stvari kao što je krigla piva, ovdje, na stolu. Dok je gledam, dođe mi da kažem: puj pike, ne igram se više! Potpuno mi je jasno da sam prekardašio. Sa samoćom se čovjek valjda ipak ne može »igrati«. To ne znači da zavirujem pod krevet prije nego što ću leći, ni da se pribojavam da će mi se usred noći vrata sobe iznenada širom otvoriti. Samo, ipak sam uznemiren: evo, već pola sata zazirem da *pogledam* ovu kriglu piva. Gledam iznad nje, ispod nje, desno od nje, lijevo od nje, samo *nju* neću da gledam. I vrlo dobro znam da mi svi ovi samci oko mene ne mogu biti ni od kakve pomoći: kasno je, ne mogu se više uteći njima. Oni bi me samo potapšali po ramenu i rekli: »Pa dobro, što ima sad na toj krigli piva? Ista je kao i sve druge. Od brušena je stakla, ima ručku i mali grb na kojem piše *Spatenbrau*.« Ja sve to znam, ali znam da ima i nešto drugo. Gotovo ništa. Ali ne mogu više objašnjavati što vidim. Nikome. Evo, polako tonem na dno vode, do samog straha.

Sam sam sred ovih veselih i razboritih glasova. Svi ovi ljudi provode vrijeme raspravljajući i priznajući blaženim glasom da su potpuno istog mišljenja. Bože moj, koliko im je samo stalo do toga da isto misle o istim stvarima! Dovoljno je samo pogledati kako se nakrevelje kad između njih prođe jedan od onih ljudi ribljih očiju koji izgledaju kao da gledaju u sebe i s kojima

se nitko živ ne može složiti. Kad mi je bilo osam godina, i kad sam se igrao u parku Luxembourg, bio je takav jedan koji je sjedio u čuvarevoj kućici uz rešetkastu ogradu što se proteže duž Ulice Augustea Comtea. Nije ništa govorio, samo bi od vremena do vremena ispružio nogu i prestrašeno pogledao svoje stopalo. Na toj je nozi nosio visoku cipelu, a na drugoj papuču. Čuvar je rekao mom stricu da je taj bio nekad prefekt u internatu. Umirovili su ga zato što je učenicima pročitao ocjene na tromjesečju odjeven u talar. Strašno smo ga se bojali jer smo slutili da je sam. Jednog se dana osmjehnuo Robertu i izdaleka pružio ruke prema njemu: Robert samo što nije pao u nesvijest. Nismo se bojali jadne vanjštine toga čove ni velike bradavice koju je imao na vratu i o koju mu se trljao ovratnik, nego smo slutili da mu se u glavi roje misli raka ili jastoga. Toga smo se grozili, da se čovjeku mogu u glavi rojiti misli jastoga o kućici, o našim koturima, o grmlju.

Da i mene to ne čeka? Prvi put mi je dosadno samom. Htio bih porazgovarati s nekim o tome što mi se događa prije nego što bude kasno, prije nego što počnem ulijevati strah u kosti dječacima. Da je bar Anny sa mnom! Čudno: ispisao sam deset stranica a da nisam rekao istinu - bar ne svu istinu. Kad sam napisao pod nadnevkom: »Ništa novo«, nije mi bila čista savjest: zapravo mi nije htjela izaći iz pera jedna sitna zgoda, ni sramotna ni neobična. »Ništa novo«. Divim se kako čovjek može lagati kad pozove razum u pomoć. Dakako da se nije dogodilo ništa novo, ako baš hoćete: jutros, u osam i četvrt, kad sam izašao iz hotela Printania i pošao u knjižnicu, htio sam ali nisam mogao podići papirić što je ležao na zemlji. To je sve, nije to čak ni događaj. Da, ali, istini za volju, mene se to snažno dojmilo: pomislio sam da nisam slobodan. U knjižnici sam uzalud nastojao osloboditi se te misli. Nakanio sam pobjeći od nje u kavanu Mably. Nadao sam se da će se rasplinuti na svjetlu. Alije ostala u meni, teška i bolna. Upravo mi je ona diktirala prethodne stranice.

Zašto sam to prešutio? Zacijelo iz ponosa, a pomalo i zbog nespretnosti. Nemam običaja pripovijedati sam sebi što mi se dogodilo, pa stoga ne shvaćam dobro vezu između događaja, ne uočavam ono što je važno. Ali sad je gotovo s tim: ponovo sam pročitao ono što sam napisao u kavani Mably i posramio se; ne želim ovdje nikakvih tajni, ni duševnih stanja, ni nečega neizrecivog; nisam ni djevica ni pop da bih se igrao duševnog života.

Nema se tu bogzna što reći: nisam mogao podići sa zemlje taj papirić, i gotovo.

Volim inače podizati sa zemlje kestenove i stare krpe, a napose papiriće. Godi mi da ih uzmem u ruke, da ih stisnem u ruci; još malo pa bih ih prinio ustima, kao djeca. Anny je zapadala u strašan bijes kad bih dohvatio sa zemlje papire, teške i sjajne, ali vjerojatno zamazane govnom. U ljeto ili na početku jeseni mogu se naći po parkovima komadi novina što ih je sunce sasušilo, pa su suhi i krhki poput suha lišća, i tako žuti da bi se reklo da su bili umočeni u pikrinsku kiselinu. Drugi se papirići zimi izvaljaju, izmrve, isprljaju i vrate se zemlji. Neki opet, sasvim novi, čak i zamrznuti, posve bijeli i treperavi, stoje kao labudovi, ali su već odozdo zalijepljeni za zemlju. Previjaju se, otimaju se blatu, ali se onda malo dalje izravnaju, jednom zauvijek. Sve se to dade lijepo dohvatiti. Katkad ih samo pipam i gledam izbliza, a katkad ih poderem da bih čuo kako dugo pucketaju, ili ih pak, ako su baš vlažni, zapalim, premda prilično teško gore; onda obrišem blatne dlanove o neki zid ili stablo.

Danas sam tako promatrao crvenkaste čizme konjaničkog časnika koji je izlazio iz vojarne. Prateći ih pogledom, opazio sam papirić kako leži na zemlji, uz lokvu. Mislio sam da će časnik petom zgaziti papirić u blato, ali nije: prekoračio je i papirić i lokvu. Prišao sam tom mjestu i vidio da je to stranica sa crtama, jamačno istrgnuta iz školske teke. Smočila se bila i savila na kiši i bila nabubrela i podbuhla kao opečena ruka. Crvena crta uz rub bila je izblijedjela i pustila ružičastu boju; tinta se na nekim mjestima razlila. Donji dio stranice nestao je pod korom blata. Sagnuo sam se i uživao dodirujući to nježno i svježe tijesto što se pod mojim prstima pretvaralo u sive valjuške... Nisam ga mogao podići.

Ostao sam načas tako sagnut, pročitao sam ispisane riječi: »Diktat: Bijela sova«, zatim sam se uspravio praznih ruku. Nisam više slobodan, ne mogu više raditi što želim.

Predmeti nas ne bi smjeli *doticati* jer su neživi. Njima se samo služimo, vraćamo ih na mjesto, živimo među njima: korisni su i ništa više. Bojim se stupiti u dodir s njima baš kao da su živa bića.

Sad mi je jasno; malo se bolje prisjećam onoga što sam osjetio neki dan na morskoj obali kad sam držao onaj oblutak u ruci. Bila je to neka vrsta sladunjava gađenja. Baš je bilo neugodno! I siguran sam da je to bilo od onog oblutka, da je prešlo iz oblutka meni u ruke. Da, tako je, upravo tako: neka vrsta mučnine u rukama.

Četvrtak prije podne, u knjižnici

Maloprije, dok sam silazio stubištem u hotelu, čuo sam Lucie kako se po stoti put jada vlasnici mažući stube pastom. Vlasnica joj je odgovarala na jedvite jade i kratkim rečenicama zato što je još bila bez zubala. Bila je tako reći gola, u ružičastoj kućnoj haljini, u papučama. Lucie je, kao i obično, bila prljava; s vremena na vrijeme prestala bi raditi i pridigla se na koljenima da pogleda gospodaricu. Govorila je neprekidno i naoko razborito.

- Bilo bi mi sto puta draže da je ženskar - rekla je. - Ne bi me to ništa smetalo, samo ako njemu ne bi škodilo.

Govorila je o svom mužu: ta mala, crnomanjasta četrdesetogodišnjakinja svojom ušteđevinom može priuštiti sebi naočita mladića, montera u tvornici Lecointe. Nesretna je u braku. Muž je ne tuče i ne vara, nego pije, svake se večeri vraća kući pijan. Duša mu je u nosu; vidio sam ga kako je u tri mjeseca sav oslabio i požutio. Lucie misli da je to od pića, ali ja bih rekao da će prije biti tuberkuloza.

- Mora se čovjek svladavati - reče Lucie.

Uvjeren sam da je to grize, ali polako, strpljivo: ona se svladava, ali ne može se ni utješiti ni predati svom jadu. Misli na taj jad malko, malčice, tu i tamo, kljuca po njemu. Navlastito kad je među ljudima zato što je oni tješe, i zato što joj je lakše kad se izjada staloženim tonom, kao da dijeli savjete. Kad ostane sama u sobama, čujem je kako pjevuši ne bi li se oslobodila crnih misli. Ali povazdan je mrzovoljna, začas se umori i ozlovolji:

- Dovde mi je došlo - govori držeći se za grlo - i nikako da prođe.

Škrtari s patnjom. Vjerojatno škrtari i na užicima. Pitam se ne poželi li kad da se oslobodi te jednolične boli, toga gunđanja koje počinje čim prestane pjevuckati, da preboli jednom zauvijek tu svoju muku, da se utopi u očajanju. Ali, bilo kako mu drago, ne može to učiniti jer je sputana.

Četvrtak po podne

»Gospodin de Rollebon bio je vrlo ružan čovjek. Kraljica Marija Antoaneta najradije ga je zvala ’svojim dragim majmunčetom’. Ipak je imao sve žene na dvoru ne izigravajući dvorsku ludu kao ona nakaza Voisenon, nego ih privlačeći nekim magnetizmom koji je njegove lijepe žrtve dovodio do krajnjih izljeva strasti. Spletkari, igra prilično sumnjivu ulogu u aferi oko kraljičine ogrlice i nestaje 1790. godine nakon dugotrajnog druženja s Mirabeauom-Tonneauom i Nerciatom. Poslije ga nalazimo u Rusiji, gdje sudjeluje u ubojstvu cara Pavla I, a odatle odlazi u daleke zemlje, u Indiju, Kinu i Turkestan. Trguje, kuje urote, uhodari. Godine 1813. vraća se u Pariz. Godine 1816. postaje svemoćan: jedini je pouzdanik vojvotkinje d’Angouleme. Ta hirovita postarija žena koju muče grozne uspomene iz djetinjstva, umiruje se i smješka kad god ga ugleda. S pomoću nje vedri i oblači na dvoru. Godine 1820. ženi se vrlo lijepom osamnaestogodišnjom gospođicom de Roquelaure. Gospodinu je Rollebonu sedamdeset godina; obasut je častima, na vrhuncu karijere. Nakon sedam mjeseci optužen je za veleizdaju,

uhićen i bačen u tamnicu, gdje poslije petogodišnjeg zatočenja umire a da nije ni izveden pred sud.«

Pročitao sam, obuzet sjetom, ovu bilješku Germaina Bergera[9]. Preko ovih nekoliko redaka upoznao sam se s gospodinom de Rollebonom. Kako mi se tada učinio zavodljiv, i kako sam ga odmah zavolio zbog tih nekoliko riječi! Upravo sam radi njega, radi tog čovuljka, ovdje. Kad sam se vratio s putovanja, mogao sam se isto tako nastaniti i u Parizu ili Marseilleu. Ali većina spisa u vezi s njegovim dugim boravcima u Francuskoj nalazi se u Gradskoj knjižnici u Bouvilleu. Rollebon je bio vlasnik dvorca Marommesa. Prije rata u tom je trgovištu živio još jedan od njegovih potomaka, arhitekt koji se zvao Rollebon-Campoyre, i koji je, prije no što je umro 1912. godine, ostavio neobično važnu ostavštinu knjižnici u Bouvilleu: markizova pisma, dio dnevnika, svakojake spise. Nisam još sve to proučio.

Drago mi je što sam ponovo pronašao te bilješke. Prošlo je deset godina kako ih nisam čitao. Rekao bih da mi se rukopis promijenio: onda mi je bio zbijeniji. Kako sam te godine volio gospodina de Rollebona! Sjećam se jedne večeri - bio je utorak, cijelog sam dana radio u Mazarineovoj biblioteci; upravo sam otkrio, na temelju Rollebonove korespondencije iz 1789. i 1790. godine, kako je majstorski nasamario Nerciata. Bio je već mrak, prolazio sam Avenijom du Maine i, na uglu Ulice de la Gaite, kupio sam kestenje. Kako sam bio sretan! Posve sam, smijao sam se na sav glas misleći kako se Nerciat morao zabezeknuti kad se vratio iz Njemačke. Markizovo je lice kao i ova tinta: prilično je izblijedjelo otkako se njime bavim.

Ponajprije, od 1801. godine ne razumijem uopće njegovo ponašanje. Ne može se reći da manjka dokumenata: pisama, fragmenata uspomena, tajnih izvješća, spisa iz policijskog arhiva. Naprotiv, imam ih gotovo i previše. Ono što nedostaje tim svjedočanstvima, to je postojanost, dosljednost. Ne proturječe ona jedna drugima, ne, ali se i ne slažu među sobom; reklo bi se da se ne odnose na istu osobu. Pa ipak, drugi povjesničari rade s istim takvim podacima. Kako im to polazi za rukom? Jesam li ja možda savjesniji od njih, ili nisam toliko pametan? Uostalom, ovako postavljeno pitanje ostavlja me potpuno ravnodušnim. Što ja zapravo tražim? Ne znam ni sam. Dugo me taj čovjek, Rollebon, zanimao više od knjige koju pišem o njemu. Ali sad mi je već taj čovjek... taj čovjek nekako dosadan. Prionuo sam uz svoju knjigu: što više starim, reklo bi se, osjećam sve veću potrebu da je napišem.

Dakako da se može pretpostaviti da je Rollebon aktivno sudjelovao u ubojstvu Pavla I, da je poslije prihvatio špijunsku misiju na visokom nivou na Orijentu, u službi ruskoga cara, i da je neprestano obmanjivao Aleksandra u korist Napoleona. Istodobno se revno dopisivao s grofom d’Artoisom i dostavljao mu prilično nevažne podatke ne bi li ga uvjerio u svoju odanost; u isto je vrijeme Fouche igrao kudikamo zamršeniju i opasniju komediju. Možda je markiz za svoj račun trgovao puškama s azijatskim kneževinama?

E, da, možda je on to sve radio, ali za to nema dokaza: već pomalo vjerujem da se tu nikad ništa neće moći dokazati. Sve su to poštene pretpostavke koje se zasnivaju na činjenicama: ali sve bih rekao da potječu od mene, da su naprosto način da nekako povežem sve svoje spoznaje. Od samog Rollebona nema ni tračka svjetla. Spore, trome, zlovoljne činjenice slažu se, strogo uzevši, u red koji želim stvoriti, ali je to samo vanjski red. Imam dojam da je sav moj rad plod mašte. Još sam k tome prilično siguran da bi junaci romana djelovali istinitije, da bi u svakom slučaju bili mnogo zabavniji.

Petak

Tri sata. Tri sata, to je vrijeme kad je uvijek prekasno ili prerano za sve ono što čovjek kani učiniti. Čudan popodnevni trenutak. Danas je upravo nepodnošljiv.

---

[9] Germain Berger, *Mirabeau-Tonneau i njegovi prijatelji,* stranica 406, napomena broj 2, Champion, 1906. (Napomena nakladnika.)

Hladno sunce bijeli prašinu na prozorskim staklima. Nebo je blijedo, zastrto bjelinom. Jutros su se potoci zaledili.

Teško probavljam pokraj radijatora, unaprijed znam da mi je dan propao. Neću učiniti ništa pošteno, osim možda tek kad se smrači. To je sve zbog sunca; mutno pozlaćuje prljavobijelu izmaglicu što visi u zraku iznad gradilišta, prodire u moju sobu, posve zlatnožuta, posve blijeda, prostire na stolu četiri štura i lažna odraza.

Lula mi je premazana pozlaćenom pokosti koja ponajprije privlači poglede nekom prividnom vedrinom: čovjek je gleda, pokost se topi, ostaje samo velik bljedunjav trag na komadu drva. I sve je to tako, sve, čak i moje ruke. Kad sunce ovako sja, najbolje je otići u krevet. Samo što sam noćas spavao kao zaklan pa mi se sad ne spava.

Kako mi je jučer bilo drago nebo, nisko nebo tmasto od kiše koja se navirivala kroz prozor kao kakvo smiješno i ganutljivo lice. Ovo sunce sad nije smiješno, naprotiv. Na sve što volim, na hrđu na gradilištu, na trule daske u ogradi, pada škrto i razborito svjetlo, slično pogledu koji čovjek baca, nakon besane noći, na sinoćnje odluke što ih je oduševljeno donio, na stranice koje je napisao otprve i bez ispravaka. One četiri kavane na Bulevaru Victora Noira koje noću svijetle jedna do druge, i koje su nešto mnogo više od kavana - akvarij, brodovi, zvijezde ili krupne bijele oči - izgubile su svoje dvosmislene čari.

Dan kao stvoren da se čovjek zamisli nad sobom: te hladne zrake koje sunce baca na stvorenja kao strog sud - ulaze u mene preko očiju; osvijetljen sam u sebi svjetlošću koja me osiromašuje. Uvjeren sam da bi i četvrt sata dostajalo da se sam sebi do kraja zgadim. Hvala lijepa, nije mi do toga. Neću ni pročitati ono što sam jučer napisao o Rollebonovu boravku u Sankt Peterburgu. Ostajem sjediti klonulih ruku, ili obeshrabreno zapisujem riječ-dvije, zijevam, čekam da padne noć. Kad se smrkne, predmeti i ja izaći ćemo iz limba.

Je li Rollebon sudjelovao u ubojstvu Pavla I. ili nije? Eto, to je pitanje dana: dotle sam došao i ne mogu dalje dok to ne riješim.

Po Čerkovu, njega je potplatio grof Pahlen. Čerkov kaže da bi se većina urotnika bila zadovoljila time da svrgnu cara i zatvore ga. (Čini se da je i Aleksandar bio sklon tom rješenju.) Ali Pahlen je navodno htio svršiti s Pavlom jednom zasvagda. Zadaća je gospodina de Rollebona navodno bila da pojedinačno nagovori urotnike na ubojstvo.

»Posjetio je svakoga od njih i svaki put odigrao neobično uvjerljivo scenu koja se imala dogoditi. Tako je izazvao ili razvio u njima ludu želju za ubojstvom.«

Ali ja ne vjerujem Čerkovu. On ipak nije vjerodostojan svjedok, on je sadist i sumanut čarobnjak - sve iskreće u nešto demonski. Nipošto ne mogu zamisliti gospodina de Rollebona u toj melodramskoj ulozi. Da je on tobože pred svakim od njih odigrao scenu umorstva? Ma nemojte, molim vas! On je hladan, obično nikog ne može zanijeti: on ništa ne pokazuje, samo daje naznake, i njegova metoda, blijeda i bezbojna, može imati uspjeha samo kod ljudi njegova kova, kod spletkara pristupačnih razumnim razlozima, kod političara.

»Adhemar de Rollebon,« piše gospođa de Charrieres, »nije govorio slikovito, nije gestikulirao, nije mijenjao intonaciju. Držao je oči poluzatvorene i čovjek je teško mogao zamijetiti rub sivih zjenica između trepavica. Tek sam se prije nekoliko godina usudila priznati sama sebi da mi je bio dozlaboga dosadan. Govorio je otprilike onako kako piše opat Mably.«

I da bi taj čovjek svojim glumačkim darom... Ali kako je onda zavodio sve one žene? Osim toga, tu je i ona zanimljiva priča koju bilježi Segur i koja mi se čini istinita:

»Godine 1787, u svratištu nedaleko od Moulinsa, umirao je jedan starac, Diderotov prijatelj i učenik tadašnjih filozofa. Popovi iz okolice bili su na mukama: sve su pokušali ali uzalud; čovo nije htio primiti posljednje sakramente, ostao je panteist. Gospodin de Rollebon, koji je bio na proputovanju, a inače nije ni u šta vjerovao, okladio se sa župnikom u Moulinsu da će za nepuna dva sata obratiti bolesnika na kršćanske osjećaje. Župnik je prihvatio okladu i izgubio: uvjeravanje je počelo u tri sata u noći, bolesnik se u pet sati ispovjedio a u sedam umro.

'Pa, zar ste vi tako jaki u vještini raspravljanja?' upitao ga je župnik. 'Nadmašili ste sve naše dušobrižnike!' 'Ja nisam s njim raspravljao,' odgovori mu gospodin de Rollebon. 'Ja sam ga samo zastrašio paklom'.«

A sad, je li zaista aktivno sudjelovao u ubojstvu? Te večeri, oko osam sati, dopratio ga je do kućnih vrata jedan njegov prijatelj časnik. Ako je ponovo izašao, kako je mogao neometan proći kroz cijeli Peterburg? Car Pavao, onako sumanut, bio je izdao naredbu da se poslije devet sati navečer uhite svi prolaznici osim babica i liječnika. Treba li povjerovati u onu apsurdnu legendu prema kojoj se Rollebon prerušio u babicu kako bi mogao doći do palače? Uostalom, on je bio kadar tako nešto učiniti. Bilo kako mu drago, čini se da je dokazano da on nije bio kod kuće one noći kad je izvršeno umorstvo. Aleksandar je zacijelo ozbiljno posumnjao na njega jer je jedna od prvih njegovih vladarskih odluka bila da odstrani markiza pod mutnim izgovorom da mu povjerava neku misiju na Dalekom istoku.

Gospodin de Rollebon strašno me gnjavi. Ustajem. Krećem se na ovom blijedom svjetlu; gledam svjetlo kako mi se mijenja na rukama i na rukavima sakoa: neopisivo mi se gadi. Zijevam. Palim svjetiljku na stolu: možda će njena svjetlost potisnuti danje svjetlo? Ali ne: svjetiljka baca samo kukavnu lokvu svjetlosti oko svoga podnožja. Gasim je, ustajem. Na zidu je bijela rupa, ogledalo. To je zamka. Znam da ću upasti u nju. Tako je. U zrcalu se pojavilo nešto sivo. Prilazim i gledam, ne mogu se više odvojiti. To je odraz mog lica. Često ga u ovim izgubljenim danima promatram. Nije mi ništa jasno na njemu. Lica drugih ljudi imaju nekakav smisao, ali moje nema. Nisam čak načisto ni je li lijepo ili ružno. Mislim da je ružno, tako bar kažu. Ali to me ne pogađa. Zapravo se ne mogu načuditi što mu pripisuju takve osobine, baš kao da proglašavaju lijepim ili ružnim komad zemljišta ili neku stijenu.

Ipak ima na njemu nešto što je ugodno oku, ono iznad određenih predjela obraza, povrh čela: to je onaj lijepi crveni plamen kojim je pozlaćena lubanja, moja kosa. To je ugodno gledati. Bar je izrazite boje: drago mi je što sam riđokos. Ovako se, u zrcalu, najbolje vidi, upravo zrači. Ipak imam sreću: da mi je više čela kosa neodređene boje, nešto između kestenjaste i plave, lice bi mi se izgubilo u nečemu mutnom, od čega bi mi se još zavrtjelo u glavi.

Pogled mi pada polako, nevoljko na to čelo, na te obraze: ne nailazi ni na šta čvrsto, zapada u pijesak. Tu su svakako nos, oči, usta, ali sve to nema smisla, pa ni ljudskog izraza. Ipak, Anny i Velines tvrdile su da imam živahan izraz; možda sam ipak previše navikao na svoje lice? Kad sam bio mali, teta Bigeois govorila mi je: »Ako se predugo budeš gledao u ogledalu, ugledat ćeš majmuna!« Valjda sam se ja još dulje gledao jer ono što vidim na nižem je stupnju od majmuna, na granici je biljnog svijeta, na razini polipa. Ne kažem da nije živo, ali Anny nije mislila na taj život: opažam tu neke lake drhtaje, opažam bezbojno meso što buja i mlohavo drhturi. Osobito su grozne, ovako izbliza, oči. Nešto staklasto, meko, slijepo, obrubljeno crvenilom, nešto nalik na riblju krljušt.

Oslanjam se svom težinom na rub od fajanse, primičem lice zrcalu tako da ga dodirujem. Nestaju oči, nos i usta: ne ostaje više ništa ljudsko. S obje strane grozničavo nabubrelih usana - tamne bore, pukotine, krtičnjaci. Na širokim obroncima obraza prostiru se svilaste bijele malje, iz nosnica vire dvije dlake: reljefna geološka karta. Pa ipak mi je taj krajolik s Mjeseca poznat. Ne bih mogao reći da *prepoznajem* pojedinosti, ali sve skupa budi u meni dojam da sam to već negdje vidio, pa se opuštam i polako tonem u san.

Htio bih se još trgnuti: izbavio bi me kakav živ i snažan osjećaj. Pritišćem lijevom rukom obraz, štipam kožu, kreveljim se sam sebi. Polovica lica popušta, lijeva polovica usta krivi se i nadimlje otkrivajući jedan zub, duplja se očna otvara i ukazuje se bijela kugla, rumeno i krvavo meso. Ali nisam to tražio: ništa snažno, ništa novo; nešto blago, meko, nešto već viđeno! Spavam otvorenih očiju, lice se povećava u zrcalu, golemi blijedi kolobar klizi na svjetlosti...

Naglo se budim jer gubim ravnotežu. Zajahao sam na stolicu, svejednako ošamućen. Da li se i drugi ljudi toliko muče da procijene svoje lice? Čini mi se da ja vidim svoje lice kao što osjećam svoje tijelo, nekakvim tupim i organskim osjećanjem. A drugi? A Rollebon, na

primjer? Je li i njega uspavljivao pogled u zrcalu na ono što je gospođa de Genlis nazivala »sitno, naborano lice, određeno i jasno, posve izrovano kozicama, na kojem je udarala u oči neka posebna zloba, napor koji je ulagao da je prikrije. Silno se brinuo,« dodaje ona, »o svojoj frizuri i nikad ga nisam vidjela bez vlasulje. Ali obrazi su mu bili modre boje što je prelazila u crnu zato što je imao oštru bradu koju je sam brijao, a to je radio vrlo loše. Obično bi se namazao olovnim bjelilom, poput Grimma. Gospodin de Dangeville je tvrdio da je, sa svom tom bjelinom i modrilom, nalik na sir iz Roqueforta.«

Sve bih rekao da je bio vrlo zabavan čovo. Doduše, ipak se nije tako doimao gospođe de Charrieres. Mislim da je njoj bio prilično nezanimljiv. Možda čovjek i ne može proniknuti u svoje lice? Ili da nije to možda zato što sam samotnjak? Ljudi koji žive u društvu navikli su vidjeti sebe u ogledalu onakvima kako ih vide njihovi prijatelji. Ja nemam prijatelja: je li mi zbog toga meso tako golo? Reklo bi se da jest - da, reklo bi se da je to priroda bez ljudi.

Nemam više volje raditi, ne mogu više ništa drugo nego čekati noć.

Pola šest

Ne valja! Nikako ne valja: osjećam gađenje, mučninu. Ovaj put ima u tome i nešto novo: spopalo me to u kavani. Kavane su dosad bile jedino moje utočište zato što su pune svijeta i dobro osvijetljene: sad više ni to ne vrijedi; kad me još uhvati u mojoj sobi, neću se imati kud skloniti.

Poželio sam voditi ljubav, ali čim sam gurnuo vrata pred sobom, doviknula mi je konobarica Madeleine:

- Nema gospođe, otišla je u kupovinu.

Osjetio sam duboko razočaranje u spolovilu, dugo neugodno škakljanje. Istodobno sam oćutio kako mi se košulja trlja o bradavice na prsima, pa me obavio, spopao polagani šareni vrtlog, vrtlog od magle, svjetlosti usred dima, u zrcalima, s klupama što su se sjale u pozadini, pa mi nije bilo jasno ni zašto je to sve tu, ni zašto je sve to tako. Stajao sam na vratima oklijevajući, a onda je nastao kovitlac, sjena je prešla preko stropa i osjetio sam kako me nešto gurnulo naprijed. Lebdio sam, omamljen svijetlom izmaglicom što je prodirala u mene sa svih strana. Madeleine je dolepršala da mi skine ogrtač, opazio sam da je začešljala kosu unatrag i objesila naušnice: nisam je prepoznao. Promatrao sam njene široke obraze koji su neprestano težili za ušima. U jamicama na obrazima, ispod jagodica, bile su dvije izdvojene ružičaste mrlje koje su se kanda dosađivale na tom jadnom mesu. Obrazi su i dalje težili za ušima a Madeleine se smiješila:

- Što ćete popiti, gospodine Antoine?

Tad me spopala mučnina, klonuo sam na tapeciranu klupu, nisam više znao gdje sam; vidio sam kako se oko mene polako vrte boje, došlo mi je da povraćam. I eto, otad me mučnina ne napušta, drži me u svom stisku.

Platio sam. Madeleine je odnijela tanjurić. Krigla se upire u mramornu lokvicu žutog piva na kojoj pluta mjehurić. Na mjestu gdje sjedim, klupa je oštećena, pa da ne bih spuznuo, moram se potplatima snažno odupirati o pod; hladno je. Desno od mene se kartaju na vunenoj prostirci. Nisam ih opazio kad sam ušao; samo sam oćutio kako neki mlaki paket leži napol na klupi, napol na stolu, s parovima ruku u pokretu. Poslije im je Madeleine donijela u drvenoj zdjelici karte, prostirku i žetone. Trojica su ili četvorica, ne znam pravo, ne usuđujem ih se pogledati. Jedna je opruga u meni pukla, mogu pomicati očima ali ne i glavom. Glava mi je posve mekana, gipka, rekao bih da mi je nasađena na vrat; ako je okrenem, past će mi. Ipak, čujem kako netko prediše i s vremena na vrijeme opažam krajičkom oka nešto crvenkasto, obraslo bijelim dlakama. To je nečija ruka.

Kad je gazdarica u kupovini, za šankom je zamjenjuje njezin bratić, Adolphe. Zagledao sam se u njega dok sam sjedao, i nastavio ga gledati zato što nisam mogao okrenuti glavu. U košulji je, s naramenicama sljezove boje; zavrnuo je rukave košulje do iznad lakta. Naramenice mu se jedva vide na modroj košulji, izgubile su se, nestale u modrini, ali je sve to lažna skromnost: zapravo se one ne daju potisnuti, razdražuju me svojom ovnujskom tvrdoglavošću, baš kao da su htjele da budu ljubičaste, ali su stale na pola puta a da se nisu odrekle svojih težnji. Najradije bih im rekao: »Hajde, hajde, *budite* ljubičaste pa da svršimo već jednom s tim!« Ali ne, one ostaju u tom neodređenom stanju, tvrdoglave su u svojim neokončanim naporima. Kadikad ih modra boja preplavi i potpuno pokrije: načas ih uopće ne vidim. Ali to je samo jedan val, uskoro modra boja mjestimice izblijedi pa opažam kako se ponovo pojavljuju otočići neodlučne sljezove boje, koji se šire, spajaju i iznova postaju naramenice. Bratić Adolphe nema očiju: nabrekle i posuvraćene vjeđe otkrivaju mu tek malčice bjeline. Sneno se smješka; od vremena do vremena frkne, zakevće i počne se trzati kao pas u snu.

Njegova modra pamučna košulja vedro odudara od zida čokoladne boje. Pa i to izaziva u meni mučninu. Ili, bolje reći, upravo je to mučnina. Mučnina nije u meni: osjećam je *tamo* na zidu, na onim naramenicama, posvuda oko sebe. Ona je isto što i ova kavana, ja sam u njoj.

Desno od mene onaj mlaki paket počinje bučiti, maše svojim parovima ruku.

- Evo ti tog tvog aduta. - Šta je adut? - Velika crna hrptenjača pogrbljena nad kartama: - Ha-ha! - Šta? Evo ti aduta, upravo ti ga je odigrao. - Ne znam ja, nisam vidio... - Da, da, ja sam upravo bacio adut. - A, tako, znači da je herc adut. - Pjevuši: - Herc je adut, herc je adut, herc je a-dut. - Zatim govori: - Što je ovo, gospodine? Što je ovo, gospodine? Ja ću ovo uzeti!

Iznova muk - sladunjavi okus zraka u ždrijelu. Vonjevi. Naramenice.

Bratić je ustao, prošao nekoliko koraka, zabacio ruke za leđa, smješka se, diže glavu i naginje se unatrag na petama. U tom položaju drijema. Tu je, njiše se, i dalje se smješka, obrazi mu podrhtavaju. Past će. Naginje se unatrag, sve se više i više naginje, licem je već okrenut stropu, zatim, prije nego što će pasti, spretno se hvata rukom za rub šanka i uspostavlja ravnotežu. Dosta mi je toga, zovem konobaricu:

- Madeleine, dajte mi odsvirajte nešto na gramofonu, budite tako dobri. Znate, onu pjesmu koju volim: *Some of these days*[10].

- Dobro, samo možda će to smetati gospodi; ova gospoda ne vole muziku kad se kartaju. Ah, pitat ću ih!

Okrećem glavu na jedvite jade. Četvorica su. Ona se naginje nad rumena starca koji navrh nosa nosi cviker u crnom okviru. Sakriva karte na prsima i gleda me ispod oka.

- Samo izvolite, gospodine!

Smješkamo se. Ima trule zube. Ona crvena ruka nije njegova, nego njegova susjeda, čove sa crnim brcima. Taj brkonja ima goleme nosnice koje bi mogle udisati zrak za cijelu jednu obitelj i koje mu zauzimaju pola lica, ali usprkos tomu diše na usta i još pomalo dašće. S njima sjedi i mladić pasje glave. Četvrtog kartaša ne vidim dobro.

Karte padaju vrteći se na vunenu prostirku. Zatim ih pobire ruka s prstenjem stružući noktima po prostirci. Ruke su im bijele mrlje na prostirci, izgledaju nabrekle i prasne. Neprestano padaju na stol nove karte, ruke dolaze i odlaze. Kakva čudna zabava: nije nalik ni na igru ni na obred ni na navadu. Mislim da oni to rade samo da ispune nečim vrijeme, ništa drugo. Ali vrijeme je preširoko, ne može se ničim ispuniti. Što god stavimo u njega, smekša se i raširi. Recimo, ta kretnja crvene ruke koja nesigurno pobire karte: potpuno je mlitava. Trebalo bi je raširiti i prekrojiti.

Madeleine okreće ručku gramofona. Samo da se nije zabunila, da nije opet stavila, kao neki dan, veliku ariju iz opere *Cavalleria Rusticana.* Ne, nije, dobro je, prepoznajem melodiju već od prvih taktova. To je stari *ragtime* s pjevanim refrenom. Čuo sam američke vojnike kako ga

---

[10] Jednog od ovih dana (engl.). (Prev.).

1917. godine zviždušu po ulicama La Rochellea. Vjerojatno potječe još iz predratnog razdoblja. Ali ploča je snimljena u novije vrijeme. Pa ipak je to najstarija ploča u ovoj zbirci, ploča Pathea za safirnu iglu.

Sad dolazi refren: njega najviše volim, nenadani način na koji se ruši poput hridine u more. Trenutno je to jazz, nema melodije, samo akordi, bezbroj sitnih trzaja. Ne znaju za predah, nepokolebljivi ih red stvara i uklanja, ne daje im prilike da se saberu, da postoje sami za se. Jure, hitaju, udaraju me u prolazu oporim udarcima i gube se u ništavilu. Volio bih ih zadržati, ali znam, kad bih i uspio zaustaviti koji od njih, da bi mi u prstima ostao samo jedan ordinarni i čeznutljivi ton. Moram se pomiriti s njihovom smrću; štoviše, moram i *zaželjeti* njihovu smrt: ne poznajem mnogo takvih trpkih i snažnih dojmova.

Pomalo se zagrijavam, osjećam zadovoljstvo. Nije to još ništa posebno, to je tek malko sreće usred mučnine: ona se prostire na dnu ljepljive lokvice, na dnu *našeg* vremena - vremena naramenica sljezove boje i oštećenih klupa - a sastoji se od širokih i mekih trenutaka što se prelijevaju preko rubova, poput mrlja od ulja. Tek što se rodila, već je stara, čini mi se da je poznajem dvadesetak godina.

Postoji i druga sreća: izvan mene je čelična traka, skučeno trajanje glazbe, koja prolazi kroz naše vrijeme s kraja na kraj, odbija ga i para svojim suhim šiljcima; postoji i jedno drugo vrijeme.

- Gospodin Randu igra herc, a ti uzimaš asom.

Glas odjekne i izgubi se. Ništa da presiječe čeličnu traku, ni vrata što se otvaraju, ni struja studenog zraka što mi je prešao preko koljena, ni dolazak veterinara sa kćerkicom: glazba probija te nejasne oblike i prolazi kroz njih na drugu stranu. Tek što je sjela, djevojčicu je glazba zaokupila: ukočila se, iskolačila oči i sluša trljajući šaku o stol.

Za koji tren zapjevat će crnkinja. Čini se da je to neminovno, toliko je snažna potreba te glazbe: ništa je ne može prekinuti, ništa što dolazi iz ovoga vremena u koje je svijet zapao; prestat će sama od sebe, na zapovijed. Upravo zato volim taj glas: ne volim ga ni zbog njegova obujma ni zbog njegove tuge, nego zbog toga što je to događaj koji su pripremili nebrojeni akordi izdaleka, koji umiru da bi se on rodio. Pa ipak sam uznemiren, ploča bi se mogla zaustaviti zbog najmanje sitnice: dovoljno je da pukne neka opruga, da bratiću Adolphu puhne nešto u glavu. Kako je čudno, kako je ganutljivo što je ovo trajanje tako krhko! Ništa ga ne može prekinuti, a sve ga može dokrajčiti.

Posljednji je akord zamro. U kratkoj tišini što je zavladala, jasno osjećam da je to to, *da se nešto dogodilo.*

Muk.

Some of these days
You'll miss me honey![11]

Dogodilo se to da je Mučnina nestala. Kad se glas razlegao usred tišine, oćutio sam kako mi se tijelo ukočilo i kako je Mučnina iščeznula. U jedan mah, bilo je gotovo bolno tako se odjednom ukočiti, ozariti. Istodobno se trajanje glazbe proširilo, nadulo poput morske pijavice. Ispunilo je dvoranu svojom metalnom prozirnošću i prignječilo naše jadno vrijeme uza zidove. Ja sam *u* toj glazbi. U ogledalima se valjaju ognjene kugle, okružuju ih uskovitlani kolutovi dima zastirući i otkrivajući opori osmijeh svjetlosti. Moja se krigla piva smanjila, zbila se na stolu: postala je zgusnuta, nezaobilazna. Htio bih je podići i odvagnuti, pružam ruku... Bože sveti! Upravo se ovo najviše promijenilo, moje geste. Ova kretnja moje ruke razvila se poput veličanstvene glazbene teme, priljubila se uz crnkinjinu dugu pjesmu; učinilo mi se da plešem.

[11] Jednog od ovih dana, nedostajat ću ti, dušo!

Adolphovo je lice naslonjeno na zid čokoladne boje; čini mi se da je sasvim blizu. U času kad sam stisnuo šaku, ugledao sam mu glavu; glava je bila očigledna, nužna kao kakav zaključak. Stežem prste uz kriglu, gledam Adolpha i sretan sam.

- No eto!

Nečiji je glas odjeknuo usred žamora. To je glas mog susjeda, onog spečenog starca. Obrazi su mu ljubičasta mrlja na tamnoj koži tapecirane klupe. Udara kartom o stol. Karo devetka.

Ali se mladić pasje glave smješka. Rumeni kartaš, pogrbljen nad stolom, gleda ga ispod oka, spreman da skoči na noge.

- Evo vam ga na!

Mladićeva ruka izlazi iz sjene, kruži časak u zraku, bijela, nehajna, a onda se naglo obrušava poput jastreba i pritišće kartu o prostirku. Rumeni debeljko skače na noge:

- K vragu! Presjekao je.

Obris herc kralja pojavljuje se načas među zgrčenim prstima, a onda se okreće naopako i igra se nastavlja. Lijepi kralj, koji je došao izdaleka, pripremljen mnogobrojnim kombinacijama, mnogobrojnim iščezlim kretnjama! Sad se i on izgubio da bi se rodile neke nove kombinacije i nove kretnje, napadi, protunapadi, promjene sreće, sva sila sitnih pustolovina.

Ganut sam, osjećam da mi je tijelo kao isključeni precizni stroj. Ja sam doživio prave pustolovine. Ne mogu se sjetiti ni jedne pojedinosti, ali uočavam neumoljiv stjecaj okolnosti. Preplovio sam mora, ostavio sam za sobom gradove i plovio uz rijeke ili prodirao duboko u šume, i vječito težio za drugim gradovima. Imao sam mnogo žena, tukao sam se s kojekakvim tipovima, ali se nikad nisam mogao vratiti istim putem, kao što se ni ploča ne može odvrtjeti unatrag. I *kamo* me sve to dovelo? Do ovog trenutka, do ove kožne klupe, do ovog mjehura svjetlosti u kojem odzvanja glazba.

And when you leave me[12]

Da, ja koji sam u Rimu tako rado sjedio na obali Tibra, a u Barceloni uvečer po sto puta prolazio gore-dolje Ramblasom, ja koji sam nedaleko od Anghora, na otočiću Barayu na Prah-Kanu, vidio kako je banijana[13] zauzlala svoje korijene oko Nagina[14] hrama, ja sam sad ovdje, živim u istom trenutku kao i ovi kartaši manilje[15], i slušam crnkinju kako pjeva dok se vani hvata mračak.

Pala je noć, sladunjava, neodlučna. Ne vidimo je, ali je tu, zastire svjetiljke; udišemo sa zrakom nešto gusto - to je ona. Hladno je. Jedan od kartaša gura od sebe hrpu karata prema suigraču koji ih skuplja. Samo je jedna ostala po strani. Zar je ne vide? Herc devetka. Netko je napokon uzima i dodaje mladiću pasje glave.

- Ah! Herc devetka!

E pa, idem ja. Ljubičasti se starac naginje nad list papira sisući vrh olovke. Madeleine ga gleda svijetlim i praznim očima. Mladić neprestance prevrće u ruci herc devetku. Bože mili!...

Teško ustajem; u ogledalu, iznad veterinarove lubanje, vidim kako promiče nečije neljudsko lice.

Još malo pa ću u kino.

Zrak mi čini dobro: nema okus šećera ni kiselkastog okusa vermuta. Ali, Bože, kako je hladno!

Pola osam je, nisam gladan a kino počinje tek u devet, što ću dotle? Treba brzo hodati da se ugrijem. Oklijevam: iza mene bulevar vodi u srce grada, do velikih svijetlećih nakita središnjih

---

[12] A kad me ostaviš (engl.) (Prev.).

[13] Indijska sveta smokva *(Ficus lndica)* (Prev.).

[14] Naga je mitološka sedmoglava zmija koja se često pojavljuje na kmerskim skulpturama. (Prev.).

[15] Kartaška igra u kojoj je karo devetka (manilja) najjača adutska karta (španj.) (Prev.).

ulica, do palače Paramount, do robne kuće Jahan. To me ni najmanje ne privlači: vrijeme je za aperitiv; nagledao sam se već živih bića, pasa, ljudi, sve one mekane mase što se kreće sama od sebe.

Skrećem nalijevo, zabit ću se u onu rupu tamo dolje, na kraju niza plinskih svjetiljki: ići ću Bulevarom Victora Noira sve do Galvanijeve avenije: tamo nema ničeg drugog do kamenja i zemlje. Kamenje je tvrdo i ne miče se.

Ima jedan dosadan dio puta: na desnom nogostupu neka plinovita, siva masa prošarana svjetlima huči kao školjka: to je stari kolodvor. Njegovo je postojanje oplodilo prvih stotinu metara Noirova bulevara - od Bulevara Redute do Ulice Paradis - i porodila desetak kandelabera i četiri kavane, jednu do druge, »Klub željezničara« i tri druge koje obdan životare, ali se uvečer osvijetle i bacaju na kolnik pravokutnike svjetla. Tri puta se za redom kupam u žutoj svjetlosti, vidim neku staricu kako izlazi iz dućana kolonijalne robe i krojačkog pribora, namješta rubac na glavi i počinje trčati: sad je gotovo. Na rubu sam nogostupa u Ulici Paradis, kod zadnjeg kandelabra. Afaltna se traka naglo prekida. Na drugoj je strani ulice tama i blato. Prelazim preko Ulice Paradis. Desnom sam nogom zagazio u lokvu i smočio čarapu; počinje šetnja.

U ovom se dijelu Noirova bulevara *ne stanuje.* Podneblje je ovdje neugodno, tlo previše nezahvalno da bi se život ukorijenio i razvio. Tri pilane braće Soleil (braća Soleil darovala su izrezbareni drveni svod crkvi svete Cecilije na moru, što ih je stajalo sto tisuća franaka) otvorena su sa svim svojim vratima i prozorima na zapad, na ugodnu Ulicu Jeanne-Ber-the Coeuroy, koju ispunjaju zujanjem. Bulevaru Victora Noira okrenute su sve tri pilane leđima što su spojena zidovima. Te zgrade obrubljuju lijevi nogostup na dužini od četiristo metara: na njima nema nijednog prozora, čak ni tavanskog prozorčića.

Ovaj put sam zagazio objema nogama u jarak. Prelazim preko ulice: na drugoj strani samo jedna plinska svjetiljka, kao svjetionik na krajnjem rtu kopna, osvjetljava oštećenu, mjestimice i razvaljenu daščanu ogradu.

Na daskama još vise hrpe reklama. Lijepo lice prožeto mržnjom krevelji se na zelenoj pozadini isparanoj u obliku zvijezde; netko je iznad nosa nacrtao ufitiljene brkove. Na jednom drugom komadu može se još odgonetnuti riječ »čisto« ispisana bijelim slovima s kojih se cijede crvene kapi, možda kaplje krvi. Bit će da su ono lice i ta riječ bili na istom plakatu. Sad je plakat razderan, nema više prirodnih i željenih spona koje su ih vezale, ali je sama od sebe nastala jedna druga cjelina od iskrivljenih usta, kapljica krvi, bijelih slova na završetku riječi, reklo bi se da se tim tajanstvenim znacima nastoji izraziti nekakva kriminalna i nezasitna strast. Između dasaka vide se signalna svjetla uz željezničku prugu. Na daščanu ogradu nadovezuje se dugačak zid. Zid bez otvora, bez vrata, bez prozora, koji završava dvjesta metara dalje, uz neku kuću. Izašao sam izvan dometa kandelabra; ulazim u crnu rupu. Gledajući svoju sjenu pred nogama kako se gubi u mraku, imam dojam da uranjam u studenu vodu. Ispred sebe, na samom kraju, nazirem kroz slojeve tame blijedo ružičasto svjetlo: to je Galvanijeva avenija. Okrećem se; iza plinske svjetiljke, u daljini, opažam tračak svjetla: to je kolodvor sa svoje četiri kavane. Iza mene, ispred mene ima ljudi koji pijuckaju i kartaju se u krčmama. Ovdje je samo mrak. Vjetar mi izdaleka donosi na mahove sitan cilik zvonca. Šumovi iz kuća, brektanje automobila, povici, lavež, ne udaljuju se mnogo od osvijetljenih ulica, ostaju na toplom. Ali cilik zvonca prodire kroz tamu i dopire sve dovde: tvrđi je i ne doimlje se tako ljudski kao ostali šumovi.

Zastajem da osluhnem. Hladno mi je, zebu me uši; bit će da su mi pocrvenjele. Ali ne ćutim više sebe; zaokupila me čistoća što me okružuje; ništa ovdje ne živi, vjetar zavija, krute crte bježe u noć. Noirov bulevar nema nametljivi izgled buržujskih ulica koje očijukaju s prolaznicima. Nitko se nije potrudio da ga ukrasi: on je tek naličje. Naličje Ulice Jeanne-Berthe Coeuroy, Galvanijeve avenije. U blizini kolodvora žitelji Bouvillea paze još donekle na nj; čiste ga od vremena do vremena, radi putnika. Ali već malo dalje zapuštaju ga i on ide ravno, naslijepo, da se zasiječe u Galvanijevu aveniju. Grad je zaboravio na nj. Pokatkad projuri njime

koja kamionćina zemljane boje dižući paklensku buku. Tu čak nema ni ubojstava jer nema ubojica ni žrtava. Noirov se bulevar doimlje neljudski. Poput minerala. Poput trokuta. Sva je sreća što u Bouvilleu postoji takav bulevar. Takvih bulevara obično ima samo u prijestolnicama, u Berlinu oko Neukölna ili tamo negdje oko Friedrichshaina - a u Londonu iza Greemvicha. Ravni i prljavi prolazi, na vjetrometini, sa širokim nogostupima bez drveća. Gotovo su uvijek izvan gradskih zidina, u onim čudnim četvrtima gdje se fabriciraju gradovi, nedaleko od teretnih kolodvora, tramvajskih remiza, klaonica, plinara. Dva dana nakon pljuska, dok je cijeli grad mokar na suncu i iz njega izbija vlažna toplina, ti su bulevari još sasvim hladni, čuvaju svoje blato i lokve. Imaju čak i lokve koje se nikad ne osuše, osim jedanput godišnje, u kolovozu.

Mučnina je ostala tamo, u onom žutom svjetlu. Sretan sam: ova je studen tako čista, ova je noć tako čista; nisam li i ja sam val ledena zraka? Nemati ni krvi ni limfa ni mesa. Otjecati ovim dugim kanalom put onog bljedila tamo. Biti samo studen.

Evo ljudi. Dvije sjene. Što rade ovdje?

Jedna ženica poteže muškarca za rukav i govori brzorečicom i sitnim glasom. Ne razumijem što govori, zbog vjetra.

- Hoćeš li već jednom zavezati? - pita je muškarac.

Ona i dalje govori. On je iznenada odgurne. Gledaju se neodlučno, a onda muškarac zabije ruke u džepove i odlazi ne obazirući se za sobom.

Izgubio se. Sad sam na svega tri koraka od žene. Odjednom iz nje izbije promukli i potmuli glas, prolomi se i ispuni svu ulicu strahovitom žestinom:

- Charles, molim te, znaš što sam ti rekla? Charles, vrati se, dosta mi je svega, strašno sam nesretna!

Prolazim toliko blizu nje da bih je mogao dotaknuti. To je... ma ne mogu vjerovati da ovo užareno meso, ovo lice zajapureno od boli?... Pa ipak, prepoznajem joj rubac, ogrtač i veliki madež boje vinskog taloga na desnoj šaci; to je zbilja ona, to je Lucie, čistačica. Ne usuđujem se ponuditi joj pomoć, ali moram joj pružiti priliku da je zatraži od mene u slučaju potrebe: polako prolazim mimo nje i gledam je. Ona pilji u mene, ali čini se da me ne vidi; reklo bi se da je izbezumljena od boli. Prolazim nekoliko koraka. Okrećem se...

Jest, to je ona, Lucie. Ali sva izobličena, izvan sebe, pati ludo, preko svake mjere. Zavidim joj. Stoji preda mnom, posve uspravna, raskriljenih ruku, kao da očekuje da bude stigmatizirana; otvara usta, guši se. Imam dojam da su zidovi na obje strane ulice porasli, da su se približili, da je ona na dnu bunara. Čekam trenutak-dva: bojim se da se ne stropošta na zemlju: odveć je slaba da podnese ovu silnu bol. Ali ne miče se, reklo bi se da se skamenila, kao i sve što je okružuje. Časak se pitam da se ipak nisam prevario u njoj, da nije možda tek sad otkrila preda mnom svoju pravu narav...

Tiho proštenje. Prinosi ruku grkljanu i iskolačuje oči u čudu. Ne, ona ne crpe iz sebe snagu za toliku patnju. Snaga joj dolazi izvana... iz ovog bulevara. Trebalo bi je uhvatiti za ramena, odvesti do svjetla, među ljude, u blage i ružičaste ulice: tamo se ipak ne može toliko patiti; tamo bi se smekšala, tamo bi joj se vratio njen pozitivni izraz i uobičajeni nivo patnje.

Okrećem joj leđa. Ipak ima sreću. Ja sam već tri godine previše spokojan. Ne mogu od ove tragične osamljenosti ništa preuzeti osim malko puste čistote. Odlazim.

Četvrtak, pola dvanaest

Radio sam dva sata u čitaonici. Sišao sam u dvorište Hipotekarne banke da popušim lulu. Trg popločen pečenom ciglom. Stanovnici Bouvillea ponosni su na nj zato što potječe iz XVIII. stoljeća. Na početku Ulice Chamade i Ulice Suspedard stari lanci priječe prolaz vozilima. Dame u crnom, koje vode svoje pse u šetnju, šuljaju se ispod arkada, duž zidova. Malokad izađu na

danje svjetlo, ali kradom bacaju djevojačke i zadovoljne poglede na kip Gustava Impetraza. Možda i ne znaju kako se zove taj brončani orijaš, ali vide po njegovu redengotu i cilindru da je iz boljeg društva. Cilindar drži u lijevoj ruci, a desnu je stavio na hrpu folijanata, pa im se čini kao da je to njihov djed na postolju, izliven u bronci. Ne moraju ga dugo gledati da bi shvatile da on misli kao i one, da misli točno kao i one o svim stvarima. U službi njihovih malih, uskogrudnih i tvrdokornih nazora, on je uložio svoj ugled i silnu učenost crpljenu iz folijanata koje pritišće svojom teškom rukom. Dame u crnom osjećaju olakšanje, pa se mogu mirne duše posvetiti kućanskim poslovima, izvoditi psa u šetnju: one nisu više dužne braniti one svete nazore, zdrave nazore koje su naslijedile od svojih otaca; ovaj je brončani muž postao njihov čuvar.

Velika enciklopedija posvetila je nekoliko redaka tom velikanu; lani sam ih pročitao. Postavio sam bio knjižurinu na podboj, kroz prozor sam gledao Impetrazovu zelenu lubanju. Doznao sam tako da je oko 1890. godine bio na vrhuncu uspjeha. Bio je nadzornik visokih škola. Slikao je zgodne sličice i napisao tri knjige: *O popularnosti u starih Grka* (1887), *Rollinova pedagogija* (1891) i *Pjesnička oporuka* (1899). Umro je 1902. godine, oplakan i ožaljen od svojih kolega i ljudi od ukusa.

Naslonio sam se na pročelje knjižnice. Potežem iz lule koja samo što se nije ugasila. Gledam neku staru damu kako bojažljivo izlazi iz galerije pod arkadama i promatra Impetraza produhovljenim i upornim pogledom. Odjednom se ohrabrila, pa prelazi preko dvorišta svom brzinom svojih nožica i zastaje načasak pred spomenikom mičući čeljustima. Zatim odlazi žurno dalje, crna na ružičastom taracu, i nestaje u pukotini zida.

Ovaj je trg možda bio veseo oko 1800. godine, sa svojim ružičastim opekama i kućama. Sad ima u sebi nešto suhoparno i opako, jedva primjetnu primjesu užasa. To je sve od tog dobrijana gore, na postolju. Kad su izlili tog sveučilišnog profesora u bronci, napravili su od njega zlog čarobnjaka.

Gledam Impetraza u lice. Nema očiju, tek nešto malo nosa i bradu nagrizenu onom čudnom gubom koja se katkad obori kao epidemija na sve kipove u četvrti. Pozdravlja me; na prsluku mu, u visini srca, velika svijetlozelena mrlja. Djeluje nezdravo i loše. Nije živ, nije, ali nije ni neživ. Iz njega izbija neka potmula sila: kao vjetar koji me otiskuje: Impetraz bi da me istjera iz dvorišta Hipotekarne banke. Ipak, neću otići dok ne popušim lulu.

Iza mene najednom izroni nečija velika, tanka sjena. Lecnem se.

- Oprostite, gospodine, nisam vam htio smetati. Vidio sam da mičete usnama. Sigurno ste ponavljali neke rečenice iz svoje knjige. - Nasmije se. - Bili ste u lovu na aleksandrince?

Zaprepašteno gledam Samouka. Ali čini se da se on čudi mojoj začuđenosti.

- Zar se čovjek ne mora, gospodine, kloniti aleksandrinaca u prozi?

Izgubio sam nešto u njegovim očima. Pitam ga što radi ovdje, u ovo vrijeme. Odgovara mi da ga je šef pustio s posla pa da je izravno došao u knjižnicu, da neće ni ručati, da će čitati dok se knjižnica ne zatvori. Ne slušam ga, ali čini mi se da se udaljio od svoje prvobitne teme jer odjednom čujem ove riječi:

- ... imati kao vi sreću da pišem knjigu.

Moram mu nešto odgovoriti.

- Sreću... - kažem pomalo sumnjičavo.

Nije shvatio smisao mog odgovora pa se brže ispravlja:

- Htio sam, gospodine, reći: zaslugu.

Penjemo se uza stube. Nekako mi se danas ne radi. Netko je ostavio na stolu *Eugénie Grandet,* knjiga je otvorena na dvadeset sedmoj stranici. Hvatam je bez razmišljanja, počinjem čitati dvadeset sedmu stranicu, prelazim na dvadeset osmu: nemam hrabrosti da je počnem čitati od početka. Samouk se žustrim korakom zaputio do polica uza zid; donosi sa sobom dvije knjige i stavlja ih na stol, poput psa koji je našao kost.

- Što to čitate?

Čini mi se da mi nerado odgovara: malo krzma i smeteno prevrće očima, a onda mi nekako suzdržano pruža obje knjige: Larbalétrierovu *Treset i tresetište* i Lastexovu *Hitopadešu ili Korisnu naobrazbu.* Pa što? Ne vidim razloga zašto se tako ustručava. Da umirim savjest, prolistam *Hitopadešu* i nalazim u njoj same uzvišene pouke.

Tri sata

Ostavio sam *Eugénie Grandet.* Latio sam se posla, ali obeshrabren. Samouk, koji me gleda kako pišem, promatra me požudno i smjerno. S vremena na vrijeme podignem ovlaš glavu i vidim mu golemi, kruti ovratnik iz kojeg viri pileći vrat. Nosi pohabanu odjeću, ali mu rublje blista od bjeline. S iste je police uzeo još jednu knjigu, kojoj sam pročitao naslov iako mi je okrenut naopako: *Strijela Caudebeca,* normanska kronika, iz pera gospođice Julije Lavergne. Samouk me neprestano iznenađuje svojim štivom.

Odjednom se prisjetim imena pisaca koje je čitao u posljednje vrijeme: Lambert, Langlois, Larbalétrier, Lastex, Lavergne. Napokon mi je sinulo, shvatio sam koja je njegova metoda: izobražava se abecednim redom.

Promatram ga pomalo zadivljeno. Koja je volja potrebna da se ovako polako, uporno ostvari tako zamašan plan? Jednog dana, prije sedam godina (rekao mi je da studira već sedam godina), gizdavo je stupio u ovu dvoranu. Prešao je pogledom po nebrojenim knjigama poredanim uza zidove i zacijelo u sebi rekao, otprilike kao Rastignac[16]: »A sad da se nas dvoje ogledamo, ljudska znanosti!« Zatim je uzeo prvu knjigu s prve police na desnoj strani; otvorio ju je na prvoj stranici, obuzet osjećanjem poštovanja i strave udruženim s nepokolebljivom odlukom. Sad je došao do slova L. Tako ide redom: K iza J, L iza K. Naprasno je prešao s koleoptera na kvantnu teoriju, s djela o Tamerlanu na katolički pamflet uperen protiv darvinizma: nijednog se trenutka nije smeo. Sve je pročitao, uskladištio u glavi polovicu onoga što se zna o partenogenezi, polovicu argumenata protiv vivisekcije. Iza njega i ispred njega je čitav svemir. A bliži se dan kad će, zaklapajući posljednji svezak na polici na samom lijevom kraju, upitati sam sebe: »A što sad?«

Došlo je vrijeme da prigrize; s bezazlenim izrazom na licu, jede kruh i pločicu čokolade Gala Peter. Spustio je vjeđe pa mu mogu do mile volje promatrati lijepo svedene trepavice - ženske trepavice. Oko njega se širi vonj staroga duhana, s kojim se miješa, kad god dahne, slatki miris čokolade.

Petak, 3 sata

Opet umalo što nisam upao u zamku svog ogledala. Izbjegao sam joj, ali sam zato upao u zamku prozora: dokono sam se, spuštenih ruku, približio prozoru. Gradilište, daščana ograda, stari kolodvor - stari kolodvor, daščana ograda, gradilište. Zijevam tako intenzivno da mi na oči vrcaju suze. Držim lulu u desnoj ruci a u lijevoj paketić duhana. Trebalo bi napuniti lulu, ali nemam hrabrosti. Ruke mi vise niz tijelo, naslanjam se čelom na okno. Razdražuje me ona starica tamo. Tvrdokorno kaska, izgubljena pogleda. Katkad zastane prestrašeno, kao da ju je okrznula neka nevidljiva opasnost. Evo je pod mojim prozorom, vjetar joj pripija suknju uz koljena. Zastaje, popravlja rubac na glavi. Ruke joj dršću. Ide dalje: sad je gledam s leđa. Babuskara! Predmnijevam da će skrenuti desno, na Noirov bulevar, stotinjak metara dalje. Kako sporo ide, trebat će joj možda za to i deset minuta, a ja ću dotle ovako ovdje stajati

[16] Glavni junak Balzacova ciklusa romana *Ljudska komedija* (Prev.).

i gledati za njom, sa čelom prislonjenim uz staklo. Dvadeset puta će zastati pa poći dolje, pa opet zastati...

Vidim budućnost pred sobom. Tu je, stoji na ulici, jedva da je nešto bljeđa od sadašnjosti. Čemu uopće da se ostvari? Što će time dobiti? Baba odlazi šepesajući, zastaje, poteže sijedi čuperak koji joj se izvukao ispod rupca. Hoda dalje, bila je tu, sad je ondje... ne znam više na čemu sam: *gledam* li njezine pokrete ili ih *predviđam*? Ne razlikujem više sadašnjost od budućnosti, a ono i dalje traje, ostvaruje se tek malo-pomalo; baba odmiče pustom ulicom, pomiče svoje glomazne muške cipele. Eto, to je vrijeme, potpuno golo vrijeme, koje sasvim polako nastaje, ne žuri se, a kad nastane, čovjeku se smuči zato što uviđa da je sve to već dugo tu. Baba se primiče uličnom uglu, još je samo hrpica crne tkanine. E pa, da, priznajem, to je nešto novo, maloprije nije još bila tu. Ali to je novo uvelo, ocvalo, to ne može više nikoga iznenaditi. Baba će zamaknuti za ugao, eno je, zamiče - to traje čitavu vječnost.

Odvajam se silom od prozora i tumaram po sobi; zalijepio sam se za ogledalo, gledam se, gadim se sam sebi: i opet čitava vječnost! Napokon bježim od svog odraza i bacam se na krevet. Gledam u strop, htio bih spavati.

Mir. Mir. Ne osjećam više vrijeme kako teče, prolazi. Na stropu vidim slike. Najprije krugove svjetla, a onda križeve. Lepršaju. A onda nastaje jedna druga slika; nastaje u dnu mojih očiju. To je krupna životinja što kleči. Vidim joj prednje noge i samar. Ostalo je sve u magli. Ipak je prepoznajem: to je ona deva koju sam vidio u Marakešu vezanu za kamen. Pokleknula je i pridigla se šest puta za redom; derani su se smijali i dražili je vikom.

Prije dvije godine bilo je divno: trebalo je samo da zatvorim oči pa da mi u glavi počne zujati kao u košnici: ponovo sam viđao ista lica, stabla, kuće, Japanku iz Kamaišija koja se kupa gola u kaci, mrtvog Rusa kojem je iz razjapljene rane sva krv istekla u lokvu pokraj njega. Ponovo sam osjećao okus kuskusa, miris ulja što o podne ispunjava ulice u Burgosu, vonj komorača što se širi ulicama Tetuana, čuo sam zviždukanje grčkih pastira; bio sam ganut. Poodavno se već to uživanje istrošilo. Hoću li danas ponovo to doživjeti?

U glavi mi kruto klizi jarko sunce, poput podloge u laterni magiki. Za njim slijedi komad modra neba; nakon nekoliko trzaja sunce se zaustavlja, sav sam iznutra pozlaćen. Od kojeg se dana u Maroku (ili u Alžiru? ili u Siriji?) iznenada otkinuo ovaj bljesak? Prepuštam se struji da me nosi u prošlost.

Meknes. Kakav li je bio onaj gorštak koji nas je prepao u jednoj uličici između džamije Berdaine i onog ljupkog trga u hladu duda? Pošao je na nas, Anny mi je stajala zdesna. Ili slijeva?

To sunce i nebo bili su samo privid. Po stoti put sam nasjeo. Moje su uspomene kao dukati u vražjoj kesi: kad su je otvorili, našli su u njoj samo suho lišće.

Od onog gorštaka vidim još samo krupno, iskopano oko mliječne boje. Je li to uopće njegovo oko? Liječnik koji mi je u Bakuu tumačio princip na kojem rade državne ustanove za pobačaje bio je također bez jednog oka, pa kad se želim prisjetiti njegova lica, vidim opet onu bjeličastu očnu jabučicu. Ta dva čovjeka imaju, kao i Norne[17], samo po jedno oko koje posuđuju jedan drugome.

A što se tiče tog trga u Meknesu, na koji sam dolazio svakog dana, stvar je još jednostavnija: uopće ga više ne vidim. Ostao mi je samo mutan osjećaj da je bio ljubak, i četiri neraskidivo vezane riječi: ljupki trg u Meknesu. Nedvojbeno, kad sklopim oči i tupo se zagledam u strop, mogu u sjećanju obnoviti taj prizor: stablo u daljini, tamna i zdepasta osoba juri na mene. Ali sve to izmišljam radi nekog cilja. Taj je Marokanac bio visok i suhonjav, uostalom, ugledao sam ga tek kad me dodirnuo. Zato i znam da je bio visok i suhonjav: stanovite sažete spoznaje ostale su mi u sjećanju. Ali ništa više *ne vidim*: uzalud istražujem prošlost, samo mrvice slika izvlačim iz nje i ne znam više pravo što predstavljaju, pa ni jesu li to uspomene ili prividi.

---

[17] Boginje sudbine u skandinavskoj mitologiji, tri mudre djevojke, lijepe i ozbiljne (Prev.).

Uostalom, mnogo je i od tih mrvica nestalo: ostale su samo riječi: još bih mogao ispričati zgode, čak ih i dobro ispričati (što se tiče anegdota, mogu se sa svakim mjeriti, osim s pomorskim časnicima i profesionalcima), ali su sve to same lešine. U njima je riječ o nekome tko radi ovo ili ono, ali to nisam ja, ja nemam ništa s tim. Švrlja taj po zemljama o kojima ja tako malo znam kao da i nisam bio u njima. Kadikad, u svom kazivanju, spomenem koje od onih lijepih imena što se mogu pročitati u atlasima, Aranjuez ili Canterbury. Ta imena bude u meni posve nove slike, kao što se događa ljudima koji su pročitali nešto o njima a da nikad nisu putovali: snatrim o riječima, ništa više.

Od sto mrtvih zgoda ipak jedna ili dvije ostanu žive. Njih se oprezno prisjećam, prilično rijetko, iz straha da se ne istroše. Ulovim tako jednu od njih, ponovo vidim poprište zbivanja, osobe, držanje. Odjednom zastanem: osjetim da se nešto izlizalo, vidim kako ispod potke osjećaja izbija riječ. Naslućujem da će ta riječ uskoro zamijeniti više slika koje volim. Odmah se zaustavljam i brže-bolje pomislim na nešto drugo; ne želim zamarati svoje uspomene. Uzalud; kad ih se drugi put prisjetim, mnoge će od njih biti već zaleđene.

Činim neodređenu kretnju, kao da ću ustati da potražim fotografije iz Meknesa, u škrinji koju sam gurnuo pod stol. Čemu? Ti afrodizijaci uopće više ne djeluju na moje uspomene. Neki dan sam ispod bugačice našao malu blijedu snimku. Na njoj se jedna žena smješka u luci. Gledao sam časak tu osobu a da je nisam prepoznao. A onda sam, na poleđini, pročitao: »Anny, u Portsmouthu, 7. travnja ’27«.

Nikad nisam ovako snažno kao danas oćutio da nemam tajnih dimenzija, da sam ograničen na svoje tijelo, na oblake misli što se dižu iz njega kao mjehurići. Gradim uspomene svojom sadašnjošću. Odbačen sam, napušten u sadašnjici. Uzalud pokušavam dosegnuti prošlost, ne mogu umaknuti sam sebi.

Netko kuca na vrata. To je Samouk: zaboravio sam na nj. Obećao sam da ću mu pokazati svoje fotografije s putovanja. Vrag ga odnio!

Sjeda na stolac; nabreklom stražnjicom dodiruje naslon a krutim prsnim košem saginje se naprijed. Skačem s kreveta i palim svjetlo.

- Ali zašto, gospodine? I onako je bilo dobro.

- Ali onda ne bismo mogli gledati slike...

Uzimam od njega šešir s kojim ne zna što bi.

- Stvarno, gospodine? Zbilja ćete mi ih pokazati?

- Pa naravno.

Ovo činim iz računa: nadam se da će šutjeti dok bude gledao slike. Zavlačim se pod stol, guram škrinju do njegovih lakiranih cipela i stavljam mu na koljena rukovet razglednica i fotografija iz Španjolske i Španjolskog Maroka.

Ali po njegovu nasmijanu i otvorenu licu vidim da sam se grdno prevario kad sam računao da ću ga na taj način ušutkati. Promotri pogled na San Sebastian snimljen s brda Iguelda, oprezno odlaže sliku na stol i načas pošuti. Zatim uzdahne i veli:

- Ah, gospodine, vi imate zbilja sreću, ako je istinita ona uzrečica da su putovanja najbolja škola? Slažete li se s tim mišljenjem, gospodine?

Činim neodređenu kretnju. Srećom, nije još rekao sve što misli.

- To mora da je pravi prevrat u životu! Ako se ja ikad otisnem na putovanje, mislim da ću prije polaska opisati i najmanje crte svoga karaktera kako bih mogao, kad se vratim, usporediti ono kakav sam bio prije s onim kakav sam postao. Čitao sam negdje da su se neki putnici toliko promijenili, tjelesno i duševno, da ih nakon povratka ni najbliži rođaci nisu prepoznali.

Rastreseno prevrće u ruci veliku hrpu fotografija. Uzima jednu od njih i stavlja je na stol a da je nije ni pogledao; zatim se zapilji u sljedeću na kojoj je slika svetog Jeronima izrezbarena u drvu na propovjedaonici katedrale u Burgosu.

- A jeste li vidjeli u Burgosu onoga Krista od životinjske kože? Ima, gospodine, jedna vrlo neobična knjiga o tim kipovima izrađenim od životinjske kože, pa i od ljudske. A crnu

Bogorodicu? Ona možda nije u Burgosu, nego u Zaragozi? A možda ima i jedna u Burgosu? Hodočasnici je ljube, zar ne? Mislim, onu u Zaragozi. A na jednoj se ploči vidi otisak njezina stopala? U jednoj rupi? U koju majke guraju svoju djecu?

Potpuno ukočen, gura objema rukama imaginarno dijete. Reklo bi se da odbija Artakserksove darove.

- Ah! Svi ti običaji, gospodine, to je... to je zbilja čudno.

Malko zadihan, pruža prema meni svoju veliku magareću čeljust. Vonja po duhanu i ustajaloj vodi. Lijepe izbezumljene oči krijese mu se kao ognjene kugle a lubanja mu ovjenčana rijetkom kosom nalik na paru. U toj lubanji Samojedi, Njamnjami, Madagaskarci, stanovnici Ognjene Zemlje slave svoje najneobičnije svetkovine, žderu svoje stare očeve, svoju djecu, vrte se ukrug uz zvuke tamtama do besvijesti, hvata ih amok, spaljuju svoje mrtve, izlažu ih na krovove, puštaju ih da plove niz rijeku u čamcu obasjanom bakljom, pare se nasumce, majka sa sinom, otac sa kćerkom, brat sa sestrom, sakate se, škope, razapinju usne kolutima, urezuju jedan drugome u križa čudovišta.

- Možemo li, s Pascalom, reći da je navika druga narav?

Unio se svojim crnim očima u moje, preklinje me pogledom da mu odgovorim.

- Kako kada - kažem.

On odahne.

- I ja tako mislim, gospodine. Ali ne mogu se pouzdati u sebe; moram najprije sve pročitati.

Ali kad je pogledao sljedeću fotografiju, upravo se pomamio i radosno uskliknuo:

- Segovia! Segovia! Pročitao sam jednu knjigu o Segoviji.

I doda prilično dostojanstveno:

- Ne sjećam se više, gospodine, imena pisca. Katkad me pamćenje izda. N... No... Nod...

- Neće biti - žustro mu dobacim - došli ste tek do Lavergnea...

Odmah sam se ugrizao za jezik: ipak mi nikad nije sam rekao za svoju metodu čitanja, to mu je valjda slatka tajna? I doista se zbuni i napući usne kao da će zaplakati. Zatim obori glavu i razgleda desetak daljnjih razglednica bez riječi.

Ali nakon tridesetak sekundi opažam kako se opet sav naduo od ushita i kako će puknuti ako ne progovori:

- Kad dokončam svoju naobrazbu (računam da će mi za to trebati još oko šest godina), pridružit ću se, ukoliko mi prilike dopuste, onim studentima i profesorima koji se jedanput godišnje otiskuju na krstarenje po Bliskom istoku. Htio bih produbiti neke svoje spoznaje - produži usrdnim glasom - i volio bih doživjeti štogod neočekivano, nešto novo, pustolovine, jednom riječju.

Snizio je glas i poprimio obješenjačko držanje.

- Kakve to pustolovine? - pitam ga u čudu.

- Ma svakakve, gospodine. Ukrcam se, recimo, u pogrešni vlak. Iskrcam se u nepoznatom gradu. Izgubim lisnicu, zabunom me uhapse, provedem noć u zatvoru. Gospodine, mislim da bi se pustolovina mogla ovako definirati: događaj koji izlazi iz granica običnosti, iako ne mora biti neobičan. Govore o magiji pustolovine. Čini li vam se da je to pravi izraz? Htio bih vas nešto pitati, gospodine.

- O čemu se radi?

On pocrveni i pošuti.

- Možda je malo indiskretno...

- Pitajte samo!

Nagnuvši se prema meni, upita me napol sklopljenih očiju:

- Jeste li vi, gospodine, doživjeli mnogo pustolovina?

Odgovaram mu makinalno:

- Pa jesam, poneku.

Odmaknuo sam se malo od njega da se uklonim kužnom zadahu. Da, rekao sam to onako makinalno, bez razmišljanja. Obično se zapravo ponosim svojim brojnim pustolovinama. Ali danas sam se, čim sam izustio te riječi, silno ogorčio na sama sebe: učinilo mi se da lažem, da nisam u svom životu doživio ni najmanje pustolovine, ili da, bolje reći, uopće ne znam što ta riječ znači. Istodobno mi pritisne pleća ona ista obeshrabrenost što me spopala u Hanoju, prije nepune četiri godine, kad me Mercier nagovarao da pođem s njim i kad sam šutke zurio u onaj kmerski kipić. Uto opet iskrsne ona IDEJA, ona krupna bijela masa koja mi se onako zgadila i koju nisam nakon toga četiri godine vidio.

- Smijem li vas zamoliti?... - reče Samouk.

Do vraga! Da mu sad ispričam jednu od tih famoznih pustolovina! Ali ne želim više ni pisnuti o tome.

- Pazite - velim nagnut nad njegova uska ramena upirući prstom u jednu sliku - evo, ovo vam je Santillana, najljepše selo u Španjolskoj.

- Je li to ona Santillana iz koje je Gil Blas[18]? Ja sam mislio da to mjesto ne postoji. Ah, gospodine, kako se isplati s vama razgovarati. Vidi se da ste se vi naputovali!

Izgurao sam Samouka iz stana pošto sam mu natrpao džepove razglednicama, gravirama i fotografijama. Otišao je oduševljen a ja sam onda ugasio svjetla. Sad sam opet sam. Nisam potpuno. Još je preda mnom ona ideja, čeka. Sklupčala se i leži kao krupna mačka; ništa ne objašnjava, ne miče se, zadovoljava se samo time da niječe. Ne, nisam ja doživio nikakve pustolovine.

Nabijam lulu, palim je, liježem na krevet i ogrtačem pokrivam noge. Čudim se što sam tako tužan i umoran. Pa ako je i istina da nisam doživio nikakve pustolovine, šta onda? Ponajprije, čini mi se da je posrijedi puko pitanje izraza. Onaj događaj u Meknesu, recimo, kojeg sam se maloprije sjetio: kad je Marokanac skočio na mene i htio mi zadati udarac velikom škljocom. A ja sam zamahnuo šakom i pogodio ga ispod sljepoočnice... Tad je on počeo vikati nešto na arapskom pa se pojavila skupina dronjavaca koja nas je progonila sve do suka[19] Attarina. E pa, možete to nazvati kako hoćete, ali je to svakako nešto *što se meni dogodilo.*

Mrkli je mrak pa nisam više načisto da li mi lula gori. Zatim nailazi neko teško vozilo od kojeg se trese sva kuća. Bit će da je već šest sati.

Nisam ja doživio nikakve pustolovine. Desila mi se poneka zgoda, događaj, nezgoda, kako god hoćete. Ali nikakva pustolovina. Nije posrijedi samo pitanje izraza; sad mi pomalo sviće. Bilo je nešto do čega mi je bilo više stalo nego do ičega drugoga - a da nisam toga bio ni svjestan. Nije to bila ljubav, ne, zaboga, ni slava ni bogatstvo, nego nešto... Ukratko, umišljao sam sebi da u određenim trenucima moj život može zadobiti jednu rijetku i dragocjenu kvalitetu. Nisu za to bile potrebne nikakve izvanredne prilike: samo sam zahtijevao malo strogosti. Moj sadašnji život nije uopće blistav, ali od vremena do vremena, primjerice kad bi svirala glazba u kavanama, osvrtao sam se unatrag i govorio sam sebi: »Nekad sam, u Londonu, u Meknesu, u Tokiju, doživio divne trenutke, prave pustolovine«. A sad sam i to izgubio. Upravo sam shvatio, iznenada, bez pravog razloga, da sam deset godina lagao sam sebi. Pustolovina ima samo u knjigama. Dakako da se sve ono što se pripovijeda u knjigama doista može i dogoditi, ali ne na taj način. A meni je baš do tog načina bilo najviše stalo.

Ponajprije bi trebalo da počeci budu pravi počeci. Ali jao! Sad mi je tek jasno što sam želio. Prave početke, koji se jave iznenada, kao svirka trublje, kao prvi akordi jazz melodije, koji prekidaju dosadu, učvršćuju trajanje; one večeri nad večerima o kojoj se poslije kaže: »Šetao sam se tako jedne svibanjske večeri«. Čovjek se seta, mjesec je upravo izašao, čovjek je dokon, bezbrižan, pomalo prazan, a onda iznenada pomisli: »Nešto se dogodilo.« Bilo što: tihi šušanj

[18] Prvi realistički pikarski roman koji je napisao francuski pisac Lesage (1668-1747). (Prev.).

[19] Niz dućančića na otvorenom između kojih mogu prolaziti i životinje, recimo magarci natovareni robom (Prev.).

u mraku, jedva primjetna silhueta prešla je preko ulice. Ali ta sitna zgoda nije slična drugima: odmah se vidi da je to prethodnica neke velike mase čiji se obrisi gube u magli, a čovjek govori sam sebi: »Nešto počinje«.

Nešto počinje da bi i završilo: pustolovina se ne može razvlačiti; ona tek svojom smrću zadobiva smisao. Mene nešto neopozivo vuče prema toj smrti koja će možda biti i moja smrt. Svaki se trenutak javlja samo da bi povukao za sobom one koji slijede. Meni je silno stalo do svakog trenutka: znam da je jedinstven, nenadomjestiv - a opet, ne bih ni prstom maknuo da ga spriječim da nestane. Ona posljednja minuta koju provodim - u Berlinu, u Londonu - u naručju žene koju sam prekjučer upoznao - minuta koju strastveno volim, žena koju bih mogao voljeti - znam da je toj minuti došao kraj. Uskoro ću otputovati u neku drugu zemlju. Nikad više neće biti ove žene ni ove noći. Saginjem se nad svaku sekundu ne bih li je iscrpao; ništa mi ne može promaknuti što ne bih zauvijek zadržao u sebi, ništa, ni prolazna nježnost ovih lijepih očiju, ni ulična buka, ni slabašno svjetlo praskozorja: pa ipak, minuta protječe a ja je ne zadržavam, drago mi je što prolazi.

A onda se odjednom nešto naglo prelomi. Pustolovini je došao kraj, vrijeme opet zadobiva svoju svakidašnju mekoću. Okrećem se; iza mene ona lijepa melodijska forma tone sva u prošlost. Smanjuje se, opada i skuplja se, sad se već kraj stopio s početkom. Prateći pogledom onu zlatnu točku, mislim da bih pristao - iako sam bio malne zaglavio, izgubio imutak, prijatelja - da sve ponovo proživim, pod istim okolnostima, od početka do kraja. Ali pustolovina se nikad ne ponavlja niti se produžuje.

Da, to je ono što sam želio - na žalost, ono što još želim. Tako sam sretan dok crnkinja pjeva: a kakve bih tek vrhunce dosegnuo da je *moj život* motiv te melodije!

Ona je ideja svejednako tu, bezimena. Mirno čeka. Trenutno kao da mi govori:

»A, tako? To je *ono* što si želio? Pa dobro, upravo to nisi nikad doživio (sjeti se samo: zavaravao si se riječima, nazivao si pustolovinom lažni sjaj putovanja, ljubakanje s droljama, tučnjave, bižuteriju) niti ćeš ikad doživjeti - a neće i nitko drugi.«

Ali zašto? ZAŠTO?

Subota o podne

Samouk me nije opazio kad sam ušao u čitaonicu. Sjedio je na samom kraju stola u dnu dvorane; imao je knjigu pred sobom ali je nije čitao. Smješkao se gledajući svoga desnog susjeda, prljava gimnazijalca koji često dolazi u knjižnicu. Ovaj je pustio neko vrijeme da ga promatra, a onda mu je najednom isplazio jezik i strašno se nakreveljio. Samouk je pocrvenio, brže-bolje zabio nos u knjigu i zadubio se u čitanje.

Vratio sam se svojim jučerašnjim razmišljanjima. Bio sam posve ravnodušan: baš me briga što nisam doživio nikakve pustolovine! Samo me zanimalo da li sam ih *mogao* doživjeti.

Evo što sam zaključio: da bi i najbanalniji događaj mogao postati pustolovina, treba samo, dovoljno je samo da se *ispripovjedi.* To je ono što zavarava ljude: čovjek je uvijek samo pripovjedač priča, živi okružen svojim i tuđim pričama, sve što mu se događa vidi kroz njih, i nastoji živjeti svoj život kao da ga pripovijeda.

Ali treba birati: živjeti ili pripovijedati. Kad sam, recimo, bio u Hamburgu, s onom Ernom, kojoj nisam vjerovao i koja se mene bojala, živio sam čudnovatim životom. Ali bio sam u njemu, nisam razmišljao o njemu. A onda je ona jedne večeri, dok smo sjedili u kavanici u Sankt Pauliju, otišla u nužnik. Ostao sam sam, a gramofon je svirao *Blue Sky*[20]. Počeo sam pripovijedati sam sebi što mi se sve dogodilo otkako sam se iskrcao s broda. Govorio sam u

[20] Plavo nebo (engl.). (Prev.).

sebi: »Treće večeri, kad sam ušao u noćni bar *Plava spilja,* primijetio sam visoku, supijanu ženu. Ta je žena ista ova koju sad čekam slušajući *Blue Sky,* žena koja će se uskoro vratiti, sjesti desno od mene i oviti mi ruke oko vrata.« Tad me obuzeo žestok osjećaj da proživljavam pustolovinu. Erna se vratila, sjela do mene i ovila mi ruke oko vrata, ali mi je istog časa omrznula a da nisam pravo znao zašto. Sad znam: trebalo je opet početi živjeti, dojam se pustolovine rasplinuo.

Dok čovjek živi, ništa se ne događa. Pozadina se mijenja, ljudi ulaze i izlaze, i to je sve. Nikad nema početka. Dani se nadovezuju na dane, bez veze i razloga, sve je to tek beskrajno i jednolično zbrajanje. S vremena na vrijeme čovjek napravi djelomičnu bilancu, kaže: »Evo, već sam tri godine na putu, tri godine sam u Bouvilleu.« Nikad nema ni kraja: nikad čovjek ne napusti odjednom ženu, prijatelja, grad. Osim toga, sve je to slično: Šangaj, Moskva, Alžir, nakon petnaestak dana sve je to jednako. Gdjekad - malokad - napravimo bilancu, zapažamo da smo se vezali za neku ženu, uvalili se u nešto gadno. To nam tek načas sine. Nakon toga, kolo se nastavlja, i dalje samo zbrajamo sate i dane. Ponedjeljak, utorak, srijeda. Travanj, svibanj, lipanj. 1924, 1925, 1926.

To znači živjeti. Ali kad se život pripovijeda, sve se mijenja, samo što tu promjenu nitko ne zapaža. Dokaz je tome to što se govori o istinitim dogodovštinama. Kao da može biti istinitih dogodovština! Događaji se razvijaju u jednom smjeru, a mi ih pripovijedamo u suprotnom smjeru. Čovjek se drži kao da počinje od samog početka: »Bilo je to jedne lijepe večeri u jesen 1922. godine. Ja sam bio bilježnički pisar u Marommesu.« A u stvari je počeo od kraja. Kraj je tu, nevidljiv i prisutan, upravo on pridaje tim riječima pompu i vrijednost početka. »Šetao sam se, izašao sam iz sela a da nisam ni primijetio, mislio sam na svoje financijske nevolje.« Ova rečenica, ako je shvatimo kako je iskazana, znači da je taj čovo bio zamišljen, zlovoljan, kilometrima daleko od svake pustolovine, upravo u onom raspoloženju u kojem čovjek ne opaža što se zbiva oko njega. Ali tu je kraj koji sve preobražava. Za nas je taj čovo već junak priče. Njegova zlovolja, njegove financijske nevolje kudikamo su važnije od naših, sve su pozlaćene svjetlom budućih strasti. I priča se nastavlja naopako: trenuci su se prestali nasumce gomilati jedan na drugi, zahvatio ih je kraj priče koji ih privlači, a svaki od njih opet privlači trenutak koji mu prethodi: »Bila je noć, ulica bijaše pusta«. Ova je rečenica nabačena onako nehajno, izgleda suvišna, ali mi se ne dajemo zavarati i odlažemo je na stranu: to je obavijest kojoj ćemo vrijednost tek poslije shvatiti. I imamo osjećaj da je junak sve pojedinosti te noći doživio kao navještaje, kao obećanja ili, štoviše, da je doživio samo one koje su bile obećanja, slijep i gluh za sve drugo što nije naviještalo pustolovinu. Zaboravljamo da budućnosti još nije bilo; čovjek se šetao u noći bez najava koje su mu onako zbrda-zdola nudile svoja jednolična blaga, i on nije tu ništa birao.

Ja sam pak želio da trenuci u mom životu slijede jedan za drugim i da se drže reda, kao trenuci u životu kojih se čovjek sjeća. A to bi bilo isto kao da sam htio uhvatiti vrijeme za rep.

Nedjelja

Jutros sam zaboravio da je danas nedjelja. Izašao sam i kretao se ulicama kao i svakog dana. Ponio sam sa sobom *Eugenie Grandet.* A onda, odjednom, kad sam gurnuo vrata gradskog parka, učinilo mi se da vidim neki znak. Park je bio pust i gol. Ali... kako da kažem? Nije izgledao kao obično, smiješio mi se. Stajao sam časak naslonjen na vrata, a onda sam iznenada shvatio da je danas nedjelja. Na drveću, na travnjacima, kao da je titrao jedva primjetan osmijeh. To se ne bi moglo opisati, trebalo bi brže-bolje reći: »Gradski park, zima, nedjeljno jutro«.

Ispustio sam iz ruke vrata, okrenuo se građanskim kućama i ulicama i rekao upol glasa:

- Nedjelja je.

Nedjelja je: iza dokova, uz more, pokraj teretnog kolodvora, posvuda po gradu prazna spremišta i nepomični strojevi u mraku. Po svim se kućama muškarci briju iza zatvorenih prozora; zabačene glave, zure u ogledalo i bacaju poglede na hladno nebo, da vide kakvo će biti vrijeme. Bordeli otvaraju vrata prvim mušterijama, seljacima i vojnicima. U crkvama, pri svjetlu voštanica, jedan čovjek pije vino pred ženama što kleče. Po svim predgrađima, između beskrajnih tvorničkih zidova, duge crne povorke kreću se polako put središta grada. Ulice ih dočekuju izgledom kakav imaju u danima pobune: na svim velikim trgovinama, osim u Ulici Tournebride, spušteni su željezni kapci. Uskoro će crne nijeme povorke preplaviti ulice koje kao da su izumrle: najprije će doći željezničari iz Tourvillea i njihove žene što rade u tvornicama sapuna u Saint-Symphorinu, pa onda malomještani iz Juxtebouvillea, pa radnici iz Pinotovih predionica, pa svi oni sezonski radnici iz četvrti Saint-Maxence, a posljednji će stići tramvajem u jedanaest sati ljudi iz Thierachea. Uskoro će zavladati nedjeljna vreva među zatvorenim dućanima i vratima.

Ura odbija devet i pol i ja krećem dalje: nedjeljom se u ovo doba može u Bouvilleu vidjeti poseban spektakl, samo se ne smije stići prekasno, nakon glavne mise.

Mrtva je mala Ulica Josephine Soulary u kojoj zaudara kao u podrumu. Ali danas je, kao i svake nedjelje, ispunjena božanskom vrevom, šumorenjem plime. Skrećem u Ulicu predsjednika Chamarta, u kojoj su same trokatnice, s dugim bijelim rebrenicama. U ovoj ulici bilježnika vlada nedjeljna gungula. U Gilletovu prolazu buka je još veća, prepoznajem je: to je ljudski žamor. Zatim odjednom slijeva bukne nešto kao prasak svjetla i zvuka. Stigao sam: to je Ulica Tournebride, treba samo da upadnem među ljude slične sebi pa ću gledati kako se otmjena gospoda pozdravljaju skidajući šešir u prolazu.

Još prije šezdesetak godina nitko se ne bi usudio proreći čudesni usud Ulice Tournebride koju stanovnici Bouvillea danas zovu »mali Prado«. Vidio sam plan grada iz 1847. godine na kojoj nje još uopće nema. To je onda morao biti mračan i smrdljiv puteljak s jarkom koji je posred kaldrme nosio riblje glave i utrobu. Ali potkraj 1873. godine Narodna skupština proglasila je gradnju crkve na brežuljku Montmartre općim dobrom. Nekoliko mjeseci nakon toga gradonačelnikovoj se ženi u Bouvilleu prividjela sveta Cecilija, zaštitnica grada, i gorko joj se požalila. Kako se može trpjeti da se cvijet građanstva svake nedjelje kalja blatom idući u crkvu svetog Renéa ili svetog Klaudija da sluša misu s kramarima? Zar Narodna skupština nije dala dobar primjer? Zahvaljujući nebeskom okrilju, Bouville je trenutno u vrlo povoljnom gospodarskom položaju, zar nije došlo vrijeme da sagradi još jednu crkvu kako bi zahvalio Bogu?

Želji je tog prikazanja udovoljeno: gradsko je poglavarstvo održalo povijesnu sjednicu, a biskup je pristao sakupljati milodare za gradnju crkve. Trebalo je još samo izabrati mjesto. Stare obitelji veletrgovaca i brodovlasnika zastupale su mišljenje da crkvu treba podići na vrhu Zelenog brijega, na kojem oni stanuju, »kako bi sveta Cecilija bdjela nad Bouvilleom kao Sveto Srce Isusovo nad Parizom«. Novopečeni bogataši s Bulevara pomoraca, još malobrojni ali vrlo bogati, dali su se moliti: dat će oni znatne priloge, ali pod uvjetom da se crkva podigne na Trgu Marignan; ako već plaćaju za gradnju crkve, žele se njome i koristiti; bilo im je drago što mogu opipljivo dokazati svoju nadmoć nad onom bahatom buržoazijom koja na njih gleda kao na skorojeviće. Biskup je predložio da se nagode, i tako je crkva sagrađena na pola puta između Zelenog brijega i Bulevara pomoraca, na mjestu Bakalarske tržnice, koja je prekrštena u Trg svete Cecilije na Moru. Ta golema građevina, koja je dovršena tek 1887. godine, stajala je najmanje četrnaest milijuna franaka.

Ulicu Tournebride, široku ali prljavu i na zlu glasu, valjalo je iznova svu izgraditi i njene su stanovnike odlučno potisnuli iza Trga svete Cecilije; i tako je »mali Prado« postao - osobito nedjeljom ujutro - stjecište otmjenih i uglednih građana. Na tom šetalištu cvijeta građanstva otvarale su se lijepe trgovine jedna za drugom. Otvorene su i na Uskrsni ponedjeljak, svu božićnu noć i svake nedjelje do podne. Uz kobasičara Juliena, na glasu sa svojih toplih pašteta,

slastičar Foulon izlaže svoje glasovite specijalitete, divne čunjaste kolačiće od maslaca sljezove boje, s ljubicom od šećernog preljeva na vrhu. U izlogu knjižare Dupaty mogu se vidjeti Plonova najnovija izdanja, nekoliko tehničkih djela, primjerice o brodogradnji ili studija o jedrenju, velika ilustrirana povijest grada Bouvillea i lijepo raspoređena divot-izdanja: *Koenigsmarck* u uvezu od plave kože, te *Knjiga o mojim sinovima* iz pera Paula Doumera u kožnom uvezu bež boje s grimiznim cvjetićima. Ghislaine, »Visoka moda, pariški modeli«, nalazi se između cvjećara Piegeoisa i antikvara Paquina. Frizer Gustave, koji zapošljava četiri manikerke, zauzima prvi kat posve nove, netom žuto obojene zgrade.

Prije dvije godine, na uglu slijepe ulice Moulins-Gemeaux i Ulice Tournebride, u jednom kočopernom dućančiću stajala je još reklama za »Digitin«, prašak protiv gamadi. Taj je dućan cvjetao u doba kad su na Trgu svete Cecilije izvikivali svoju robu prodavači bakalara; bio je sto godina star. Stakla su se izloga malokad čistila, pa nije bilo lako izvana kroz prašinu i izmaglicu razabrati mnoštvo sitnih voštanih figura u poput vatre crvenim prslucima, koji su predstavljali štakore i miševe. Te su se životinjice iskrcavale, poštapajući se, s velikog parobroda, ali čim bi stupile na kopno, jedna ih je gizdavo odjevena, ali blijeda i crna od prljavštine seljanka tjerala u bijeg posipajući ih »Digitinom«. Volio sam taj dućan što se doimao cinično i tvrdoglavo, te drzovito podsjećao na činjenicu da gamad i nečistoća imaju pravo na život na svega dva-tri koraka od najskuplje crkve u Francuskoj.

Stara je travarka lani umrla, a nećak joj je prodao kuću. Trebalo je u njoj srušiti samo nekoliko zidova: sad je tu mala dvorana za predavanje, »Bombonijera«. Tu je lani Henry Bordeaux održao predavanje o alpinizmu.

U Ulici Tournebride ne smijete se žuriti: obitelji polagano hodaju. Kadikad možete preteći druge za jedan red zato što je čitava jedna obitelj svratila k Foulonu ili k Piegoisu. Ali inače morate često zastati i čekati zato što su se dvije obitelji, jedna iz uzlazne povorke a druga iz silazne, susrele na nogostupu i čvrsto se uhvatile za ruke. Napredujem sitnim koracima. Za glavu sam viši od obje povorke pa vidim pred sobom šešire, more šešira. Većina su njih crni i tvrdi. S vremena na vrijeme opazite kako se jedan šešir podiže u nečijoj ruci i otkriva nježnu i svjetlucavu ćelu; zatim, nakon nekoliko trenutaka tromog leta, vraća se na svoje mjesto. Na broju 16 Ulice Tournebride klobučar Urbaine, koji se specijalizirao za vojničke kape, objesio je visoko svoj simbol, golemu crvenu nadbiskupsku mitru, s koje zlatne rese vise na dva metra visine.

Zastajem: upravo se pod tim resama formirala nova skupina. Moj susjed prilično strpljivo čeka, ruke mu vise niz tijelo: rekao bih da je taj sitni starčić, blijed i krhak kao da je od porculana, predsjednik Trgovačke komore Coffier. Čini mi se da ulijeva strah svima oko sebe zato što uvijek šuti. Stanuje negdje na vrhu Zelenog brijega, u kućerini od opeke, na kojoj su prozori uvijek širom otvoreni. Gotovo je: skupina se osula, krećemo dalje. Druga se skupina formirala, ali zauzima nešto manje mjesta: tek što je nastala, primaknula se Ghislaineovu izlogu. Povorka se čak i ne zaustavlja: tek se malko odmaknula od nje; prolazimo mimo šest osoba koje se drže za ruke:

- Dobar dan, gospodine, dobar dan, dragi gospodine, kako ste; ma stavite šešir na glavu, gospodine, prehladit ćete se; hvala, gospođo, istina je da nije baš toplo. Dušo, da te upoznam s doktorom Lefrancjoisom; doktore, baš mi je drago što vas mogu upoznati, muž mi stalno priča o doktoru Lefrangoisu koji ga je tako savjesno liječio, ali pokrijte se radije, gospodine doktore, još ćete se razboljeti na ovoj hladnoći. Ama, doktor bi se brzo izliječio; na žalost, gospođo, doktori se najslabije liječe; doktor je izvrstan muzičar. Bože dragi, doktore, pa nisam ni znala da svirate violinu? Doktor je svestrano talentiran.

Starčić je pokraj mene sigurno Coffier; jedna žena u onoj skupini, crnka, upravo ga guta očima smješkajući se u isti mah liječniku. Reklo bi se da ovako misli: »To je gospodin Coffier, predsjednik Trgovačke komore; kako ga se samo svi boje, čini se da je vrlo hladan čovjek.« Ali gospodinu je Coffieru ispod časti da išta primjećuje: ovo su sve ljudi iz Bulevara pomoraca koji

ne pripadaju boljem društvu. Otkako dolazim ovamo gledati kako se gospoda pozdravljaju skidajući šešire, naučio sam lučiti ljude iz Bulevara od onih sa Zelenog brijega. Kad čovjek nosi posve nov ogrtač, mek, pusten šešir, blistavu košulju, kad rastjeruje zrak oko sebe, nema spora da je iz Bulevara pomoraca. Ljudi sa Zelenog brijega ističu se nečim otrcanim i potištenim. Imaju uska ramena i drzak izraz na istrošenim licima. Ovaj debeli gospodin koji drži dijete za ruku, kladio bih se da je sa Brijega: lice mu je posve sivo a kravatu je svezao kao uzicu.

Debeli se gospodin približava nama piljeći u gospodina Coffiera. Ali, čas prije nego što će se mimoići s njim, okreće glavu i počinje se očinski šaliti s djetetom. Prolazi još nekoliko koraka sagnut nad sinom i unosi mu se u oči, oličenje tatice; zatim se iznenada žustro okrene nama, baci živahan pogled na starčića i pozdravlja ga širokom i hladnom kružnom kretnjom ruke. Dječak se smeo, pa nije ni kapu skinuo: to je ipak stvar odraslih.

Na uglu Ulice Basse-de-Vieille naša se povorka susreće s povorkom vjernika koji izlaze iz crkve poslije mise: desetak se osoba sudara i pozdravlja usred vrtloga, ali gospoda prebrzo skidaju šešire da bih mogao točno pratiti tko koga pozdravlja; iznad ove debele i blijede svjetine diže se golema bijela gromada crkve svete Cecilije: kredna bjelina na pozadini tamnog neba; iza svojih sjajnih zidina zadržava na bokovima nešto malo noćne crnine. Krećemo dalje, u malko poremećenom redoslijedu. Gospodina Coffiera odgurali su iza mene. Dama u mornarski plavom kostimu pripila mi se uz lijevi bok. Vraća se s mise. Pomalo žmirka, zasjenjena danjim svjetlom. Muž joj je ovaj gospodin što hoda pred njom i ima tako tanak vrat.

Na drugom nogostupu gospodin koji drži ženu ispod ruke šapnuo joj je riječ-dvije na uho i osmjehnuo se. Ona umah brižljivo skida svaki izraz sa svoga skorupastog lica i prolazi nekoliko koraka kao slijepa. Svi ti znaci ne varaju: oboje će sad nekog pozdraviti. I doista, malo zatim gospodin naglo diže ruku uvis. Kad se prstima približi šeširu, zastane načas prije nego što će nježno dodirnuti njima šešir. Dok ga polagano odiže, saginjući ovlaš glavu da ga lakše skine, žena mu malo poskoči a na licu joj se ocrta mladenački osmijeh. Neka se sjena mimoilazi s njima klanjajući se, ali njihovi osmijesi blizanci ne gube im se odmah s lica: zadržavaju se još koji časak na usnama, nekom vrstom inercije. Kad se gospodin i gospođa mimoilaze sa mnom, već su isto onako ravnodušni kao i prije, samo im oko usta još titra veseo izraz.

Gotovo je: svjetina nije više tako gusta, ljudi se sve rjeđe pozdravljaju skidajući šešir, izlozi nisu više onako lijepo uređeni: došao sam do kraja Ulice Tournebride. Da prijeđem na drugu stranu i vratim se istim putem? Mislim da mi je dosta, nagledao sam se rumenih lubanja, finih, otmjenih, skromnih lica. Prijeći ću preko Trga Marignan. Dok se oprezno izvlačim iz povorke, pokraj mene opet iz crnog šešira izroni glava jednog pravog gospodina. To je muž one gospođe u mornarski plavom kostimu. Ah! ta lijepa, duga, dolikefalna lubanja obrasla kratkom i gustom kosom, lijepi američki brci prošarani srebrnim nitima. I napose taj smiješak, divan, odnjegovan smiješak. Zapažam negdje na nosu i cviker.

On se okreće ženi i govori joj:

- To je novi crtač u tvornici. Pitam se što on ovdje radi. Dobar je dečko, stidljiv, moram mu se i smijati.

Uz izlog kobasičara Juliena mladi je crtač ponovo ustaknuo šešir na glavu, svejednako onako rumen, oborenih očiju, s tvrdokornim izrazom na licu, svom svojom vanjštinom odaje izrazitu pohotljivost. Ovo je nedvojbeno prva nedjelja u koju se odvažio proći Ulicom Tournebride. Kao da je na prvoj pričesti. Sklopio je ruke na leđima i okrenuo se prema izlogu, s uzbudljivim izrazom sramežljivosti na licu; gleda, ali ne vidi, četiri male kobasice što se sjaje od želea i šepire na ukrasu od peršina.

Jedna žena izlazi iz kobasičarnice i hvata ga ispod ruke. To mu je supruga, vrlo mlada, unatoč izrovanoj koži. Koliko se god motala oko Ulice Tournebride, nitko je neće smatrati damom;

odaje ju cinično sijevanje očima, razborito i iskusno držanje. Prave dame ne znaju koliko što stoji, one vole lijepe ludosti; oči su im lijepi, bezazleni cvjetovi, cvjetovi iz staklenika.

U trenutku kad odbija jedan sat, stižem u gostionicu Vezelize. Starci su već tu, kao i obično. Dvojica su već počela objedovati. Četvorica igraju manilju uz čašicu aperitiva. Ostali stoje i gledaju kako se oni kartaju dok njima prostiru stolove. Najviši je među njima, onaj s valovitom bradom, burzovni mešetar. Drugi je umirovljeni predstojnik ureda za novačenje mornara. Jedu i piju kao da im je dvadeset godina. Nedjeljom naručuju sarmu. Oni koji su posljednji došli pitaju one koji već jedu:

- Što? Zar opet nedjeljna sarmica?

Sjedaju i zadovoljno uzdišu:

- Mariette, draga moja, kriglu piva bez pjene i sarmu.

Ta je Mariette kočoperna ženska. Dok sjedam za stol u dnu dvorane, jedan rumeni starac kašlje od bijesa dok mu ona toči vermut u čašicu:

- Hajde, hajde, natočite još malo više - kaže joj kašljući.

Ali nato se ona rasrdi jer mu još nije ni natočila:

- Ma pustite me da vam natočim, tko vam je što rekao? Vi ste kao netko tko se naljuti još prije nego što mu je tko šta rekao.

Drugi se nasmiju:

- Dobro mu je odbrusila!

Prije nego što će sjesti, burzovni mešetar uhvati Mariettu za ramena i veli joj:

- Nedjelja je, Mariette. Hoćete li po podne u kino sa svojim dragim?

- Pazi da ne bi! Danas Antoinette ima slobodan dan. A što se dragog tiče, ja moram rintati cijeli dan.

Mešetar je sjeo sučelice glatko obrijanom starcu koji se doimlje nesretno. Starac odmah počinje nešto živahno pripovijedati. Mešetar ga ne sluša: krevelji se i čupka bradu. Nikad ne slušaju jedan drugoga.

Prepoznajem svoje susjede: to su sve sitni trgovci iz okolice. U nedjelju im služavka ima »izlaz«, pa dolaze ovamo i sjedaju uvijek za isti stol. Muž jede lijepu, rumenu goveđu pržolicu. Gleda je izbliza i ovda-onda onjuši. Žena brlja po tanjuru, kršna plavuša četrdesetih godina crvenih i maljavih obraza. Ima lijepe, jedre dojke pod satenskom bluzom. Svaki put za objedom popije po bocu crnog bordoa kao kakvo muško.

Nastavit ću čitati *Eugénie Grandet.* Ne bi se moglo reći da uživam u toj knjizi, ali moram se nečim baviti. Nasumce otvaram: majka i kći razgovaraju o Eugenijinoj ljubavi koja se rađa:

Eugénie joj poljubi ruku i reče:

- Kako si ti dobra, draga moja mama!

Na te se riječi razvedri staro majčino lice uvelo od dugotrajnih bolova:

- Misliš da je on u redu? - upita je Eugénie.

Gospođa Grandet odgovori joj samo smiješkom; a onda, nakon časovite šutnje, prozbori tihim glasom:

- Da ga ti več ne voliš? To ne bi valjalo.

- Zašto ne bi valjalo? - preuze Eugénie. - Tebi se sviđa, Nanoni se sviđa, pa zašto se ne bi i meni sviđao? Hajde, mama, da mu prostremo stol za ručak.

Ona ostavi svoj ručni rad, majka učini isto tako i reče joj:

- Ti si luda!

Ali bilo joj je drago što može opravdati kćerinu ludost dijeleći je s njom.

Eugénie pozove Nanonu.

- Što je? Što još želite, gospodična?

- Nanon, imaš valjda vrhnja za objed?

- Ah! Za objed ga imam - odgovori stara služavka.

- *Dobro, onda mu skuhaj jaku kavu, čula sam od gospodina des Grassinsa da u Parizu kuhaju jaku kavu. Naspi je mnogo.*
- *A otkud mi?*
- *Kupi je.*
- *A ako sretnem gospodina?*
- *On je na livadi...*

Moji su susjedi ušutjeli kad sam došao, ali me iznenada iz čitanja prene mužev glas.

Priupita ženu nekako veselo i tajanstveno:

- Jesi li je vidjela?

Žena se trgne i pogleda ga prenuvši se iz snatrenja. On i dalje jede i pije, a onda se nasmije podjednako vragolasto:

- Ha-ha!

Muk, žena je ponovo utonula u snatrenje.

Odjednom ona zadršće i upita ga:

- Što si rekao?

- Mislim na Suzannu, jučer.

- Ah, da! - otpovrne žena. - Otišla je do Victora.

Žena nestrpljivo odgurne tanjur od sebe.

- Ovo ništa ne valja.

Rub joj je tanjura obložen sivim kuglicama mesa što ih je ispljunula. Muž nastavlja na istu temu:

- Ta ženica...

Ušuti i neodređeno se osmjehne. Pred nama stari burzovni mešetar miluje Mariettu po mišici predišući. Malo zatim:

- Pa rekao sam ti neki dan.

- Što si mi rekao?

- Da će otići do Victora. Što je? - iznenada je zbunjeno priupita. - Nije ti ovo dobro?

- Nije.

- Ma nije to više kao nekad - izusti on dostojanstveno - nije to više kao u Hecartovo doba. Znaš li gdje je sad Hecart?

- Zar nije u Domremyu?

- Jest, jest, tko ti je rekao?

- Pa ti si mi rekao u nedjelju.

Ona pojede mrvicu kruha što je ležala na papirnatom stolnjaku. Zatim, gladeći rukom papir na rubu stola, neodlučno nadoda:

- Varaš se, znaš, Suzanne je puno...

- Može biti, mala moja, može biti - rastreseno će on. Potraži pogledom Mariettu i dade joj znak rukom.

- Vruće je.

Mariette se familijarno nasloni na rub stola.

- Ma da, vruće je - prihvati žena stenjući - zagušljivo je ovdje, a ni govedina nije valjala, reći ću ja to gazdi, nije to više kao nekad, otvorite malo prozorčić, draga moja Mariette!

Muž nastavi vragolasto:

- A jesi li joj vidjela oči?

- Ma kada to, srce moje?

On je nestrpljivo oponaša:

- Ma kada to, srce moje? Eto, to je tebi slično: ljeti, kad snijeg pada.

- Misliš jučer? A, tako!

On se smije, gleda u daljinu i izgovara brzorečicom, prilično usrdno:

- Oči kao u mačka kad sere na žar.
Toliko je zadovoljan da se čini da je zaboravio što je htio reći. I ona se razvedri bez ikakvih primisli.
- Ha-ha, stara šaljivčina!
Lupka ga šakom po ramenu.
- Stara šaljivčina, stara šaljivčina!
On ponavlja malo samouvjerenije:
- Kao u mačka kad sere na žar!
Ali ona se više ne smije.
- Ma stvarno, znaš, ona ti je ozbiljna.
On se nagne nad nju i dugo joj nešto šapuće na uho. Ona ga gleda neko vrijeme otvorenih usta, s napetim i veselim izrazom na licu, kao da će prasnuti u smijeh, ali se najednom zavali na stolicu i ščepa ga za ruke.
- To nije istina, to nije istina.
A on će razborito i staloženo:
- Čuj, mala moja, sam mi je to rekao: ako nije istina, zašto bi mi onda rekao?
- Ne, nije.
- Ali kad mi je sam rekao: čuj, recimo...
Ona se nasmije i veli:
- Smijem se jer sam se sjetila Renea.
- Aha.
I on se smije. Ona nastavlja tiho i značajno:
- Onda je on to primijetio u utorak.
- U četvrtak.
- Ne, nego u utorak, znaš, zbog onog...
Ona u zraku nacrta nešto kao elipsu.
Duga šutnja. Muž umače sredinu kruha u umak. Mariette mijenja tanjure i donosi im kolače. Domalo ću i ja naručiti kolač. Odjednom će žena pomalo sanjarski, na usnama joj titra ponosit i zgranut smiješak, otegnutim glasom:
- Ma nije to, znaš!
U njenu je glasu toliko putenosti da se on uzbudi pa je debelom rukom pogladi po zatiljku.
- Charles, daj prestani, uzbuđuješ me, znaš, srce - promrmlja ona smijući se punim ustima.
Ja pokušavam dalje čitati.

- *A otkud mi?*
- *Kupi je.*
- *A ako sretnem gospodina?*

Ali opet čujem ženu kako govori:
- Čuj, nasmijat ću Marthu kad joj to ispričam...
Moji su susjedi umuknuli. Poslije kolača, Mariette im je donijela šljive i žena je sad sva zaokupljena njima ljupko izbacujući koštice iz usta u žlicu. Muž se zagledao u strop i bubnja šakom po stolu nekakvu koračnicu. Reklo bi se da im je šutnja normalno stanje, a govor kratka groznica što ih kadikad spopada.

- *A otkud mi?*
- *Kupi je.*

Zatvaram knjigu, idem u šetnju.

Kad sam izašao iz gostionice Vézelize, bilo je već blizu tri; ćutio sam popodne u svom svojem otežalom tijelu. Ne svoje popodne, nego njihovo, popodne koje će zajedno proživjeti svih sto tisuća žitelja Bouvillea. Upravo u ovo vrijeme, nakon obilatog i dugog nedjeljnog ručka, ustaju od stola i za sve je njih nešto mrtvo. Nedjelja je proživjela svoju lakoumnu mladost. Sad treba probaviti piletinu i kolač, i odjenuti se za izlazak.

Bistrim zrakom odjekuje cilik zvonca u Cine-Eldorado. To su poznati nedjeljni zvuci, taj cilik zvonca upol bijela dana. Više od stotinu ljudi čeka u redu uza zeleni zid. Nestrpljivo čekaju vrijeme blage tame, opuštanja, razbibrige, vrijeme kad će filmsko platno, sjajeći se poput bijela kamička u vodi, progovoriti i snatriti umjesto njih. Pusta želja: nešto će u njima ipak ostati zgrčeno, suviše se boje da im tko ne pokvari ovu lijepu nedjelju. Domalo će se, kao i svake nedjelje, razočarati: film će biti blesav, susjed će pušiti lulu ili pijuckati između koljena, ili će Lucien biti neugodan, neće progovoriti nijedne lijepe riječi, baš kao za pakost, i upravo danas, jedini dan kad idu u kino, zaboljet će je opet nešto među rebrima. Domalo će, kao i svake nedjelje, nabujati potmule sitne srdžbe u zamračenoj dvorani.

Pošao sam mirnom Bressanovom ulicom. Sunce je rastjeralo oblake, vrijeme se proljepšalo. Jedna je obitelj upravo izašla iz vile »Val«. Kći je zakopčavala rukavice na trotoaru. Moglo joj je biti trideset godina. Majka je stajala na prvoj stepenici pred kućom i gledala, samopouzdano, ravno preda se, duboko dišući. Od oca sam vidio samo široka leđa. Pogrbljen nad ključanicom, zaključavao je vrata. Kuća će im ostati pusta i mračna sve dok se ne vrate. U susjednim kućama, već zabravljenim i opustjelim, tiho pucketaju pokućstvo i parketi. Prije nego što su izašli, ugasili su vatru u kaminu blagovaonice. Otac se pridružio ženama i obitelj je bez riječi krenula. Kamo će? Nedjeljom se odlazi na monumentalno groblje, ili u posjet rodbini, ili, ako ljudi nemaju nikakvih obveza, u šetnju uz more. Ja nisam imao nikakvih obveza i zato sam pošao Bressanovom ulicom koja vodi do šetališta uz more.

Nebo je bilo blijedoplavo: gdjekoji dim, gdjekoja bijela čaplja; ovda-onda prođe koji oblak ispred sunca. U daljini vidim bijeli betonski lukobran što se proteže uz šetalište na nasipu, kroz njegove otvore blista more. Obitelj je pošla nalijevo, Ulicom Aumonier Hilaire što se uspinje uz Zeleni brijeg. Gledao sam ih kako se polako penju, tri crne mrlje na svjetlucavom asfaltu. Ja sam udario nalijevo i ušao među svjetinu što prolazi uz more.

Bila je šarenija nego jutros. Činilo se da svi ti ljudi nemaju više snage poštivati onu dičnu društvenu hijerarhiju, na koju su prije ručka bili onako ponosni. Veletrgovci i dužnosnici stupali su jedni uz druge; dopuštali su da ih sitni, siromašni činovnici dodiruju laktovima, pa čak i guraju i potiskuju. U toj su se mlakoj svjetini utopile aristokracija, elita, strukovne skupine. Preostali su gotovo sami pojedinci koji ništa više ne predstavljaju.

More u vrijeme oseke bara je svjetla u daljini. Nekoliko sprudova u vodi probija glavama tu svijetlu površinu. Na pijesku leže ribarske brodice nedaleko od ljigavih kamenih kocki nabacanih zbrda-zdola podno lukobrana da bi ga zaštitili od valova, a među njima ima jama u kojima kipi život. Na vanjskom ulazu u luku, na pozadini neba pobijeljenog od sunca, ocrtava se sjena bagera. Svake večeri sve do ponoći, bager urla i stenje i diže paklensku buku. Ali nedjeljom radnici šetaju po kopnu, na njemu ostaje samo čuvar pa bager mukom muči.

Sunce je svijetlo i prozračno: bijelo vince. Svjetlo mu jedva dodiruje tjelesa, ne pruža im sjenu ni plastičnost: lica su i ruke blijedozlatne mrlje. Reklo bi se da svi oni ljudi u ogrtačima polagano lebde na nekoliko palaca od tla. S vremena na vrijeme vjetar potjera preko nas sjene što drhte kao voda; lica načas zgasnu, postaju nalik na kredu.

Bila je nedjelja i, onako stiješnjena između balustrade i rešetkastih ograda oko zabavišnih kućica, svjetina je otjecala u malim valovima da bi se izgubila u tisući potočića iza velike zgrade Transatlantske plovidbe. Koliko djece! Djece u kolicima, u naručju, vode ih za ruku ili hodaju po dvoje-troje ispred roditelja, držeći se kruto. Sva sam ta lica vidio prije nekoliko sati, gotovo slavodobitna, u mladenačkoj svježini nedjeljnog jutra. Sada, obasjana suncem, izražavaju još samo mir, opuštenost, neku vrstu tvrdokornosti.

Malobrojne kretnje: još se koji put skine šešir ali bez one širine, bez onog jutarnjeg nervoznog veselja. Svi ljudi pomalo zastajkuju, podignute glave, zagledani u daljinu, prepušteni vjetru koji ih tjera naprijed nadimljući im ogrtače. Ovda-onda opor smijeh, začas prigušen; povici majke, Jeannot, Jeannot, što to radiš? A onda opet muk. Diskretan miris svijetložuta duhana: to puše trgovački pomoćnici. Salammbô, Aïcha, nedjeljne cigarete. Na nekim licima, opuštenijim, čini mi se da sam pročitao malo tuge: ali ne, ovi ljudi nisu tužni, ni veseli: oni se odmaraju. Širom otvorene i ukočene oči pasivno odražavaju more i nebo. Uskoro će se vratiti kući, popiti šalicu čaja, u obiteljskom krugu, za stolom u blagovaonici. Trenutno žele živjeti uz što manje troška, štedjeti na gestama, riječima, mislima, ne trošiti se: imaju samo jedan dan da izbrišu sve one bore, sitne bore oko očiju, gorke mrštine koje na njima ostavlja rad cijeloga tjedna. Jedan jedini dan. Osjećaju kako im minute sipe kroz prste; hoće li imati vremena prikupiti dovoljno mladenačke svježine da bi mogli krenuti opet na posao u ponedjeljak u devet sati? Dišu punim plućima zato što ih morski zrak krijepi: tek disanje, pravilno i duboko kao u snu, svjedoči da su živi. Ja se šuljam kao vuk, ne znam što da učinim od svoga tvrdog i svježeg tijela, usred ove tragične svjetine što se odmara.

Sad je more boje škriljevca; pomalo se diže. Noćas će biti plima; noćas će ovo šetalište biti pustije nego Bulevar Victora Noira. Sprijeda i slijeva na ulazu u luku, svijetlit će crveni signali.

Sunce se polako kloni moru. Usput je planulo svjetlo na prozoru normanske drvene kućice. Jedna žena koju je zasjenilo sunce prinijela je umornom kretnjom ruku očima i stresla glavom.

- Gastone, sunce mi udara u oči - rekla je smijući se neodlučno.

- Ehe! Baš je krasno sunašce - otpovrne muž - ne grije, ali ipak godi.

Ona se okrene moru i nadoda:

- Mislila sam da ćemo ga vidjeti.

- Ne možemo ga vidjeti - odvrati čovjek - pod samim je suncem.

Vjerojatno misle na otok Caillebotte, čiji bi južni rt morao biti negdje između bagera i keja vanjske luke.

Svjetlo je opet nešto blaže. U ovom varljivom satu nešto navješćuje večer. Ova nedjelja već ima svoju prošlost. Vile i siva balustrada doimlju se kao sasvim bliske uspomene. Lica, jedno po jedno, gube svoju dokonost, neka su se čak i napela.

Trudna žena oslanja se na plavokosa mladića grube vanjštine.

- Gle, gle, pazi! - reče mu ona.

- Što?

- Gle, galebovi!

On slegne ramenima: nigdje na vidiku nema galebova. Nebo se gotovo razvedrilo, tek je na obzoru malko rumeno.

- Čula sam ih. Slušaj ih kako kriče.

On joj odgovori:

- Ma to je tek nešto zaškripalo.

Zasja jedna plinska svjetiljka. Pomislio sam da je već prošao nažigač kandelabera. Djeca paze na njega jer on daje znak za povratak kući. Međutim, to je bio tek posljednji odbljesak sunca. Nebo je još svijetlo, ali zemlja se kupa u sumraku. Svjetina se prorijedila, jasno se čuje kako more hropće. Jedna mlada žena, naslonjena objema rukama na balustradu, podigla je prema nebu svoje modro lice osjenčano tamnom crtom crvenila na usnama. Upitao sam se načas neću li ipak možda zavoljeti ljude. Ali, najposlije, ovo je ipak njihova nedjelja, a ne moja.

Prvo svjetlo koje se upalilo bijaše svjetionik na Caillebotteu; pokraj mene je zastao jedan dječak i promrmljao zanesenim glasom:

- Oh! Svjetionik!

Oćutjeh kako mi se srce nadimlje od snažnog osjećanja pustolovine.

*

Skrećem nalijevo i Ulicom Voilliers ponovo izbijam na »mali Prado«. Spušteni su željezni kapci na izlozima. Ulica Tournebride je osvijetljena ali pusta, izgubila je onaj svoj jutrošnji kratkotrajni sjaj; u ovo se doba ničim ne razlikuje od susjednih ulica. Digao se prilično snažan vjetar. Čujem kako nadbiskupska limena mitra škripi.

Sam sam, većina se ljudi vratila u svoje domove, čitaju večernje novine i slušaju radio. Nedjelja koja je prošla ostavila im je u ustima okus pepela i misli su im već okrenute ponedjeljku. Ali za mene nema ni ponedjeljka ni nedjelje: ima tek dana što se guraju bez reda, a onda odjednom sine nešto kao ovo danas.

Ništa se nije promijenilo, a ipak je sve nekako drukčije. Ne mogu to opisati; to je nešto kao Mučnina a opet je i nešto sasvim suprotno: napokon doživljavam pustolovinu, a kad se ispitujem, opažam da *doživljavam da sam ja - ja i da sam ovdje*; upravo se ja probijam kroz ovu noć, sretan sam kao kakav junak iz romana.

Nešto će se zbiti: u mraku Ulice Basse-de-Vieille nešto me čeka, upravo će tamo, na samom uglu ove mirne ulice, započeti moj život. Vidim sebe kako se krećem, obuzet osjećajem fatalnosti. Na uglu ulice stoji nešto kao bijeli međaš. Izdaleka se čini da je posve crn, ali svakim korakom biva sve bjelji. To tamno tijelo koje biva sve svjetlije, snažno me se doimlje: kad bude posve svijetlo, posve bijelo, stat ću upravo kraj njega i tad će započeti moja pustolovina. Sad je već tako blizu, taj bijeli svjetionik što izranja iz mraka, da ga se upravo bojim: načas pomišljam da se vratim istim putem. Ali ne mogu razbiti čari. Idem dalje, pružam ruku, dodirujem međaš.

Evo Ulice Basse-de-Vieille, u mraku se skutrila golema gromada Svete Cecilije na kojoj blistaju vitraji. Limena mitra škripi. Ne znam da li se svijet odjednom skupio, ili to ja povezujem zvukove i oblike u tako čvrstu cjelinu: ne mogu čak ni zamisliti da bi išta od svega ovoga što me okružuje moglo biti drukčije nego što jest.

Zastajem načasak, čekam, srce mi lupa; pretražujem pogledom pusti trg. Ništa ne vidim. Digao se prilično jak vjetar. Prevario sam se, Ulica Basse-de-Vieille tek je postaja na putu: ona me *stvar* čeka na kraju Trga Ducoton.

Ne žuri mi se da krenem dalje. Čini mi se da sam na vrhuncu sreće. Što sve ne bih dao za tako pun osjećaj u Marseilleu, u Šangaju, u Meknesu? Danas ništa više ne očekujem, vraćam se kući na kraju prazne nedjelje: a taj je osjećaj tu.

Odlazim dalje. Vjetar mi donosi krik sirene. Potpuno sam sam, ali stupam kao postrojba što nadire u grad. U ovom trenu ima na moru brodova koji trešte od glazbe; svjetla se pale u svim evropskim gradovima; komunisti i fašisti puškaraju na berlinskim ulicama, nezaposleni tumaraju po New Yorku; žene za svojim toaletnim stolićima, u toploj sobi, mažu trepavice tušem. A ja sam ovdje, u ovoj pustoj ulici, i svaki hitac ispaljen s nekog prozora u Neukölnu, svaki krvavi hropac ranjenika koje odnose, svaka točna i sitna kretnja žena koje se uljepšavaju, odgovara svakom mom koraku, svakom otkucaju mog srca. Pred Gilletovim prolazom ne znam više što mi je činiti. Da me možda nešto ne čeka na kraju prolaza? Ali i na Trgu Ducoton, na kraju Ulice Tournebride, postoji nešto čemu sam ja potreban da nastane. Obuzet sam tjeskobom: i najmanja me gesta obvezuje. Ne mogu dokučiti što se traži od mene. Ipak, treba birati: žrtvujem Gilletov prolaz pa nikad neću znati što je čuvao u pripremi za mene.

Prazan je trg Ducoton. Da se nisam prevario? Čini mi se da to ne bih mogao podnijeti. Zar se zaista neće ništa dogoditi? Približavam se svjetlima kavane Mably. Dezorijentiran sam, ne znam da li da uđem u nju: bacam pogled kroz velika zamagljena stakla.

Dvorana je krcata. Zrak je modar od dima cigareta i pare što se diže iz mokre odjeće. Blagajnica je za blagajnom. Dobro je poznajem: riđokosa je kao i ja; utroba joj je bolesna. Polako trune pod svojim suknjama sa sjetnim smiješkom na usnama, slična mirisu ljubice što se gdjekad širi iz tjelesa koja se raspadaju. Protrnuo sam od glave do pete: ona je ta... ona me čeka. Sjedi s nepomičnim trupom nad blagajnom i smiješi se. Iz dna ove kavane nešto se odbija na raspršene trenutke ove nedjelje i spaja ih jedne s drugima, daje im smisao: prošao sam cijeli

ovaj dan da bih završio ovdje, sa čelom naslonjenim na staklo, i promatram ono sitno lice što cvjeta pred zastorom granatne boje. Sve je stalo; život mi je stao: ovo veliko staklo, ovaj teški zrak, modrikast kao voda, ova debela i bijela biljka na dnu vode, i ja sam, svi skupa mi tvorimo nepomičnu i punu cjelinu: sretan sam.

Kad sam se opet našao na Bulevaru Redute, ostalo mi je još samo gorko žaljenje. Rekoh sam sebi:

»Možda nema ničega na svijetu do čega bi mi toliko bilo stalo koliko do ovoga osjećaja pustolovine. Ali on dolazi kad mu se prohtije; i odlazi tako brzo, a kako je sve u meni suho kad se on izgubi! Dolazi li mi možda u ove kratke, ironične posjete samo zato da mi pokaže da nisam uspio u životu?«

Iza mene, u gradu, u onim velikim, ravnim ulicama, osvijetljenim hladnom svjetlošću kandelabera, izdisao je veličanstveni društveni događaj: došao je kraj nedjelje.

Ponedjeljak

Kako sam jučer mogao napisati onako besmislenu i visokoparnu rečenicu:

»Potpuno sam sam, ali stupam kao postrojba što nadire u grad.«

Što će mi te frazetine! Ja pišem radi toga da izvedem stanovite okolnosti načistac. Treba se čuvati literature. Treba pisati nadušak, ne tragajući za riječima.

Zapravo se gnušam što sam sinoć težio za uzvišenošću. Kad mi je bilo dvadeset godina, opijao sam se, a poslije sam tumačio kako sam velikan Descarteova kova. Vrlo sam dobro znao da se napuhujem junaštvom, puštao sam srcu na volju, to mi je godilo. Sutradan, nakon toga, toliko sam se gadio sam sebi kao da sam se probudio u pobljuvanom krevetu. Ne bljujem inače kad se napijem, ali i to bi bilo bolje od toga. Jučer nisam čak imao ni ispriku da sam bio pijan. Zanio sam se kao kakav kreten. Osjećam potrebu da se operem apstraktnim mislima prozirnim poput vode.

Taj osjećaj pustolovine doista ne izvire iz događaja - dokaz je tu. Prije će posrijedi biti način na koji se trenuci vezuju. Evo što ja mislim da se događa: čovjek odjednom osjeti da vrijeme teče, da svaki trenutak vodi do sljedećega, a ovaj opet do sljedećega i tako redom; da svaki trenutak propada, da ne vrijedi pokušavati ga zadržati i tako dalje, i tako dalje. A onda čovjek pripisuje tu osobinu događajima koji se pojavljuju *u* trenucima; ono što pripada formi, prenosi se na sadržaj. Jednom riječju, mnogo se priča o tom famoznom protjecanju vremena, ali se ono uopće ne vidi. Čovjek vidi ženu i misli kako će ona ostarjeti, *ali ne vidi* kako ona stari. Na mahove mu se čini da je *vidi* kako stari, pa i kako sam uz nju stari: to je taj osjećaj pustolovine.

To se zove, ako se ne varam, nepovratnost vremena. Osjećaj je pustolovine jednostavno osjećaj nepovratnosti vremena. Ali zašto nije uvijek tu? Zar nije vrijeme uvijek nepovratno? Ima trenutaka kad čovjek ima dojam da može učiniti što god želi, produžiti dalje ili se vratiti, i da to uopće nije važno; a ima i trenutaka kad mu se čini da su se očice skupile, i tada nipošto ne smije propustiti priliku jer mu se više neće ukazati.

Anny je izvlačila iz vremena sve što je bilo u njemu. Dok je ona boravila u Djibutiju a ja u Adenu, kad bih joj došao u posjet na dvadeset četiri sata, ona se svojski trsila da umnoži nesporazume među nama sve dok ne bi ostalo još svega šezdeset minuta, točno šezdeset minuta, do mog odlaska; šezdeset minuta, taman koliko je potrebno da čovjek osjeti kako sekunde prolaze jedna za drugom. Sjećam se jedne od tih groznih večeri. Morao sam otputovati u ponoć. Svratili smo u kino pod vedrim nebom; bili smo očajni, i ona i ja. Samo što je ona vodila igru. U jedanaest sati, kad je počeo glavni film, uhvatila me za ruku i stisnula je u svojim rukama bez riječi. Oćutio sam kako me obuzima opora radost, i shvatio sam da ne moram ni pogledati na sat da se uvjerim da je jedanaest sati. Od tog smo trenutka osjećali kako prolaze minute. Taj smo se put rastajali na tri mjeseca. U jednom času pojavila se na platnu posve svijetla slika,

mrak se naglo smanjio pa sam opazio kako Anny plače. Zatim mi je, u ponoć, snažno stisnula ruku i ispustila je; ustao sam i otišao a da nisam ni riječi izustio. To je bio dobro obavljen posao.

Sedam sati navečer

Dan sam proveo u radu. Nije mi loše išlo; napisao sam šest stranica, pomalo sam čak i uživao. Pogotovo što su posrijedi bila apstraktna razmatranja o vladavini Pavla I. Nakon jučerašnje orgije, cijelog sam dana bio strogo zakopčan. Ne bi se vrijedilo obraćati mom srcu! Ali dobro sam se osjećao raščlanjujući mehanizam ruskog samodržavlja.

Samo mi taj Rollebon ide na živce. Pravi se tajanstven i u najmanjim sitnicama. Što li je radio u Ukrajini u mjesecu kolovozu 1804. godine? O svom putovanju govori ovako maglovito:

»Potomstvo će presuditi nisu li moji napori, koji nisu bili nagrađeni uspjehom, ipak zaslužili nešto bolje od surovog negiranja i ponižavanja koja sam morao šutke trpjeti, iako sam imao u njedrima sredstva kojima sam mogao ušutkati podrugljivce i utjerati im strah u kosti.«

Opet sam mu nasjeo: pompoznim aluzijama prikriva pravi razlog jednom kratkom boravku u Bouvilleu 1790. godine. Izgubio sam mjesec dana da provjerim sve njegove podatke i postupke. Na kraju je ishod bio taj da je nabređao kćerku jednog svog zakupca. Zar nije bio naprosto komedijant?

Ozlojeđen sam na tog malog i lažljivog napuhanjka; a možda sam i uvrijeđen: uživao sam dok je lagao drugima, ali ne volim da meni laže; mislio sam da se razumijemo kao lopovi na sajmu iznad glava svih onih mrtvaca i da će na kraju samo meni reći istinu! A nije mi ništa rekao, ama baš ništa; ništa više nego što je rekao Aleksandru ili Luju XVIII, koje je obmanjivao. Mnogo mi je stalo do toga da Rollebona prikažem kao čovjeka na mjestu. On je doduše prepredenjak, ali tko to nije? A je li veliki ili mali prepredenjak? Ne držim dovoljno do povijesnih istraživanja da bih tratio vrijeme na pokojnika kojem se, da je živ, ne bih udostojio ni ruku pružiti. Što ja uopće znam o njemu? Teško je zamisliti ljepši život od njegova: ali je li doista tako živio? Kad mu samo pisma ne bi bila tako kićena... Ah! Trebalo bi poznavati njegov pogled, možda je imao šarmantan način na koji je naginjao glavu na rame, ili je znao lukavo prinijeti dugi kažiprst nosu, ili bi gdjekad, između dvije uljudne laži, iskazao načas nasilnost koju bi u hipu opet prigušio? Ali on je mrtav: za njim je ostala tek *Rasprava o strategiji* i *Razmišljanja o kreposti.*

Kad bih pustio mašti na volju, mogao bih ga lijepo zamisliti: ispod briljantne ironije, kojoj su mnogi nasjeli, bio je to priprost, gotovo naivan čovjek. Nije mnogo razmišljao, ali u svakoj prigodi, zahvaljujući prirođenu daru, činio je upravo ono što treba. Njegova je prepredenost prostodušna, spontana, doista velikodušna, isto tako iskrena kao i ljubav prema kreposti. A kad je uistinu izdao svoje dobrotvore i prijatelje, ozbiljno se vratio događajima ne bi li iz njih izvukao pouku. Nikad nije pomislio da ima ikakvo pravo na druge niti drugi na njega: sve ono što mu je život darovao smatrao je nezasluženim i bezrazložnim. Svakoj se stvari strastveno odavao, ali se lako i izvlačio. Ni pisma ni svoja djela nikad nije sam pisao: davao ih je javnom pisaru da mu ih sastavi.

Samo, ako je već tako, onda bi bolje bilo da napišem roman o markizu de Rollebonu.

Jedanaest sati navečer

Večerao sam u »Klubu željezničara«. Kako je vlasnica bila nazočna, morao sam je obljubiti, ali sam to učinio iz puke uljudnosti. Pomalo mi se gadi, prebijela je i još k tome miriše kao novorođenče. Privijala je moju glavu uz dojke u pretjeranim izljevima strasti: ona misli da tako treba. Što se mene tiče, ja sam rastreseno čeprkao po njezinu spolovilu ispod pokrivača; poslije

mi je ruka utrnula. Mislio sam na gospodina de Rollebona: tko mi, uostalom, brani da napišem roman o njemu? Klizio sam rukom niz gostioničarkine bokove i odjednom primijetio mali vrt s niskim i širokim drvećem s kojeg je visilo golemo lišće obraslo dlakom. Posvuda su miljeli mravi, stonoge i moljci. Bilo je još i groznijih životinja: tijelo im se sastojalo od kriške prepečenca na kakvom se servira pečeni golub; te su se životinje kretale sa strane na račjim nožicama. Široki su se listovi crnjeli od životinjica. Iza kaktusa i sjeveroafričkih smokava, Veleda[21] iz javnog parka pokazivala je prstom na svoje spolovilo.

- Ovaj park smrdi po bljuvotinama! - uskliknuh.

- Nisam vas htjela probuditi - reče mi gostioničarka - ali mi se plahta zavukla pod stražnjicu, a osim toga, moram sići dolje radi gostiju što dolaze pariškim vlakom.

Pokladni utorak

Isprašio sam šibom Mauricea Barrésa[22]. Bila smo trojica vojnika, a jedan je od nas imao rupu posred lica. Prišao nam je Maurice Barrés i rekao: - Divota! - i pružio svakom od nas kiticu ljubica. - Ne znam kamo da ih stavim - reče vojnik s probušenom glavom. A Maurice Barrés mu dobaci: - Zataknite ih u tu rupu u svojoj glavi. - Vojnik mu odgovori: - Zataknut ću ih ja tebi u guzicu. - Pa smo okrenuli Mauricea Barrésa i skinuli mu hlače. Ispod hlača je nosio crvenu kardinalsku halju. Skinuli smo halju s njega a Maurice Barrés se proderao: - Pazite, imam hlače s potpecima! - Ipak smo ga išibali do krvi, a na stražnjici smo mu ljubičinim laticama nacrtali glavu Derouledea.[23]

Odnedavno se nekako prečesto sjećam svojih snova. Uostalom, bit će da se često prevrćem dok spavam jer mi svakog jutra pokrivači leže na podu. Danas je pokladni utorak, ali u Bouvilleu to ne znači bogzna šta; jedva da se stotinjak osoba u cijelom gradu maskira.

Dok sam silazio niza stube, zovnula me vlasnica i rekla:

- Dobili ste pismo.

Pismo: posljednje koje sam dobio bilo je od bibliotekara iz knjižnice u Rouenu u mjesecu svibnju prošle godine. Vlasnica me vodi u svoj ured i pruža mi dugu, žutu i nabreklu kuvertu: piše mi Anny. Prošlo je već pet godina kako mi se ne javlja. Pismo je adresirano na moju staru adresu u Parizu i nosi poštanski žig od 1. veljače.

Izlazim; držim omotnicu među prstima, ne usuđujem se otvoriti je; Anny nije promijenila papir za pisanje. Pitam se kupuje li ga još u onoj maloj papirnici na Piccadilyju. Vjerujem da joj je i frizura ostala ista, da još nije podrezala svoju tešku, plavu kosu. Bit će da pred zrcalima strpljivo nastoji spasiti svoje lice: nije posrijedi koketerija ni strah od starenja; ona tek želi ostati kakva jest, upravo onakva kakva jest. Možda sam baš to kod nje najviše volio, tu nepokolebljivu i strogu vjernost i najmanjoj crti svoje vanjštine.

Čvrsta slova adrese ispisana ljubičastom tintom (nije promijenila ni tintu) još se pomalo sjaje.

»Gospodin Antoine Roquentin«

Kako rado čitam svoje ime i prezime na ovim kuvertama! Kao kroz maglu, prisjećam se jednog od njenih smiješaka, nazirem joj oči, pognutu glavu: dok bih sjedio, stala bi nasmiješena preda me. Nadvisivala me za čitavo poprsje, uhvatila bi me za ramena i prodrmala ispruženim rukama.

---

[21] Kip germanske svećenice iz doba cara Vespazijana (prvo stoljeće poslije Krista) koja je, zahvaljujući svojim proročanstvima, postala predmet kulta. (Prev.).

[22] Francuski nacionalistički pisac i političar (1862-1923). (Prev.).

[23] Paul Deroulede (1846-1914), francuski pjesnik i političar, predsjednik »Saveza rodoljuba«. (Prev.).

Omotnica je teška, bit će da u njoj ima najmanje šest stranica. Moja je nekadašnja pazikuća nadrljala svojim šrakopisom povrh lijepog rukopisa:

»Hotel Printania - Bouville«

Ta se njena sitna slova ne sjaje.

Kad sam otvorio pismo, od razočaranja sam se pomladio za šest godina.

- Nije mi jasno kako Anny uspijeva ovako napuhati svoje kuverte: u njima nikad ničeg nema.

Ovu sam rečenicu ponovio sto puta u proljeće 1924. godine dok sam se, kao i danas, upinjao da iz podstave pisma izvadim komad kockastog papira. Podstava je predivna, tamnozelena, sa zlatnim zvjezdicama; reklo bi se da je to zapravo uškrobljena teška tkanina. Ona sama iznosi tri četvrtine težine omotnice.

Anny mi piše olovkom:

»Dolazim u Pariz za koji dan. Posjeti me u Hotel d'Espagne 20. veljače, molim te (nadopisala je ovo »molim te« iznad retka i spojila ga s »posjeti me« nekom čudnom spiralom).
Moram te vidjeti. Anny«

U Meknesu, u Tangeru, kad bih se vratio navečer kući, našao bih katkad poruku na krevetu: »Želim te odmah vidjeti!« Pohitao bih, a Anny bi mi otvorila vrata uzvijenih obrva, začuđena: nije mi više imala što reći; čak joj je bilo i pomalo krivo što sam došao. Poći ću; možda me neće htjeti ni primiti? Ili će mi možda u upravi hotela reći: »Kod nas nije uopće odsjela osoba pod tim imenom«. Ne vjerujem ipak da bi mi tako nešto učinila. Jedino će mi možda za tjedan dana javiti da se predomislila i da ćemo se drugi put vidjeti.

Ljudi rade. Bit će to slabe poklade. U Ulici invalida osjeća se snažan vonj vlažnog drva, kao i svaki put pred kišu. Ne volim ove čudne dane: u kinima matineje, djeca ne idu u školu; u ulicama vlada nekakvo neodređeno blagdansko raspoloženje koje neprestano pobuđuje pozornost, a čim se obazreš oko sebe, izgubi se.

Svakako ću se opet vidjeti s Anny, ali ne mogu reći da se baš radujem. Otkako sam primio njezino pismo, nemam volje za rad. Sva sreća što je upravo podne; nisam gladan, ali ću nešto pojesti da utučeni vrijeme. Svraćam kod Camillea, u Urarskoj ulici.

Prilično skučen lokal; tu se svu noć može dobiti sarma ili bijeli grah s mesom. Ljudi dolaze ovamo prezalogajiti poslije kazališta; policajci šalju ovamo putnike koji stignu po noći gladni u grad. Osam mramornih stolova. Kožna klupa proteže se uza zidove. Dva ogledala izjedena crvenim pjegama. Oba su prozora i vrata od mliječnog stakla. Šank je u niši. Ima još jedna prostorija, sa strane, ali u njoj nisam nikad bio; separe za parove.

- Molim vas omlet sa šunkom.

Konobarica, stasita djevojka rumenih obraza, ne može a da se ne smije dok razgovara s muškarcima.

- Ne mogu vam to dati. Želite li možda omlet s krumpirom? Šunka je pod ključem, a reže je samo gazda.

Naručujem grah. Gazda se zove Camille i s njim nema šale.

Konobarica odlazi. Sam sam u ovoj staroj, mračnoj prostoriji. U lisnici mi je Annyno pismo. Iz nekog lažnog stida ne mogu ga ponovo pročitati. Pokušavam se prisjetiti svake pojedine rečenice.

»Dragi moj Antoine!«

Smješkam se: sigurno nije tako, Anny mi sigurno nije napisala: »Dragi moj Antoine!«

Prije šest godina - upravo smo se bili sporazumno rastali - nakanio sam bio otputovati u Tokio. Napisao sam joj o tome riječ-dvije. Nisam je više mogao osloviti: »Ljubavi moja draga!« Obratio sam joj se posve bezazleno: »Draga moja Anny!«

A ona mi je odgovorila:

> »Divim se tvojoj neusiljenosti; ja nikad nisam bila, ja nisam tvoja draga Anny. A tebe molim da ne misliš da si moj dragi Antoine. Ako ne znaš kako ćeš mi se obratiti, radije mi se uopće ne obraćaj!«

Vadim pismo iz lisnice. Ne, nije mi napisala »Dragi moj Antoine!« Na kraju pisma nema ni uljudnog pozdrava, nego samo: »Moram te vidjeti. Anny.« Nema ničeg po čemu bi se moglo razabrati što osjeća prema meni. Ipak, ne mogu se potužiti: u tome prepoznajem njezin perfekcionizam. Uvijek je željela ostvariti »savršene trenutke«. Ako nije bio pogodan trenutak, nije ju više ništa zanimalo, iz očiju bi joj se izgubio svaki trag života, lijeno je tumarala, kao djevojčica u pubertetu. Ili je pak zapodijevala kavgu sa mnom:

- Useknjuješ se svečano, kao kakav malograđanin, a kako samo zadovoljno kašljucaš u rupčić!

Nisam joj smio odgovarati, morao sam čekati: iznenada bi ona, na neki znak koji bi meni promaknuo, zadrhtala, ukrutila svoje lijepe, čeznutljive crte i počela raditi kao mrav. Imala je neke silovite i dražesne čari, pjevušila je kroza zube zvjerajući na sve strane, a onda bi se uspravila nasmiješena, prodrmala bi me za ramena i reklo bi se da neko vrijeme izdaje naloge stvarima oko sebe. A meni bi objasnila tihom brzorečicom što očekuje od mene:

- Čuj, ti ćeš se isto tako malo potruditi, je li da hoćeš? Prošli put si bio strašno glup. Vidiš li kako ovaj trenutak može biti lijep? Pogledaj malo nebo, pogledaj boju sunca na tepihu. Upravo sam obukla svoju zelenu haljinu i nisam se našminkala, posve sam blijeda. Makni se odavde, sjedi u sjenu; je li ti jasno što treba da radiš? E pa, molim lijepo! Kako si ti glup! Reci mi sad nešto!

Slutio sam da je uspjeh pothvata u mojim rukama: ovaj trenutak ima nekakav nejasni smisao koji treba otesati i usavršiti; treba učiniti neke geste, kazati neke riječi: tištao me osjećaj odgovornosti, iskolačivao sam oči ali ništa nisam vidio, batrgao sam se usred obreda, koje je Anny učas izmišljala, i kidao sam ih svojim dugim rukama kao paučinu. U tim me časovima mrzila.

Svakako ću je posjetiti. Još je cijenim i volim svim srcem. Volio bih da netko drugi bude sretniji i spretniji od mene u igri savršenih trenutaka.

- Sve kvari ta tvoja prokleta kosa - govorila mi je. - Što da čovjek radi s riđokosim muškarcem?

Osmjehnula se. Najprije sam izgubio sjećanje na njezine oči, a onda na njezino dugo tijelo. Pamtio sam, što sam najdulje mogao, taj njezin osmijeh, a onda sam, prije tri godine, i njega izgubio. Maloprije, iznenada, dok sam preuzimao pismo od gazdarice, vratio mi se; učinilo mi se da vidim Anny kako se smješka. Ponovo ga se pokušavam prisjetiti: osjećam potrebu da oćutim svu nježnost koju Anny u meni budi. Ona je tu, ta nježnost, sasvim blizu, samo čeka da se pojavi. Ali osmijeh mi se ne vraća: gotovo je! Ostajem prazan i isušen.

Uđe neki čovuljak, naježen od zime.

- Dobar dan, gospodo i gospođe!

Sjeda ne svlačeći svoj zelenkasti ogrtač. Trlja svoje duge ruke i prepleće prste.

- Čime vas mogu poslužiti?

On se trgne uznemirenih očiju.

- Ha? Dajte mi *byrrh* s vodom.

Konobarica stoji na mjestu. Lice joj u zrcalu izgleda kao da spava. Zapravo su joj oči otvorene, ali su to tek prorezi na licu. Ona je takva, ne žuri se podvoriti goste, uvijek zastane

načasak da sanjari o narudžbi. Valjda misli na bocu koju će dohvatiti s police, na bijelu naljepnicu sa crvenim slovima, na gusti crni sirup što će ga natočiti: sve je to pomalo kao da i sama pije.

Spremam Annyno pismo u lisnicu: pružilo mi je ono što je moglo; ne mogu ipak doći do žene koja ga je uzela u ruke, savila i turila u kuvertu. Može li se uopće misliti na nekoga u prošlosti? Dok smo se nas dvoje voljeli, nismo dopuštali da se ni najbeznačajniji od naših trenutaka, ni najneznatnija od naših briga odvoji od nas i ostane za nama. Zvuci, mirisi, nijanse danjeg svjetla, pa čak i misli koje nismo priopćili jedno drugome, sve smo to nosili sa sobom i sve je ostalo živo: neprestano smo uživali i patili u sadašnjosti. Ni jedne jedine uspomene, sama neumitna i žarka ljubav, bez sjene, bez odstupanja, bez utočišta. Sve tri godine u isti mah. Zato smo se i rastali: nismo više imali snage nositi taj teret. A onda, kad me Anny ostavila, odjednom, u jedan mah, te su se tri godine strovalile u prošlost. Nisam čak ni patio, osjećao sam se prazan. Poslije je vrijeme opet poteklo i praznina se povećala. Poslije, u Saigonu, kad sam se nakanio vratiti u Francusku, sve ono što je još ostalo - tuda lica, mjesta, pristaništa na dugim rijekama - sve je to propalo. I eto, sad mi je sva ta prošlost još samo jedna velika rupa. A moja sadašnjost: ova konobarica u crnoj bluzi što sanjari za šankom, ovaj čovo ovdje. Čini mi se da sam sve što znam o svom životu naučio iz knjiga. Palače u Benaresu, terasa kralja gubavaca, hramovi na Javi sa svojim velikim raspucanim stubama, zrcalili su se časkom u mojim očima, ali su ostali ondje, na svom mjestu. Tramvaj koji uvečer prolazi pokraj hotela Printania ne odnosi sa sobom, na svojim staklima, odraz neonske reklame; načas bljesne i udalji se sa svojim tamnim staklima.

Onaj me čovuljak neprestano motri, ide mi na živce. Pravi se previše važan za svoju visinu. Konobarica se napokon nakanila da ga podvori. Lijeno podiže svoju dugu tamnu ruku, dohvaća bocu i donosi mu je sa čašom.

- Izvolite, gospodine.

- Zovem se Achille - udvorno će on.

Toči mu bez riječi; on iznenada naglo povuče prst s nosa i položi obje ruke pljoštimice na stol. Zabacuje glavu i sijeva očima. Prozbori hladno:

- Sirota djevojka!

Konobarica se trgne, pa i ja: na njegovu licu nekakav neodrediv izraz, možda od začuđenosti, kao da je te riječi izrekao netko drugi. Sve smo troje zbunjeni.

Prva se pribrala debela konobarica: ona nema mašte. Dostojanstvenim pogledom odmjeri gospodina Achillea: ona dobro zna da bi ga mogla jednom rukom zgrabiti i izbaciti iz lokala.

- A zašto bih ja bila sirota?

On se dvoumi. Gleda je smeteno, a onda se nasmije. Lice mu se nabralo od tisuću sitnih bora, izvodi lake kretnje zapešćem.

- Uvrijedila se. Pa to se tako govori; kaže se: sirota djevojka! Nisam imao nikakve loše namjere.

Ali ona mu okreće leđa i odlazi za šank: stvarno je uvrijeđena. On se još smije i veli:

- Ha-ha! Ma čujte, to mi se omaklo. Ljutimo se? Ljuti se - potvrđuje, kao da se meni obraća.

Ja okrećem glavu na drugu stranu. On podiže malo čašu, ali ne kani još piti: žmirka iznenađeno i uplašeno; reklo bi se da se pokušava nečeg prisjetiti. Konobarica je sjela za blagajnu i uzela ručni rad u ruke. Zavladao je muk: ali to više nije onaj muk. Evo i kiše: ovlaš kucka o mutna stakla. Ako u ulicama ima još prerušene djece, smekšat će im kiša maske od ljepenke i razmazati ih.

Konobarica pali svjetla: tek je dva sata, ali je nebo posve crno, pa ne vidi dobro šiti. Blaga svjetlost; ljudi su po kućama, vjerojatno su svi upalili svjetla. Čitaju, gledaju kroz prozor u nebo. Ali oni su ipak... nešto drugo. Drukčije su ostarjeli. Žive sred ostavština, darova i svaki im predmet pokućstva predstavlja neku uspomenu. Male ure njihalice, medalje, portreti,

školjke, pritiskivači papira, paravani, šalovi. Imaju pune ormare boca, tkanina, stare odjeće, novina; sve su sačuvali. Prošlost je luksuz koji pripada posjednicima.

Gdje bih ja čuvao svoju prošlost? Ne može se prošlost strpati u džep; treba imati kuću da se sve smjesti u nju. Ja posjedujem samo svoje tijelo; sam čovjek, samim tijelom, ne može zadržati uspomene; izmiču mu. Ali ne smijem se tužiti: sam sam htio biti slobodan.

Čovuljak se trza i uzdiše. Sav se umotao u svoj ogrtač, ali se s vremena na vrijeme uspravi i zauzme bahato držanje. Ni on nema prošlosti. Kad bi se dobro potražilo, zacijelo bi se našla, kod rođaka koji ga više ne posjećuju, kakva fotografija na kojoj je on u nečijim svatovima, s ovratnikom presavijenih krajeva, s plastronom na košulji i s krutim mladićkim brcima. Od mene mislim da nije ni toliko ostalo.

Evo, opet me gleda. Ovaj put će mi se obratiti, posve sam se ukočio. Nema među nama suosjećanja: jednostavno smo jednaki. Sam je kao i ja, samo što je dublje utonuo u osamljenost od mene. Bit će da očekuje svoju Mučninu ili nešto slično tome. Ima dakle već ljudi koji me *prepoznaju,* koji pomisle kad me pogledaju: »Ovo je jedan od naših!« Pa što onda? Što ovaj ovdje hoće? Valjda mora biti načisto da ne možemo ništa učiniti jedan za drugoga. Obitelji su u svojim domovima, usred svojih uspomena. A nas smo dvojica ovdje, podrtine bez pamćenja. Ako odjednom ustane, ako mi se obrati, skočit ću na noge.

Vrata se otvaraju uz tresak: stigao je doktor Roge.

Ulazi prijek i sumnjičav, pomalo nesiguran na svojim dugačkim nogama koje mu jedva nose trup. Često ga viđam nedjeljom u gostionici Vézelize, iako me ne poznaje. Građen je kao nekadašnji gimnastički prednjaci u Joinvilleu: mišice su mu debele kao bedra, opseg prsa sto deset centimetara, a to se sve skupa jedva drži na nogama.

- Jeanne, mala moja Jeanne!

Ode sitnim koracima do vješalice da objesi o klin svoj široki pusteni šešir. Konobarica je smotala ručni rad i dremljivo, bez žurbe, prilazi liječniku da ga izvuče iz njegove kišne kabanice.

- Što izvolite, gospodine doktore?

On se ozbiljno zagleda u nju. Eto što ja zovem lijepom muškom glavom. Iscrpena, izbrazdana životom i strastima. Ali doktor zna što je život, vladao je svojim strastima.

- Ne znam ni sam što bih - reče dubokim glasom.

Svalio se na kožnatu klupu sučelice meni; briše znoj s čela. Čim nije više na nogama, odlane mu. Krupne, crne i gospodstvene oči ulijevaju ljudima strah.

- Dajte mi... dajte mi, dajte mi, dajte mi... jedan stari kalvados, dijete moje!

Posve nepomična konobarica motri ono njegovo golemo, izrovano lice. Snatri. Čovuljak je podigao glavu i smješka se kao da se oslobodio. I doista je tako: ovaj nas je gorostas sve oslobodio. Bilo je tu među nama nešto užasno što nas je malne spopalo. Odahnuo sam: sad smo opet među ljudima.

- No, hoću li dobiti taj svoj kalvados?

Konobarica se trgne i ode. On ispruži svoje krupne ruke i uhvati se za stol u svoj njegovoj dužini. Gospodin Achille se obradovao; htio bi privući liječnikovu pažnju. Ali uzalud mlati nogama i poskakuje na klupi, toliko je sitan da ne pravi nikakvu buku.

Konobarica donosi kalvados. Glavom upozorava doktora na njegova susjeda. Doktor Roge polako obrće prsni koš: ne može micati vratom.

- Oho, to si ti, stari skote - dovikne mu - još si živ?

- Zatim se obrati konobarici: - I ovako nešto puštate u lokal?

Gleda čovuljka svojim prijekim očima, izravnim pogledom kojim stavlja sve stvari na njihovo mjesto. Objašnjava joj:

- Ovo vam je stari luđak, toliko da znate.

Ne trudi se čak ničim pokazati da se šali. Zna da se stari luđak neće naljutiti, da će se osmjehnuti. I zaista: onaj se ponizno smješka. Stari se luđak opušta, osjeća se zaštićen od sama

sebe; danas mu se ništa neće dogoditi. Najgore je što sam se i ja smirio. Stari luđak: to je to, upravo to.

Doktor se smije, dobacuje mi umiljat i urotnički pogled: zacijelo zbog moga stasa - osim toga, i košulja mi je čista

- poziva me da sudjelujem u njegovoj šali.

Ja se ne smijem, ne uzvraćam na njegove pokušaje da mi se približi. Tad on, i dalje nasmijan, iskušava na meni strahovitu vatru svojih zjenica. Gledamo se šutke nekoliko sekundi; mjerka me pogledom kao da je kratkovidan, svrstava me. U kategoriju ćaknutih? Ili u kategoriju probisvijeta?

Ipak okreće glavu od mene: sitno poniženje pred samotnjakom bez društvenog ugleda, nije vrijedno ni spomena, začas će se to zaboraviti. Mota cigaretu i pali je, a onda ostaje nepomičan, s ukočenim i tvrdim, staračkim pogledom.

Lijepe bore; ima ih svakakvih: poprečne pruge na čelu, sitne bore oko očiju, gorke mrštine s obje strane usta, a da i ne spominjemo one žute tetive što mu vise ispod brade. Eto čovjeka koji ima sreću: iz koje ga god daljine gledaš, pomislit ćeš da je zacijelo patio i da je živio punim plućima. Uostalom, zaslužio je to svoje lice jer se nije ni načas prevario u načinu kako da zadrži i iskoristi svoju prošlost: jednostavno ju je ispunio slamom, pretvorio je u iskustvo za uporabu ženama i mladićima.

Gospodin Achille je sretan kao što jamačno dugo nije bio. Zinuo je od divljenja; pijucka svoj *byrrh* sitnim gutljajima nadimljući obraze. Što ćemo! Doktor zna kako treba s njim! Ne može doktora opčiniti stari luđak koji samo što nije dobio napadaj; oštar prigovor, nekoliko otresitih, prijekih riječi, to je ono što njima treba. Doktor ima iskustva. To je profesionalac iskustva: liječnici, popovi, suci i časnici poznaju čovjeka kao da su ga sami stvorili.

Stidim se za gospodina Achillea. Istog smo soja, morali bismo nastupati zajedno protiv njih. Ali on me izdao, prešao je na njihovu stranu; on iskreno vjeruje u Iskustvo. Ne u svoje iskustvo, ni u moje, nego u iskustvo doktora Rogea. Maloprije se još gospodin Achille osjećao smiješan, imao je dojam da je potpuno sam; sad pak zna da ima i drugih ljudi njegova soja, mnogo drugih: doktor Roge ih je upoznao, mogao bi ispričati gospodinu Achilleu povijest svakog od njih i ispripovjediti mu kako je završila. Gospodin Achille je tek jedan od brojnih slučajeva, slučaj koji se može lako podvesti pod nekoliko općih pojmova.

Kako bih mu rado rekao da ga varaju, da nasjeda nečijoj važnosti. Profesionalci iskustva? Svi su oni životarili u tuposti i drijemežu, oženili se brzopleto, iz nestrpljenja, i slučajno napravili djecu. Susretali su druge ljude po kavanama, na svadbama, na sprovodima. S vremena na vrijeme, kad bi zapali u vrtlog, batrgali su se ne shvaćajući što im se dogodilo. Sve što se dogodilo oko njih započelo je i završilo se izvan njihova vidokruga; dugi, nejasni oblici, događaji koji su potjecali izdaleka letimice su ih okrznuli, a kad su htjeli pogledati što se zbiva, sve je već bilo gotovo. A poslije, oko četrdesete, krste svoje sitne tvrdoglavosti i neke uzrečice imenom iskustva, i postaju automati koji dijele mudrost: dva novčića u lijevi prorez i eto vam anegdota umotanih u srebrni papir; dva novčića u desni prorez i dobit ćete dragocjene savjete što se lijepe za zube kao mekane karamele. Što se toga tiče, mogli bi i mene ljudi pozivati i govoriti među sobom kako sam veliki putnik pred Svevišnjim. Da, muslimani pišaju čučeći; hinduske babice upotrebljavaju kao sredstvo protiv krvarenja staklo stucano u kravljoj balegi; na Borneu, kad djevojka ima mjesečnicu, provodi po tri dana i tri noći na krovu svoje kuće. U Veneciji sam vidio sprovode u gondolama, u Sevilji svetkovine Velikog tjedna, u Oberammergauu Muku Kristovu. Dakako da su sve to tek neznatni primjerci moga znanja. Mogao bih se zavaliti na stolicu i veselo započeti:

- Poznajete li vi, draga gospođo, Jihlavu? To vam je zanimljiv gradić u Moravskoj, bio sam u njemu 1924. godine...

A predsjednik suda, koji pamti mnoge slučajeve u svojoj praksi, rekao bi na kraju moje priče:

- Kako je to istinito, dragi gospodine, kako je to ljudski! Sjećam se sličnog slučaja s početka moje karijere. Bilo je to 1902. godine. Bio sam pomoćni sudac u Limogesu...

Samo, mene su previše gnjavili time u mladim danima. A ja nisam iz obitelji profesionalaca. Ali ima i diletanata. To su tajnici, službenici, trgovci, oni koji slušaju druge u kavani: oni se, na pragu četrdesetih, nadimlju od iskustva kojeg se ne mogu osloboditi. Sva je sreća što su napravili djecu koju sile na samom mjestu da se koriste njihovim iskustvom. Oni nas uvjeravaju da njihova prošlost nije izgubljena, da su im se sjećanja zgusnula, da su im se ukrutila i pretvorila u Mudrost! Prošlost u džepnom formatu, zlatna knjižica lijepih izreka. »Vjerujte mi da vam govorim iz vlastitog iskustva, sve što znam, naučio sam od života.« Da nije možda Život preuzeo i brigu da misli umjesto njih? Sve što je novo tumače starim - a staro su protumačili još starijim događajima, kao oni povjesničari koji od Lenjina prave ruskoga Robespierrea, a od Robespierrea francuskog Cromwella: na kraju cijele priče nisu nikad ništa razumjeli... Iza njihove važnosti naslućujemo mrzovoljnu lijenost: oni gledaju povorku privida, zijevaju, misle da nema ničeg novog pod kapom nebeskom. »Stari luđak« - doktor Roge mislio je pomalo i na druge stare luđake od kojih se ni jednoga ne sjeća ponaosob. Sad nas više ne može iznenaditi ništa od onoga što će učiniti gospodin Achille: ta on je stari luđak!

Nije on stari luđak: on se boji. Čega se boji? Kad čovjek želi nešto shvatiti, onda se suoči s tim posve sam, bez ičije pomoći; sva prošlost svijeta ne može mu biti ni od kakve koristi. A onda se to nešto izgubi, a s tim se izgubi i ono što je čovjek shvatio.

Uvriježena mišljenja više laskaju duhu. Osim toga, profesionalci, pa čak i diletanti, imaju uvijek na kraju pravo. Njihova mudrost preporučuje da se podiže što manje buke, da se što manje živi, da se prepusti zaboravu. Najbolje su im priče o onima koji su bili neoprezni, originalni, pa su zato bili kažnjeni. E, da, tako to biva, o tom nema spora. Možda gospodin Achille nema čistu savjest? Možda misli da bi bolje prošao da je poslušao savjete svog oca i starije sestre? Doktor ima pravo govoriti: on je uspio u životu, znao je biti od koristi. Uzdiže se, miran i moćan, nad ovom malom podrtinom; stijena od čovjeka.

Doktor Roge popio je kalvados. Krupno mu je tijelo klonulo a vjeđe se umorno sklapaju. Prvi put mu vidim lice bez očiju: reklo bi se: maska od ljepenke, kakve su i one maske što se danas prodaju po dućanima. Obrazi mu se nekako grozno rumene... Iznenada mi istina pukne pred očima: ovaj će čovjek uskoro umrijeti. On to svakako zna; dovoljno mu je da se pogleda u zrcalo: svakog je dana sve sličniji lešini u koju će se pretvoriti. Eto što je to njihovo iskustvo, eto zašto sam ja tako često govorio sebi da ono zaudara po smrti: ono im je posljednja obrana. Doktor bi odista htio povjerovati u to iskustvo, htio bi zamaskirati tu nesnosnu stvarnost: činjenicu da je sam, bez stečevina, bez prošlosti, s usaljenom inteligencijom, s tijelom što se raspada. Stoga je dobro izgradio, dobro uredio, dobro postavio svoju malu kompenzacionu zabludu: umišlja sebi da sazrijeva. Ima rupa u pamćenju, na mahove ima i praznih hodova u glavi? To je sve zato što mu razum nije više onako mladenački brzoplet. Ne razumije više što čita u knjigama? To je zato što je sad već daleko od knjiga. Ne može više voditi ljubav? Mnogo je bolje što je nekad vodio ljubav nego da sad vodi ljubav: s vremenske se distance bolje prosuđuje, uspoređuje i promišlja. A da bi mogao podnositi pogled na ovo grozno mrtvačko lice u zrcalu, uvjerava sama sebe da su u to lice urezane pouke iskustva.

Doktor malko okreće glavu. Napol odiže kapke i gleda me očima crvenim od pospanosti. Smješkam mu se. Želim da mu ovaj moj smiješak otkrije sve ono što nastoji sakriti pred samim sobom. To je ono što bi ga razbudilo, kad bi mogao sam sebi reći: »Evo jednoga koji *zna* da ću crknuti!« Ali kapci mu se opet sklapaju: spava. Ja odlazim i ostavljam gospodina Achillea da bdi nad njegovim snom.

Kiša je prestala, zrak je blag, nebo polako valja lijepe, crne slike: to je i više nego što je potrebno za okvir savršena trenutka; da bi odrazila ove slike, Anny bi proizvela u našim srcima malo tamne plime. Ja ne znam iskoristiti ovu prigodu: hodam nasumce, prazan i miran, pod ovim neiskorištenim nebom.

Srijeda

Ne treba strahovati.

Četvrtak

Napisao četiri stranice. Nakon toga dugi trenuci sreće. Ne treba previše razmišljati o vrijednosti Povijesti. Čovjek se izvrgava opasnosti da mu se Povijest ogadi. Nije potrebno znati da je gospodin de Rollebon u ovom času jedino opravdanje moje egzistencije.

Danas osam dana, vidjet ću se s Anny.

Petak

Magla je bila toliko gusta na Bulevaru Redute da sam smatrao uputnim da se držim zidova Vojarne; zdesna su automobilski farovi tjerali pred sobom nekakvu raskvašenu svjetlost pa čovjek nije bio načisto dokle dopire nogostup. Oko mene je bilo ljudi; čuo sam bat njihovih koraka, a gdjekad i tihi romon njihovih riječi, ali nikog nisam vidio. U jednom je času neko žensko lice izronilo u visini mojih ramena, ali ga je magla začas progutala; drugi put se netko očešao o mene dašćući na sav glas. Nisam znao kamo idem, bio sam previše zaokupljen svojim mislima: morao sam oprezno hodati, pipati tlo vrškom cipele i, štoviše, pružati ruke pred sobom. Uostalom, nisam ni najmanje uživao u tim vježbama. Ipak, nisam pomišljao da se vratim u hotel, morao sam ići dalje. Na kraju, nakon pola sata, opazio sam u daljini modrikastu paru. Ravnajući se po njoj, uskoro sam stigao do ruba velike svjetlosti; u sredini, odakle su svjetla probijala maglu, prepoznao sam kavanu Mably.

U kavani Mably ima dvanaest električnih lampi; ali samo su dvije bile upaljene, jedna iznad blagajne a druga na stropu. Jedini me konobar silom odgurao u mračni zapećak.

- Nemojte ovuda, gospodine, upravo metem.

Bio je u sakou, bez prsluka i prikopčanog ovratnika, u bijeloj košulji s ljubičastim prugama. Zijevao je i zlovoljno me gledao prolazeći prstima kroz kosu.

- Crnu kavu i pecivo.

Protrljao je oči bez riječi i otišao dalje. Bio sam potpuno u sjeni, ledenoj i prljavoj sjeni. Radijator jamačno nije grijao.

Nisam bio sam. Preda mnom je sjedila žena voštana lica i neprestano nešto radila rukama, čas je popravljala bluzu, čas namještala crni šešir. Bila je s nekim plavokosim visokim muškarcem koji je bez riječi jeo brioš. Učinilo mi se da je zavladao tajac. Poželio sam pripaliti lulu, ali nisam htio privući njihovu pozornost kresanjem šibice.

Zazvoni telefon. One su se ruke smirile: ostale su ležati na bluzi. Konobaru se nije žurilo. Na kraju je, prije nego što je podigao slušalicu, odložio metlu.

- Halo, jeste li to vi, gospodine Georges? Dobar dan, gospodine Georges... Da, gospodine Georges... Nema gazde... Da, trebao je već sići... Ah, po ovakvoj magli!... Obično dolazi dolje oko osam... Da, gospodine Georges, prenijet ću mu vašu poruku. Do viđenja, gospodine Georges.

Magla je pritiskala stakla kao težak zastor od sivog baršuna. Načas se uz staklo prislonilo nečije lice i nestalo.

Žena će žalostivim glasom:

- Daj mi zakopčaj cipelu.

- Pa nije ti otkopčana - odgovori joj muškarac ne gledajući je. Žena se usplahiri. Ruke su joj prelazile po bluzi i vratu kao veliki pauci.
- Jest, jest, daj mi zakopčaj cipelu.
On se zlovoljno sagne i ovlaš joj dotakne nogu pod stolom.
- Evo, gotovo je.
Ona se zadovoljno nasmiješi. Muškarac pozove konobara.
- Platiti molim!
- Koliko ste imali brioša? - upita ga konobar.
Oborio sam pogled da ne bih pobudio dojam da ih previše radoznalo motrim. Nakon nekog vremena začuo sam škripanje i ugledao rub suknje i dvije visoke cipele na kojima je bilo skoreno blato. Za njima sam spazio muške cipele, šiljaste i lakirane. Krenuli su prema meni, zastali i okrenuli se na drugu stranu: on je oblačio zimski kaput. U taj čas nečija je šaka na kraju krute ruke kliznula niz suknju, časkom neodlučno zastala i protrljala suknju.
- Jesi li gotova? - upita je muškarac.
Šaka se otvori i dodirne veliku blatnu zvjezdoliku mrlju na desnoj visokoj cipeli, a onda se izgubi.
- Uh! - izusti muškarac.
Dohvati kovčeg što je stajao pokraj vješalice. Izašli su, vidio sam ih kako se gube u magli.
- To su artisti - reče mi konobar donoseći mi kavu. - Izvodili su svoju točku u pauzi između predstava u Cine-Palaceu. Ženi zavežu oči, a ona onda pogađa ime i godine starosti pojedinih gledalaca. Danas odlaze jer je petak, mijenja se program u kinu.
Ode po tanjur s pecivom što je ostao na stolu za kojim su sjedili artisti.
- Ne treba, hvala.
Nisam imao volju jesti to pecivo.
- Moram ugasiti svjetlo. Dvije lampe za samo jednoga gosta u devet sati ujutro: gazda bi mi to zamjerio.
U kavani je zavladao polumrak. Kroz visoka je stakla padalo slabašno svjetlo zamućeno sivom i smeđom bojom.
- Htjela bih razgovarati s gospodinom Fasquelleom.
Nisam ni čuo kad je ova starica ušla. Naježio sam se od ledenog zraka što me zapahnuo.
- Gospodin Fasquelle nije još sišao.
- Šalje me gospođa Florent - produži starica. - Nije joj dobro. Neće danas doći.
Gospođa Florent je blagajnica, ona riđokosa.
- Ovo vrijeme nikako ne odgovara njezinoj utrobi - nastavi starica.
Konobar se napravi važan:
- To joj je sve od ove magle, kao i gospodinu Fasquelleu; čudim se što još nije sišao. Tražili su ga na telefon. Obično je u osam sati već ovdje dolje.
Starica se makinalno zagleda u strop:
- Je li tamo gore?
- Jest, tamo je gore njegova soba.
Starica reče otegnutim glasom kao da razgovara sa samom sobom:
- Nije vrag da je umro...
- Hajde bježite! - na konobarovu se licu pojavi izraz silna ogorčenja. - Hajde bježite! Hvala vam lijepa.
Nije vrag da je umro... To sam i ja načas bio pomislio. Upravo takve misli padaju čovjeku na pamet po ovakvoj magli.
Starica ode. Trebalo je da i ja pođem za njom: hladno je i mračno. Magla nadire ispod vrata, još malo pa će se popeti i sve potopiti. U Gradskoj bih knjižnici našao bar malo svjetla i topline.
Opet se nečije lice prislonilo uz staklo i nakreveljilo.

- Čekaj samo! - srdito će konobar i istrči van. Lice se izgubilo, ostao sam sam. Gorko sam se pokajao što sam izašao iz svoje sobe. Sad se već i u nju zacijelo uvukla magla; ne bih se usudio ulaziti u nju.

Nešto je zaškripalo iza blagajne, u mraku. Ta je škripa doprla s privatnog stubišta: silazi li napokon gazda? Ali ne, nitko se nije pojavio; stube škripe same od sebe. Gospodin Fasquelle još spava. Ili da nije možda umro negdje gore, iznad moje glave? Pronađen mrtav u svom krevetu, jednog maglovitog jutra. - U podnaslovu: Gosti u kavani nisu ništa ni slutili...

Je li još u krevetu? Da nije pao s kreveta, povukao za sobom pokrivače i tresnuo glavom o pod?

Dobro poznajem gospodina Fasquellea; katkad me pita za zdravlje. To je debeo veseljak s brižljivo odnjegovanom bradom: ako je umro, bit će da je od kapi. Lice će mu biti boje modrog patlidžana, s isplaženim jezikom. Brada mu strši uvis; vrat ljubičast pod kovrčavim dlačicama.

Privatno stubište gubi se u tami. Jedva nazirem glavicu na stubišnoj ogradi. Trebalo bi proći kroz tu tamu. Stube bi zaškripale. Gore bih već naišao na vrata njegove sobe...

Tijelo mu je tamo gore, iznad moje glave. Okrenuo bih prekidač: opipao bih mu mlaku kožu, da se uvjerim. - Ne mogu više izdržati, ustajem. Ako me konobar zatekne na stubama, reći ću mu da sam čuo nekakav šum.

Iznenada se konobar vrati, sav zadihan.

- Izvolite, gospodine! - dovikne mi.

Glupan! Prilazi mi.

- Dva franka, molim.

- Čuo sam neke šumove tamo gore - kažem mu.

- Bilo bi i vrijeme!

- Jest, ali bojim se da nešto nije u redu: čuo sam nekakvo hroptanje a onda neki potmuli štropot.

U ovoj mračnoj dvorani, s ovom maglom iza stakala, moje su riječi zazvučale sasvim prirodno. Nikad neću zaboraviti kako se izbečio na mene.

- Morali biste otići gore da vidite što je - perfidno sam dodao.

- A, to neću! - otpovrne on, pa nastavi: - Bojao bih se da me ne šćapi. Koliko je sati?

- Deset.

- Poći ću u deset i pol, ako dotle ne siđe.

Zakoračim prema vratima.

- Odlazite? Nećete još ostati?

- Neću.

- A je li to bio pravi hropac?

- Ne znam - odgovorih izlazeći. - Možda mi se to samo pričinilo zato što sam mislio na tako nešto.

Magla se donekle digla. Pohitao sam prema Ulici Tournebride: osjetio sam potrebu za njenim svjetlima. Razočarao sam se: bilo je doduše svjetlosti, cijedila se niz stakla izloga. Ali to nije bila vesela svjetlost: zbog magle je bila posve bijela i padala mi je po ramenima kao hladan tuš.

Mnogo svijeta, napose ženskog: služavke, dvorkinje, pa i gazdarice, one koje govore: »Ja radije sama kupujem, to je ipak najsigurnije.« Pomalo su njuškale po izlozima i na kraju ulazile u dućane.

Zastao sam pred Julienovom kobasičarnicom. S vremena na vrijeme zapažao sam kroz staklo ruku koja je pokazivala na punjene svinjske nožice i kobasičice. Tad se jedna krupna plavokosa djevojka razdrljenih grudi sagnula i dohvatila komad mrtvog mesa. Pet minuta dalje od tog mjesta, gospodin Fasquelle leži mrtav u svojoj sobi.

Potražio sam oko sebe kakav čvrst oslonac, obranu od svojih misli. Nisam ništa našao: magla se malo-pomalo razilazila, ali se po ulici i dalje vuklo nešto što me uznemirivalo. Možda to i

nije bila nikakva prava prijetnja, nego skrivena, prozirna. Ali upravo sam se toga na kraju prepao. Prislonio sam čelo uz izlog. Na majonezi na jednom jajetu iz ruske salate opazio sam crvenu mrlju: bijaše to krv. Smučilo mi se od pogleda na ono crveno na žutom.

Iznenada mi se nešto prividjelo: netko se srušio niče i zakrvario tanjure. Jaje se valjalo u krvi; okrugla se kriška rajčice otkinula s njega i spala: crveno na crvenom. Nešto je majoneze iscurilo: lokva žute kreme što je razdvojila potočić krvi na dva rukavca.

Ovo je zbilja glupo, moram se trgnuti. Idem raditi u knjižnicu.

Raditi? Znao sam da neću napisati ni retka. Još mi je jedan dan propao. Prolazeći kroz park, opazio sam na klupi, na kojoj obično sjedim, nepomičnu veliku plavu pelerinu. Eto ipak jednoga kome nije hladno.

Kad sam ušao u čitaonicu, Samouk je upravo izlazio. Odmah me saletio:

- Moram vam zahvaliti, gospodine. Proveo sam nezaboravne sate uz vaše fotografije.

Kad sam ga ugledao, u meni se načas probudila nada: možda ćemo udvoje lakše prebroditi današnji dan? Ali sa Samoukom čovjek može samo na izgled biti udvoje.

Lupnuo je rukom po folijantu. Bijaše to *Povijest religije.*

- Gospodine, zar ne da nitko nije bio pozvaniji od Nougapiea da napravi ovu veliku sintezu?

Bio je nekako umoran i ruke su mu drhtale.

- Ne izgledate baš dobro - rekoh mu.

- Ah, gospodine, nije ni čudo! Doživio sam nešto gadno.

Prema nama je dolazio nadzornik knjižnice: mali goropadni Korzikanac s brčićima kapelnika vojne glazbe. Sate i sate šeta se između stolova lupkajući petama. Zimi pljuje u rupčiće koje poslije suši na peći.

Samouk mi se toliko primakao da mi puše u lice.

- Neću vam ništa govoriti pred ovim čovjekom - reče mi povjerljivim glasom. - Ne biste li možda, gospodine?...

- Što?

Pocrvenio je i dražesno se zanjihao u bokovima:

- Gospodine, ah, gospodine: evo, s neba pa u rebra! Hoćete li mi iskazati čast da ručate sa mnom u srijedu?

- Vrlo rado.

Bilo mi je isto toliko do toga da ručam s njim koliko i da se objesim.

- Iskazujete mi veliku čast - reče Samouk i brže-bolje dometne: - Doći ću po vas ako nemate ništa protiv - pa pobjegne, vjerojatno iz straha da se ne predomislim ako mi ostavi vremena za razmišljanje.

Bilo je pola dvanaest. Radio sam sve do četvrt do dva. Slabo sam radio: držao sam knjigu pred sobom, ali sam se u mislima neprestance vraćao u kavanu Mably. Je li gospodin Fasquelle napokon sišao iz svoje sobe? Zapravo i nisam vjerovao da je umro, upravo me to razdraživalo! Bila je to nepostojana misao koju nikako nisam mogao ni prihvatiti ni odbaciti. Korzikančeve su cipele škripale. Višeput je zastao preda mnom kao da mi želi nešto reći, ali bi se svaki put predomislio i otišao dalje.

Oko jedan sat otišli su i posljednji čitači. Nisam bio gladan, a još mi se manje odlazilo. Još sam neko vrijeme radio, a onda sam se prenuo: osjećao sam se zakopan u tišini.

Podigao sam glavu: ostao sam sam. Korzikanac je valjda sišao dolje do žene, vratarice knjižnice; nedostajali su mi njegovi koraci. Začuo sam tihi šušanj ugljena što se srušio u peći. Magla je preplavila dvoranu: ne ona prava koja se već poodavno bila razišla - nego ona druga, koje su još bile pune ulice, koja je izbijala iz zidova, iz pločnika. Svojevrsna nepostojanost stvari. Knjige su, naravno, još bile tu poredane po abecednom redu na policama, sa svojim crnim hrbatima i etiketama ZJU fk. 7996 (Za javnu uporabu - francuska književnost) ili ZJU pz. (Za javnu uporabu - prirodne znanosti). Ali... kako da kažem? Obično, onako silne i zdepaste, skupa s peći, zelenim svjetiljkama, velikim prozorima, ljestvama, tvore branu od

budućnosti. Dok god sam među ovim zidovima, ono što se dogodi svakako će doći zdesna ili slijeva od peći. Da uđe i sam sveti Dioniz noseći svoju glavu u rukama, morao bi doći zdesna i proći između polica francuske književnosti i stola za čitateljice. A ako ne bi dodirivao zemlju, ako bi lebdio na dvadesetak centimetara od tla, krvavi bi mu vrat bio točno na visini trećeg reda na polici s knjigama. Tako svi ovi predmeti služe bar tome da odrede granice vjerodostojnosti.

E pa, danas ne određuju ništa: reklo bi se da je i sam njihov opstanak doveden u pitanje, da imaju grdne muke da preguraju nekako od jednog do drugog trenutka. Čvrsto sam stiskao u ruci knjigu koju sam čitao, ali su i najsnažniji osjećaji u meni otupjeli. Ništa nije izgledalo pravo; osjećao sam se okružen kartonskim kulisama koje bi iznenada netko mogao premjestiti. Svijet je čekao susprežući dah, skutren - čekao je svoju krizu, svoju Mučninu, kao i gospodin Achille neki dan.

Ustao sam. Nisam više mogao ostati među ovim oslabljenim predmetima. Pošao sam baciti pogled kroz prozor na Impetrazovu lubanju. Promrmljah: - *Svašta* se može zbiti, *svašta* se može dogoditi! - Dakako, ništa od one vrste jeze koju su ljudi izmislili; Impetraz neće zaplesati na svom postamentu: to bi bilo već nešto drugo.

Prestravljeno sam gledao ona nestalna bića koja će se obrušiti možda za sat vremena, za jednu minutu: e, da; bio sam tu, živio sam usred ovih knjiga prepunih znanja, od kojih jedne opisuju nepromjenljive oblike životinjskih vrsta, a druge objašnjavaju kako količina energije ostaje uvijek ista u svemiru; bio sam tu, stajao sam kraj prozora na kojem su okna imala određeni koeficijent loma svjetla. Ali kako su to sve bile slabe zapreke! Bit će da svijet iz puke lijenosti ostaje sličan sam sebi iz dana u dan. Danas izgleda kao da bi se htio promijeniti. A onda se *svašta, svašta* može dogoditi.

Ne smijem časiti ni časa: pravi je uzrok ovoj mojoj nelagodi ono što sam doživio u kavani Mably. Moram se vratiti tamo, uvjeriti se da je gospodin Fasquelle živ, opipati mu, ako treba, bradu ili ruke. Možda ću se onda izbaviti?

Uzeo sam brže-bolje ogrtač i zaogrnuo se njime ne oblačeći ga; pobjegao sam glavom bez obzira. Kad sam prolazio kroz park, zatekao sam na istom mjestu onog čovu u pelerini; imao je veliko, blijedo lice između dva uha skrletna od studeni.

Kavana Mably svijetlila se već izdaleka: ovaj put je valjda gorjelo svih dvanaest žarulja. Ubrzao sam korak: treba već jednom svršiti s tim. Najprije sam bacio pogled kroz veliki prozor; dvorana je bila pusta. Nije bilo ni blagajnice ni konobara - pa ni gospodina Fasquellea.

Morao sam se napregnuti da uđem u kavanu; nisam ni sjedao. Povikao sam: - Konobar! - Nitko mi se nije odazvao. Na jednom je stolu stajala prazna šalica. Na tanjuriću kocka šećera.

- Ima li ovdje koga?

Nečiji je ogrtač visio na vješalici. Na okruglu stoliču bijahu naslagane ilustrirane revije u crnim koricama. Vrebao sam suspregnuta daha na najmanji šum. Na privatnom stubištu nešto jedva čujno zaškripi. Izvana dopre zvuk brodske sirene. Izađoh hodajući natraške i ne puštajući stubište s oka.

Znam i te kako dobro da su u dva sata po podne gosti rijetki. Gospodin Fasquelle ima gripu; vjerojatno je poslao konobara u grad - možda po liječnika? Da, ali eto, osjećao sam *potrebu* da vidim gospodina Fasquellea. Na početku Ulice Tournebride osvrnuo sam se za sobom i gadljivo pogledao jarko osvijetljenu i pustu kavanu. Prozorski su kapci na prvom katu bili spušteni.

Uhvatila me prava panika. Nisam više znao kamo idem. Potrčao sam uz dokove, skrenuo u puste ulice četvrti Beauvosisa: kuće su me pratile svojim sumornim očima kako bježim. Ponavljao sam, obuzet tjeskobom: »Kamo ću? Kamo ću?« *Svašta* se može dogoditi. S vremena na vrijeme, dok mi je srce lupalo, naglo bih se osvrnuo za sobom: što li se događa iza mojih leđa? Možda će to početi negdje iza mene, a kad se iznenada okrenem, bit će već kasno? Dok god držim predmete na oku, neće se ništa dogoditi. Gledao sam ih što sam češće mogao, pločnik, kuće, plinske svjetiljke; prelazio sam hitrim pogledima s jednih na druge ne bih li ih iznenadio i spriječio u njihovoj preobrazbi. Nisu mi baš izgledali prirodni, ali sam odlučno

uvjeravao sama sebe: ovo je plinska svjetiljka, ovo je hidrant, i nastojao ih snagom svojih pogleda svesti na njihov svakidašnji izgled. Više puta sam putem naišao na male lokale: *Bretonsku kavanu, Mornarički bife.* Zastajao sam, krzmao pred njihovim zastorima od ružičastog tila: možda su ove dobro zaklonjene krčme pošteđene, možda kriju u sebi još djelić jučerašnjega svijeta, izoliranog, zaboravljenog? Ali trebalo bi gurnuti vrata, unići. Nisam se usuđivao; bježao sam dalje. Najviše su me plašila kućna vrata. Bojao sam se da se sama ne otvore. Na kraju sam trčao posred ceste.

Odjednom sam izbio na kej Sjeverne luke. Ribarske brodice, male jahte. Stao sam na kolut zakovan u kamenu. Ovdje, daleko od kuća, daleko od njihovih vrata, načas ću predahnuti. Na mirnoj vodi prošaranoj crnim točkicama plutao je čep.

- A *pod* vodom? Nisi se sjetio čega sve može biti *pod* vodom?

Neka životinja? Neki veliki oklop dopola uronjen u mulj? Dvanaest pari nožica polako ruju po mulju. Životinja se od vremena do vremena pridigne sa dna. Primaknuo sam se ne bih li vidio kakav vir, mreškanje vode. Čep je ostao nepomičan na vodi, među crnim točkicama.

U taj sam mah začuo nečije glasove. Bilo je i vrijeme. Okrenuo sam se oko svoje osi i pošao dalje.

Sustigao sam dva čovjeka koji su razgovarali, u Ulici Castiglione. Kad su začuli bat mojih koraka, naglo su se trgnuli i zajedno okrenuli. Vidio sam im uznemirene poglede uprte u mene, a onda iza mene, da vide ne dolazi li još što za mnom. I oni su dakle kao ja, i oni se dakle boje? Kad sam prolazio mimo njih, pogledali smo se: još malo pa bismo i progovorili. Ali u pogledima se iznenada javilo nepovjerenje: po ovakvu danu ne razgovara se bilo s kim na ulici.

Našao sam se opet u Ulici Boulibet, bez daha. Pa dobro, kocka je bačena: vratit ću se u knjižnicu, uzet ću koji roman i pokušati čitati. Prolazeći uz rešetkastu ogradu javnog parka, opazio sam opet onog tipa u pelerini. Svejednako je bio tu, u pustom parku; nos mu je pocrvenio kao i uši.

Htjedoh odgurnuti vrata, ali sam se sledio od pogleda na njega: stisnuo je oči i pomalo se nacerio, nekako priglupo i sladunjavo. Istodobno je motrio nešto pred sobom što nisam vidio, takvim oštrim i intenzivnim pogledom da sam naglo okrenuo natrag.

Pred njim je, s jednom nogom u zraku, poluotvorenih usta, isturivši šiljastu glavicu, zurila u njega djevojčica od svojih deset godina, sva opčinjena, nervozno čupkajući rubac na glavi.

Tip se smješkao za se, kao da će izvesti kakvu zgodnu šalu. Odjednom ustane, s rukama u džepovima pelerine koja mu je padala sve do gležnjeva. Prođe dva koraka i zakoluta očima. Pomislio sam da će pasti, ali se i dalje nekako pospano smješkao.

Odjednom mi sine: pelerina! Htio sam to spriječiti. Trebalo je samo da zakašljem ili odgurnem vrata pred sobom. Ali sad sam i ja bio opčinjen licem djevojčice. Crte lica bijahu joj iskrivljene od straha, vjerojatno joj je srce snažno lupalo: samo što sam na toj štakorskoj njuškici pročitao nešto moćno i opako. Nije to bila radoznalost nego prije neka vrsta samopouzdanog očekivanja. Oćutjeh nemoć: bio sam vani, izvan parka, po strani od njihove male drame; a oni su bili prikovani jedno za drugo mračnom snagom svoje požude, predstavljali su par. Suspregnuo sam dah, htio sam vidjeti kakav će se izraz pojaviti na onom starmalom licu kad tip iza mojih leđa raskrili skute svoje pelerine.

Ali odjednom, oslobođena napasti, mala zavrti glavom i potrči. Tip me u pelerini opazio: upravo ga je to i omelo. Časak je ostao nepomičan nasred aleje, a onda se pokupio, sav pogrbljen. Pelerina ga je udarala po listovima.

Odgurnuo sam vrata i učas ga sustigao.

- Ej, vi! - viknuh.

On uzdrhti.

- Velika se opasnost nadvila nad gradom - uljudno mu rekoh u prolazu.

Ušao sam u čitaonicu i uzeo sa stola *Parmski kartuzijanski samostan.* Nastojao sam se zadubiti u čitanje, uteći se Stendhalovoj svijetloj Italiji. Uspijevao sam na mahove, za kratkotrajnih halucinacija, a onda sam opet zaglibio u ovaj prijeteći dan, sučelice starčiću što se iskašljavao, i mladiću koji je snatrio zavaljen na stolici.

Prolazili su sati, prozorska su stakla potamnjela. Bilo nas je četvero, ne računajući Korzikanca koji je za svojim stolom udarao žig u netom nabavljene knjige. Bili su tu onaj starčić, onaj mladić, mlada žena koja se sprema za diplomski ispit - i ja. S vremena na vrijeme netko bi od nas podigao glavu te nepovjerljivo i letimice pogledao ostalo troje kao da ih se boji. U jednom času starčić se nasmijao: opazio sam kako se mlada žena stresla od glave do pete. Ali ja sam odgonetnuo naslov njegove knjige koji mi bijaše naopako okrenut - bio je to neki humoristički roman.

Deset do sedam. Odjednom sam se sjetio da se knjižnica zatvara u sedam. Ponovo će me izbaciti u grad. Kamo ću? Što ću?

Starac je pročitao roman, ali još ne odlazi. Kucka prstom po stolu odsječnim i odmjerenim udarcima.

- Gospodo - reče Korzikanac - uskoro zatvaramo.

Mladić se lecne i zirne na mene. Mlada se žena okrene prema Korzikancu, dohvati knjigu i kanda se ponovo zadubi u nju.

- Knjižnica se zatvara - opet će Korzikanac nakon pet minuta.

Starac neodlučno zavrti glavom. Mlada žena odgurne knjigu ali ne ustane.

Korzikanac nije mogao doći k sebi od čuda. Neodlučno prođe nekoliko koraka i okrene prekidač. Svjetiljke se na stolovima ugase. Samo je središnja žarulja i dalje gorjela.

- Moramo dakle ići? - blago priupita starac.

Mladić ustane polako, nevoljko. Natjecali smo se tko će sporije obući ogrtač. Kad sam već izlazio, žena je i dalje sjedila držeći ruku pljoštimice na knjizi.

Dolje su ulazna vrata zijala u noć. Mladić koji je bio na čelu okrene se, polako siđe niza stube i prođe kroz predvorje; na pragu zastane načas, a onda se baci u noć i nestane.

Kad sam stigao do dna stuba, podigao sam glavu. Ubrzo i starčić izađe iz čitaonice zakopčavajući u hodu ogrtač. Kad je sišao niz tri prve stepenice, zaletio sam se i ja i zaronio sklopljenih očiju.

Oćutjeh na licu lagano, svježe milovanje. U daljini je netko zviždukao. Otvorih oči: padala je kiša. Blaga i mirna kiša. Četiri kandelabra spokojno su osvjetljavala trg. Mladić je ispred mene grabio krupnim koracima; to je on zviždukao: onima dvoma koji još ništa ne znaju, htio sam doviknuti da mogu mirne duše izaći, da je opasnost prošla.

Starčić se pojavi na vratima. Zbunjeno se počeše po obrazu, a onda se osmjehne širokim osmijehom i otvori kišobran.

Subota ujutro

Ljupko sunce s izmaglicom koja navješćuje lijep dan. Doručkovao sam u kavani Mably.

Blagajnica, gospođa Florent, ljubazno mi se nasmiješila. Glasno sam je upitao od svog stola:

- Je li gospodin Fasquelle bolestan?

- Jest, gospodine; dobio je gadnu gripu: morat će odležati nekoliko dana. Jutros mu je doputovala kći iz Dunkerquea. Ostat će ovdje da ga njeguje.

Prvi put otkako sam dobio pismo od Anny, iskreno se radujem što ću je ponovo vidjeti. Što li je sve radila u ovih šest godina? Hoćemo li se zbuniti kad se vidimo? Anny uopće ne zna što je to zbunjenost. Dočekat će me kao da smo se jučer rastali. Samo da ne ispadnem glup, da je na samom početku ne oneraspoložim. Moram paziti da joj ne pružim ruku: ona to ne trpi.

Koliko ćemo dana ostati zajedno? Možda ću je dovesti u Bouville? Dovoljno bi bilo da proboravi ovdje nekoliko sati; da prespava u hotelu Printania. Nakon toga ne bi ništa više bilo isto; ne bih se više bojao.

Popodne

Lani, kad sam prvi put posjetio Muzej grada Bouevillea, udario mi je u oči portret Oliviera Blévignea. Zbog pogrešnih procjena? Perspektive? Ne bih znao reći, ali nešto me svakako smetalo: taj parlamentarni zastupnik nije djelovao na platnu dovoljno samopouzdano.

Nakon toga sam ga više puta dolazio gledati, ali me i dalje nešto na njemu smetalo. Nisam htio priznati sam sebi da je Bordurin, dobitnik Rimske nagrade, mogao pogriješiti u crtanju.

Međutim, danas po podne, dok sam prelistavao uvezane stare brojeve *Bouvilleskog satirika,* tračerskog lista čiji je vlasnik za vrijeme rata bio optužen za veleizdaju, naslutio sam pravu istinu. Odmah sam otišao iz knjižnice da ponovo obiđem Muzej.

Žurno sam prošao kroz polumrak u predvorju. Moji koraci nisu odjekivali na crnim i bijelim pločicama. Oko mene čitava jedna vojska od gipsa krivila je rukama. U prolazu sam kroz dva velika otvora zapazio išarane vaze, tanjure i modrožuta satira na postolju. Bijaše to dvorana Bernarda Palissyja posvećena keramici i umjetničkom obrtu. Ali ne mogu reći da sam lud za keramikom. Jedan gospodin i jedna dama u crnome smjerno su razgledali te pečene predmete.

Iznad ulaza u veliku dvoranu - ili Dvoranu Bordurina i Renaudasa - objesili su, zacijelo nedavno - jedno veliko, meni nepoznato platno. Nosilo je potpis Richarda Severanda i naslov *Neženjina smrt.* Bijaše to državna donacija.

Gol do pasa, zelenkastog trupa kao što i priliči mrtvacima, neženja leži na nepospremljenu krevetu. Plahte i pokrivači u neredu svjedoče o dugotrajnoj agoniji. Osmjehnuo sam se pomislivši na gospodina Fasquellea. Ali nije on sam: njeguje ga kći. Na platnu je već služavka, služavka-milosnica, sa crtama lica obilježenim porokom, otvorila ladicu na komodi i broji škude. Kroz otvorena vrata vidi se u polumraku muškarac s kapom na glavi kako čeka s cigaretom zalijepljenom za donju usnu. Pokraj zida mačak ravnodušno lapće mlijeko.

Taj je čovjek bio doista samoživ. Stigla ga je stroga i zaslužena kazna: nitko nije došao da mu nakon smrti sklopi oči. Ova mi je slika bila posljednja opomena: još sam se mogao okrenuli i vratiti. Međutim, ako produžim dalje, morao sam znati ovo: u velikoj dvorani u koju ću stupiti visi na zidovima više od sto pedeset portreta. Izuzev nekoliko mladića prerano otrgnutih od svojih obitelji i časne majke nadstojnice sirotišta, ni jedan od onih portretiranih nije umro kao neženja, ni jedan od njih nije umro bez posljednje pomasti. Toga su dana, kao i svih drugih, ti ljudi bili u dosluhu s Bogom i sa svijetom te blago u Gospodinu preminuli da zatraže svoj udio u vječnom životu na koji su imali pravo.

Jer oni su imali pravo na sve: na život, na rad, na bogatstvo, na zapovjedništvo, na poštovanje i, najposlije, na besmrtnost.

Pribrao sam se načas i ušao. Jedan je čuvar spavao pokraj prozora. Zlatnožuto svjetlo padalo je kroz okna i stvaralo mrlje na slikama. U svoj toj velikoj pravokutnoj dvorani nije bilo ničeg živog, osim mačke koja se uplašila mog dolaska i pobjegla. Ali oćutio sam na sebi poglede sto pedeset pari očiju.

Tu su bili na okupu svi oni koji su tvorili društvenu kremu u Bouvilleu između 1875. i 1910. godine, muškarci i žene, a sve su ih brižno naslikali Renaudas i Bordurin.

Ti su ljudi podigli Svetu Ceciliju na Moru. Godine 1882. utemeljili su Savez brodara i trgovaca u Bouvilleu »kako bi povezali u moćan snop sve ljude dobre volje da surađuju na djelu narodnog uzdizanja i obuzdavanju mračnih sila nereda...« Oni su od Bouvillea napravili francusku trgovačku luku najbolje opremljenu za iskrcavanje ugljena i drva. Njihovo je djelo i produženje i proširenje pristaništa. Lučkom su kolodvoru podarili željeni obujam i produbili na

10 metara i 70 centimetara, upornim struganjem bagera, dubinu vode za sidrenje tijekom oseke. Zahvaljujući njima, zapremnina ribarskih brodova, koja je 1869. iznosila 5 000 tona, porasla je na 18 000 tona. Ne prezajući ni od kakvih žrtava, da bi olakšali napredovanje najboljim predstavnicima radničke klase, osnovali su na svoju ruku razne centre za tehničku i stručnu izobrazbu koji su cvjetali pod njihovim visokim okriljem. Skršili su glasoviti štrajk lučkih radnika 1898. godine i žrtvovali svoje sinove za domovinu 1914. godine.

Njihove žene, dostojne družice ovih boraca, utemeljile su većinu dobrotvornih društava, jaslica i radionica za žensku radnu snagu. Ali one su nadasve bile supruge i majke. Podigle su lijepu djecu na noge, podučile ih dužnostima i pravima, vjeri i poštovanju tradicija koje su stvorile Francusku.

Osnovni je ton ovih portreta zagasitosmeđ. Izbjegavane su žive boje, iz osjećaja doličnosti. Međutim, na Renaudasovim portretima, mahom staraca, snježnobijela kosa i zalisci odudaraju od crne pozadine. Osobito je vješto slikao ruke. Kod Bordurina, koji nije imao takvu slikarsku rutinu, ruke su bile donekle zanemarene, ali su prikopčani ovratnici blistali kao bijeli mramor.

Bilo je vruće i čuvar je tiho hrkao. Obišao sam pogledom zidove: zapazio sam ruke i oči; ovdje-ondje mrlja svjetla izjela je nekome lice. Kad sam se zaputio do portreta Oliviera Blévignea, nešto mi je privuklo pozornost: s počasnog mjesta u dvorani veletrgovac Pacôme mjerio me bistrim pogledom.

Stajao je, ovlaš zabačene glave; u jednoj je ruci držao, uz bisernosive hlače, cilindar i rukavice. Nisam se mogao othrvati stanovitoj zadivljenosti: na njemu nije bilo ničega osrednjeg, ničega čemu bi se moglo prigovoriti: mala stopala, sitne šake, hrvačka široka pleća, diskretna elegancija, s primjesom mašte. Udvorno je pokazivao posjetiocima svoje čisto lice bez bora; na usnama mu je čak titrao jedva primjetan osmijeh. Ali sive oči nisu bile nasmiješene. Moglo mu je biti oko pedeset godina, a bio je mladolik i svjež kao da mu je trideset. Bio je lijep.

Odustao sam tražiti na njemu greške. Ali on mene nije puštao. Pročitao sam mu u očima miran i neumoljiv sud.

Tad sam tek pojmio što nas sve dijeli: njega ne pogađa što ja mislim o njemu; posrijedi je samo psihologija o kakvoj je riječ u romanima. Ali njegov me sud proburazio poput mača i doveo u pitanje čak i moje pravo na opstanak. A to je istina, toga sam oduvijek bio svjestan: da nemam pravo na opstanak. Pojavio sam se pukim slučajem, postojim kao kamen, kao biljka, kao mikrob. Život mi je rastao nasumce i na sve strane. Pokatkad mi upućuje nejasne poruke; a onda opet razabirem samo neko zujanje bez ikakva značenja.

Ali kod ovog ljepotana bez mane, koji je danas mrtav, kod Jeana Pacômea, sina slavnog Pacômea iz Narodne obrane, bilo je sve drukčije: otkucaji njegova srca i potmula huka njegovih organa stizali su do njega u obliku trenutačnih i čistih malih prava. Punih šezdeset godina, bez najmanjeg zastoja, koristio se svojim pravom na život. Te veličanstvene sive oči! Nikad nije u njima sijevnuo ni tračak sumnje. Isto tako, nikad se Pacôme nije ni u čemu prevario.

Uvijek je obavljao svoju dužnost, svaku svoju dužnost, dužnost sina, supruga, oca, starješine. Isto je tako bez trunka slabosti tražio svoja prava: kao dijete, da bude dobro odgojen, u složnoj obitelji, pravo baštinika na neokaljano obiteljsko ime i pravo na unosan posao; kao muž, pravo da bude njegovan, okružen nježnom ljubavlju; kao otac, da bude poštovan; kao starješina, pravo da ga slušaju bez pogovora. Jer svako je pravo tek drugi aspekt dužnosti. Njegovi izvanredni uspjesi (Pacômeovi su danas najbogatija obitelj u Bouvilleu) nisu ga po svoj prilici nikad iznenađivali. Nikad nije govorio sam sebi da je sretan, a kad bi se odao nekom užitku, bio je zacijelo uvijek umjeren govoreći: »Malo ću se opustiti«. Stoga bi užitak, podignut također na stupanj prava, izgubio svoju nasrtljivu ispraznost. Slijeva sam, malko iznad njegove modrikastosijede kose, zapazio knjige na polici. Uvezi su im bili lijepi; po svoj prilici klasici. Pacôme bi jamačno navečer, prije spavanja, ponovo pročitao nekoliko stranica »svoga starog Montaignea«, ili koju Horacijevu odu u latinskom izvorniku. Ponekad bi, da se obavijesti, morao pročitati i koje suvremeno djelo. Na taj je način upoznao Barrésa i

Bourgeta. Nakon nekog vremena odložio bi knjigu i osmjehnuo se. Pogled bi mu izgubio onu svoju divnu budnost i postao bi gotovo sanjarski. Tad bi rekao:

- Koliko je jednostavnije i teže vršiti svoju dužnost!

Inače se nije nikad u mislima vraćao na sebe: bio je starješina.

I neke su druge starješine visile na zidovima: sve same starješine. I ovaj je bio starješina, ovaj visoki starac boje patine što sjedi u svom naslonjaču. Bijeli pršnjak dobro mu se slaže sa srebrnkastom kosom. (Na ovim portretima naslikanim nadasve radi moralnog uzdizanja, portretima na kojima se u vjernosti modelu išlo do najmanjih sitnica, nije bila isključena skrb za umjetnost.) Svoju je dugačku ruku položio na glavu malom dječaku. Na koljenima umotanim u deku leži mu otvorena knjiga. Ali pogled mu bludi u daljini. On vidi sve one stvari koje su mladim ljudima nevidljive. Na rombu od pozlaćenog drva, ispod portreta, ispisano mu je ime: navodno se zvao Pacôme, ili Parrotin, ili Chaigneau. Nije mi palo na pamet da provjeravam: za svoje bližnje, za ovo dijete, za sama sebe, bio je naprosto Djed; uskoro, ako procijeni da je došlo vrijeme da uputi unuka u sav raspon njegovih budućih dužnosti, možda će o samu sebi govoriti u trećem licu.

- Mili moj dečko, obećat ćeš svom djedu da ćeš biti dobar, da ćeš sljedeće godine marljivo učiti. Dogodine možda tvoga djeda više neće biti.

Na izmaku života obasipao je svakoga svojom dobrotom i praštanjem. Pa i meni bi, da me mogao vidjeti - ali ja sam bio proziran kao staklo pred njegovim pogledima - iskazao milost: pomislio bi valjda da sam i ja nekad imao djeda i baku. On ništa više nije tražio: u njegovim godinama čovjek ionako više nema želja. Ništa, osim da se malo snizi glas kad on uđe u sobu, da se u osmijesima, kad on naiđe, pojavi natruha nježnosti i poštovanja, ništa, osim da mu snaha koji put kaže: »Otac je zbilja izvanredan; mlađi je od svih nas«; osim da on jedini može umiriti razljućenog unuka stavljajući mu ruke na glavu pa da uzmogne poslije reći: »Zbog takvih teških jada dečka može utješiti samo njegov djed«; ništa, osim da mu sin, više puta na godinu, dođe da se posavjetuje s njim o nekim škakljivim pitanjima; ništa, osim da se osjeća bezbrižan, vedar i beskrajno mudar. Ruka staroga gospodina jedva da je doticala unukove uvojke: bilo je to gotovo nešto kao blagoslov. Na što li je tada mislio? Na svoju časnu prošlost koja mu je davala pravo da o svemu govori i da njegova svagda bude posljednja? Ono neki dan nisam u svojim razmišljanjima išao dovoljno daleko: Iskustvo je nešto mnogo više nego obrana od smrti; iskustvo je pravo: staračko pravo.

General Aubry, što visi na počasnom mjestu, sa svojom sabljetinom, bio je starješina. Starješina je bio i predsjednik Hebert, čovjek od pera, prijatelj Impetrazov. Lice mu je dugo i simetrično, s beskrajnim podbratkom, s kozjom bradicom ispod same donje usnice; vilica mu je malo izbočena i ponešto podrugljiva, kao da će sad na iznijeti neki oštar prigovor, ili kao da će se podrignuti. Snatri, drži u ruci guščje pero: i on se, bogme, opustio, i to tako da piše stihove. Ali ima starješinski, orlovski pogled.

A vojnici? Stajao sam nasred dvorane, na nišanu svih tih ozbiljnih pogleda. Ja nisam ni djed ni otac, pa čak ni muž. Ne glasam, jedva da plaćam nešto malo poreza: ne mogu se razmetati ni pravima poreznih obveznika, ni glasačkim pravima, pa čak ni skromnim pravom na poštovanje stečeno dvadesetogodišnjom službeničkom poslušnošću. Doista se ozbiljno čudim svojoj egzistenciji. Da nisam ja možda puka utvara?

- Hej - rekoh iznenada sam sebi - pa ja sam taj vojnik! - Nasmijah se toj pomisli bez kivnosti.

Jedan punašni pedesetogodišnjak uljudno mi uzvrati lijepim smiješkom. Renaudas ga je naslikao s ljubavlju, nije znao kako bi mu nježnije naslikao male, mesnate i iscizelirane uši, napose šake, duge, nervozne, s tankim prstima: prave znanstveničke ili umjetničke ruke. Njegovo mi je lice bilo nepoznato: vjerojatno sam višeput prošao pokraj ovoga platna a da ga nisam ni primijetio. Približim mu se i pročitam:

»Remy Parrotin, rođen 1849. u Bouvilleu, profesor na Medicinskom fakultetu u Parizu.«

Parrotin: o njemu mi je pripovijedao doktor Wakefield:

- Jednom sam u životu upoznao jednog velikana. Bio je to Remy Parrotin. Slušao sam njegova predavanja u zimu 1904. (znate valjda da sam u Parizu dvije godine studirao porodiljstvo). Na njegovu sam primjeru naučio što je to starješina. Vjerujte mi da je imao neki poseban fluid. Naelektrizirao nas je tako da bismo pošli za njim i na kraj svijeta. A uz to je još bio i pravi gospodin: imao je veliko bogatstvo, a dobar je dio novca podijelio siromašnim studentima.

Na taj je način taj kralj znanosti već prvi put kad sam čuo za njega pobudio u meni snažne osjećaje. Sad sam stajao pred njim a on mi se smiješio. Koliko umnosti i prijaznosti u tom njegovu smiješku! Debeljuškasto mu je tijelo opušteno počivalo u velikom kožnom naslonjaču. Pred ovim su se nepretencioznim znanstvenikom ljudi odmah osjećali slobodno. Čak biste pomislili i da je dobričina, kad ne bi bilo onog njegova produhovljena pogleda.

Nije trebalo mnogo vremena da dokučim razlog njegovu prestižu: voljeli su ga zato što je on sve razumio; sve mu se moglo reći. Ukratko, nalikovao je pomalo na Renana, samo što je bio otmjeniji od njega. Bio je od onih koji govore:

- Socijalisti? Pa, što se toga tiče, ja idem još dalje od njih.

Kad bi ga čovjek pratio na tom pogibeljnom putu, morao je uskoro, drhteći, napustiti obitelj, Domovinu, pravo na vlasništvo, najsvetije vrednote. Čak bi časkom posumnjao i u pravo građanske elite da zapovijeda. Iza još jednog koraka, sve je najednom bilo opet na svom mjestu, čudesno utemeljeno na čvrstim razlozima, po starome. Čovjek bi se osvrnuo za sobom i zapazio u daljini, sasvim sitne, socijaliste kako mašu rupčićem i dovikuju: »Pričekajte nas!« Wakefield mi je, uostalom, rekao da je Meštar volio, kako je sam govorio smiješeći se, »porađati duše«. Ostavši mlad, okupljao je oko sebe mladež: često je primao mladiće iz dobrih obitelji koji su studirali medicinu. Wakefield je višeput ručao kod njega. Nakon ručka prelazili su svi u pušionicu. Profesor je častio studente koji nisu bili još daleko odmakli od svojih prvih cigareta: nudio im je cigare. Izvalio bi se na divan i dugo govorio, napol sklopljenih očiju, okružen skupinom svojih učenika željnih znanja. Prisjećao se uspomena i kazivao anegdote izvlačeći iz njih duhovite i duboke pouke. A ako je među tim dobro odgojenim mladićima bila koja tvrda glava, Parrotin bi se posebice zanimao za nj. Nukao ga je da govori, pozorno ga slušao, podastirao mu ideje, poticao ga na razmišljanje. Tako se moralo dogoditi da jednog dana takav mladić, sav ispunjen plemenitim mislima, razdražen nesklonošću svojih, pošto mu je dotužilo da posve sam misli suprotno svima, zamoli Profesora da ga primi nasamo, te bi mu, zamuckujući od stidljivosti, povjerio svoje najskrovitije misli, svoje ogorčenje, svoje nade. Parrotin bi ga tada privio uza se i rekao mu: »Razumijem vas ja, razumio sam vas od prvog dana«. U razgovoru bi Parrotin išao u svojim razmišljanjima daleko, pa još i dalje, toliko daleko da ga je mladić jedva slijedio. Nakon nekoliko takvih razgovora bilo je bjelodano znatno poboljšanje kod mladog buntovnika. On je napokon bio načisto sa samim sobom, pojmio je kakve ga duboke spone vežu s obitelji, s njegovom sredinom; napokon je shvatio divnu ulogu elite. I tako bi se na kraju, kao nekim čudom, zalutala ovca, koja je išla za Parrotinom korak po korak, opet našla u Toru, prosvijetljena, pokajnička.

- On je izliječio više duša - zaključio je Wakefield - nego što sam ja izliječio tijela.

Remy Parrotin mi se ljubazno smiješio. Krzmao je, nastojao shvatiti moj položaj, da bi ga neprimjetno preokrenuo i vratio me u ovčarnicu. Ali nisam ga se bojao: ja nisam ovca. Gledao sam mu lijepo čelo, mirno i bez bora, trbuščić, ruke položene pljoštimice na koljeno. Uzvratih mu smiješkom i pođoh dalje.

Njegov brat, Jean Parrotin, predsjednik S. A. B-a[24], bijaše naslonjen objema rukama na rub stola pretrpana spisima; svim je svojim držanjem davao na znanje posjetiocu da je audijencija završena. Imao je neobičan pogled: nekako apstraktan i blistav od samog prava. Sjajne oči zasjenile mu cijelo lice. Ispod tih žeravica opazio sam dvije tanke i stisnute usne, kao u mistika.

---

[24] Vjerojatno kratica naziva »Societe des Armateurs houvillois« (»Društvo bouvilleskih brodara«). (Prev.)

»Smiješno,« pomislih, »sličan je Remyju Parrotinu!« Okrenem se velikom Profesoru: promatrajući ga u svjetlu te sličnosti, iznenada sam na njegovu blagom licu otkrio nešto jalovo i zdvojno, obiteljsku crtu. Vratih se Jeanu Parrotinu.

Taj je čovjek bio jednostavan, oličenje jedne ideje. U njemu nije ostalo ništa više do kostiju, mrtvog mesa i Pukog Prava. »Čisti slučaj opsjednutosti!« pomislih. Kad se Pravo domogne čovjeka, možeš ga iz njega istjerati samo egzorcizmom. Jean Parrotin posvetio je sav svoj život razmišljanju o Pravu i ničemu drugom. Umjesto lake glavobolje, koja mene spopadne kad god posjetim kakav muzej, on bi u sljepoočnicama osjetio bolno pravo na liječenje. Nisu ga smjeli siliti da previše razmišlja, da mu svraćaju pozornost na neugodne činjenice, na mogućnost smrti, na tuđe patnje. Zacijelo je na samrti, u onom trenutku kad ljudi, još od Sokrata, običavaju izreći nekoliko uzvišenih riječi, rekao svojoj ženi, kao što je i moj stric rekao strini, koja je bdjela nad njim dvanaest noći: »Tebi, Thérèse, ne zahvaljujem jer si samo obavila svoju dužnost.« Kad čovjek dotle dotjera, treba mu skinuti kapu.

Njegove oči, u koje sam zapanjeno zurio, dadoše mi znak da mogu otići. Nisam otišao, bio sam navlaš bezobziran. Znao sam iz iskustva, zato što sam u knjižnici Escoriala dugo promatrao jedan portret Filipa II, da se, kad gledamo u oči lice koje se žari svojim pravom, nakon nekog vremena taj žar na njemu gasi i ostaje samo ostatak od pepela: mene je upravo taj ostatak zanimao.

Parrotin je pružao junački otpor. Ali iznenada mu je pogled zgasnuo, slika je izgubila sjaj. Što je preostalo? Slijepe oči, sitna usta nalik na mrtvu guju i obrazi. Blijedi i okrugli djetinji obrazi razvaganili se na platnu. Službenici S. A. B-a nisu nikad ni slutili da postoje, jer se nisu dugo zadržavali u njegovu uredu. Kad bi ušli u sobu, naišli bi na onaj strašni pogled nalik na zid. Iza njega su bijeli i meki obrazi bili u zaklonu. Nakon koliko ih je godina zapazila njegova žena? Nakon dvije godine? Nakon pet godina? Predmnijevam da je to bilo jednog dana kad je muž uz nju u krevetu spavao, i kad mu je zraka mjesečine pomilovala nos, ili se možda ona, dok je on, za vrijeme žege, mučno probavljao hranu zavaljen u naslonjaču, polusklopljenih očiju, sa sunčanom lokvicom na podbratku, usudila pogledati ga u lice: sve joj se ono meso ukazalo bez obrane, podbuhlo, slinavo, nekako razbludno. Od tog je dana gospođa Parrotin zacijelo preuzela komandu u kući.

Uzmaknuo sam nekoliko koraka i obuhvatio pogledom sve te velikane zajedno: Pacômea, predsjednika Heberta, obojicu Parrotina, generala Aubryja. Svi su oni nosili cilindre, susretali nedjeljom u Ulici Tournebride gospođu Građen, gradonačelnikovicu, kojoj se u snu ukazala sveta Cecilija. Pozdravljali su je dubokim svečanim poklonom koji je nepoznat novim naraštajima.

Vrlo su savjesno naslikani; pa ipak, lica su im pod kistom ostala bez one tajanstvene slabosti ljudskih lica. Lica su im, čak i ona najmlohavija, glatka poput porculana: uzalud sam na njima tragao za kakvom srodnošću s drvećem i životinjama, za mislima zemlje i vode. Mislim da za života nisu osjećali tu potrebu. Ali, u trenutku kad su poželjeli namrijeti svoj lik potomstvu, povjerili su se u ruke znamenitu slikaru da na njihovu licu diskretno obavi sva ona čišćenja bagerom, sva ona bušenja, sva ona navodnjavanja kojima su oni posvuda oko Bouvillea preobrazili more i polja. Tako su, uz pomoć Renaudasa i Bordurina, pokorili svu Prirodu: izvan sebe i u sebi. Sva su ta tamna platna upravo to pružala mom pogledu: čovjeka kojeg je ponovo promislio čovjek, a jedini mu je ukras najljepša čovjekova stečevina: kitica Prava čovjeka i građanina. Divio sam se bez ikakvih primisli tom ljudskom carstvu.

U dvorani su se pojavili jedan gospodin i jedna gospođa. Oboje su bili u crnome i nastojali se skutriti što su više mogli. Zastali su impresionirani na vratima, a gospodin je mehanički skinuo šešir.

- Ah! Bože! - ganuto će gospođa.

Gospodin je brže došao k sebi. Smjernim glasom prozbori:

- Pa ovo je čitava jedna epoha!

- Jest - potkrijepi gospođa - epoha moje bake.

Prošli su nekoliko koraka i susreli se s pogledom Jeana

Parrotina. Gospođa je zinula, ali gospodin nije bio ohol: doimao se ponizno, vjerojatno je dobro poznavao zastrašujuće poglede i kratke audijencije. Nježno povuče ženu za ruku i reče joj:

- Pogledaj ovoga!

Remy Parrotin uvijek je znao pogledom ohrabriti ponizne. Žena mu se približi i pomno pročita ispod slike:

»Portret Remyja Parrotina, rođena 1849. u Bouvilleu, profesora na Medicinskom fakultetu u Parizu, naslikao Renaudas.«

- Parrotin, član Akademije znanosti - usklikne muž - a naslikao ga je Renaudas, član Instituta. Pa ovo je Povijest!

Gospoda zaklima glavom, a onda pogleda velikog Profesora i reče:

- Kako samo dobro izgleda, kako inteligentno djeluje!

Muž načini široku gestu.

- Oni su svi skupa stvorili Bouville - reče kratko i jednostavno.

- Dobro je što su ih ovdje sve okupili - raznježeno će gospođa.

Nas smo troje bili vojnici na manevru u ovoj golemoj dvorani. Muž koji se tiho iz strahopoštovanja smijuckao dobaci mi uznemiren pogled i naglo se prestane smijati. Okrenuo sam se na drugu stranu i zastao pred portretom Oliviera Blévignea. Svega me prože slatko uživanje: pa da! imao sam pravo. Ovo je zbilja zanimljivo.

Žena se približi meni, naglo se ohrabri i reče:

- Gaston, hodi amo!

Muž nam se približi, a ona nastavi:

- Gle, molim te, ovaj ovdje ima svoju ulicu: Olivier Blevigne. Znaš, onu malu ulicu što se penje do Zelenog brijega, malo prije nego što se stigne do Jouxtebouvillea. - Malo zatim nadoda: - Izgleda da s njim nije bilo šale.

- Nije! Kritizerima nije bome bilo lako s njim izaći na kraj.

Ova je rečenica bila meni upućena. Gospodin me pogledao ispod oka i nasmijao se ovaj put prilično glasno, sa samodopadnim i sitničavim izrazom na licu, baš kao da je on sam Olivier Blévigne.

Olivier Blévigne nije se smijao. Uperio je u nas svoju zgrčenu vilicu i istršalu Adamovu jabučicu.

Nastao je trenutak šutnje i zanosa.

- Reklo bi se da će se pomaknuti - reče gospođa. Muž joj uslužno pojasni:

- On je bio veletrgovac pamukom. Poslije je ušao u politiku, bio je parlamentarni zastupnik.

Sve sam to znao. Prije dvije godine pogledao sam što piše o njemu u *Malom leksikonu velikana Bouvillea* koji je sastavio opat Morellet. Prepisao sam natuknicu o njemu:

»Blévigne, Olivier-Martial, sin prethodnoga, rodio se i umro u Bouvilleu (1849-1908), studirao pravo u Parizu i diplomirao 1872. godine. Potresen ustankom Pariške komune, koji ga je, kao i mnoge druge Parižane, prisilio da se skloni u Versailles pod okrilje Narodne skupštine, zarekao se, u godinama kad mladi ljudi misle samo na užitke, da će 'posvetiti sav svoj život ponovnoj uspostavi Reda'. Održao je riječ: čim se vratio u naš grad, utemeljio je znameniti Klub Reda, koji je godinama svake večeri okupljao glavne veletrgovce i brodare Bouvillea. To aristokratsko društvo, za koje je u šali rečeno da je bilo zatvorenije od Jockey-Cluba, izvršilo je do 1908. godine blagotvoran utjecaj na sudbinu naše velike trgovačke luke. Olivier Blévigne oženio se 1880. godine Marie-Louisom Pacôme, mlađom kćeri veletrgovca Charlesa Pacômea (vidi pod tim imenom) i utemeljio, nakon smrti ovoga potonjeg, tvrtku

Pacôme Blévigne i sin. Uskoro nakon toga počeo se aktivno baviti politikom i kandidirao se za mjesto skupštinskog zastupnika.

U jednom je svom znamenitom govoru rekao: 'Naša zemlja pati od teške bolesti: upravljačka klasa ne želi više zapovijedati. A tko će, gospodo, zapovijedati ako se oni koji su, zahvaljujući svojoj baštini, svom školovanju, svom iskustvu, najsposobniji da upravljaju državom, odriču vlasti iz rezignacije ili zamorenosti? Ja sam već višeput rekao: zapovijedanje nije pravo elite, nego njena glavna dužnost. Gospodo, preklinjem vas da ponovo uspostavimo načelo autoriteta!'

Izabran za zastupnika u prvom izbornom krugu 4. listopada 1885, bio je nakon toga redovito biran. Obdaren energičnom i britkom rječitošću, održao je mnogo briljantnih govora. Zatekao se u Parizu 1898. godine kad je ovdje izbio strahovit štrajk. Hitno se vratio u Bouville i organizirao otpor štrajku. Prvi je dao poticaj za pregovore sa štrajkačima. Ti su pregovori, vođeni u duhu velikodušne pomirljivosti, prekinuti zbog nereda u Jouxtebouvilleu. Poznato je da je diskretna intervencija vojnih postrojba smirila duhove.

Prerana smrt njegova sina Octavea, koji se vrlo mlad upisao u Politehničku školu i koji je bio predodređen da bude 'vođa', zadala je težak udarac Olivieru Blévigneu. Ne uspjevši se oporaviti od tog udarca, umro je nakon dvije godine, u veljači 1908.

Zbirka govora: *Moralna snaga* (1894. Rasprodano), *Dužnost kažnjavanja* (1900. Svi govori u ovoj zbirci odnose se na Dreyfusovu aferu. Rasprodano), *Volja* (1902. Rasprodano). Nakon njegove smrti skupljeni su mu posljednji govori i nekoliko pisama upućenih bliskim osobama pod naslovom *Sabor improbus*[25] (izd. Plon, 1910). Ikonografija: Bordurin je izradio izvrstan portret Oliviera Blévignea koji se čuva u Muzeju grada Bouvillea.«

Izvrstan portret, priznajem. Olivier Blévigne imao je crne brčiće, a maslinasto mu je lice bilo donekle nalik na lice Mauricea Barrésa. Ta su se dvojica svakako poznavala: sjedili su u istim klupama. Ali zastupnik iz Bouvillea nije posjedovao nonšalanciju predsjednika Saveza rodoljuba. Bio je krut kao da je metlu progutao, i iskakao iz slike kao vrag iz kutije. Oči su mu se krijesile: zjenica mu bila crna, rožnica crvenkasta. Male mesnate usne bijahu mu napućene a desnica privijena uz grudi.

Kako me progonio taj portret! Katkad mi se Blévigne činio prevelik a katkad premalen. Danas znam što je posrijedi.

Doznao sam istinu prelistavajući *Bouvilleskog satirika.* Broj od 6. studenog 1905. bio je sav posvećen Blévigneu. Prikazan je na koricama, sićušan, obješen o grivu čiče Combesa, a ispod toga piše: »Lavova uš«. I već je na prvoj stranici sve objašnjeno: Olivier Blévigne bio je metar i pedeset tri visok. U listu su se rugali njegovu niskom rastu i žabljem kreketanju, kojim je ne jednom opčinio skupštinu. Optuživali su ga da nosi gumene uloške u čizmama. Nasuprot njemu, gospođa Blévigne, rođena Pacôme, bila je prava bedevija. Kroničar je nadodao: »Možemo slobodno reći da mu je bolja polovica dvaput veća od njega«.

Metar i pedeset tri! Pa, da, Bordurin ga je vrlo pomno okružio predmetima koji mu nisu mogli umanjiti stas: pufnom, niskim naslonjačem, policom na kojoj je svega nekoliko knjiga malog formata, okruglim perzijskim stolićem. Dao mu je podjednaki stas kao i njegovu susjedu Jeanu Parrotinu, a obje su slike iste veličine. To je urodilo posljedicom da je stolić na jednoj slici gotovo isto toliko velik kao i golemi stol na drugoj, iako bi ona pufna dosegla Parrotinu samo do ramena. Čovjek i nehotice uspoređuje ta dva portreta, i otuda ona moja nelagoda.

Sad mi je došlo da se nasmijem: metar i pedeset tri! Da sam htio porazgovarati s Blévigneom, morao bih se sagnuti ili kleknuti. Nisam se više čudio zašto je onako visoko digao nos: sudbina se muškaraca takvog rasta uvijek rješava na nekoliko palaca iznad njihove glave.

---

[25] Ustrajan rad (lat.). (Prev.)

Čudesna moć umjetnosti! Od ovoga čovječuljka kriještava glasa neće potomstvu ostati ništa do prijetećeg lica, veličanstvene geste i krvlju podlivenih bikovskih očiju. Student zastrašen Komunom, sitni i goropadni parlamentarni zastupnik, sve je to smrt odnijela sa sobom. Ali, zahvaljujući Bordurinu, predsjednik Kluba Reda, govornik »moralne snage«, postao je besmrtan.

- Oh! Siroti mali politehničar!

Gospođa je kriknula prigušenim glasom: ispod portreta Octavea Blévignea, »sina prethodnoga«, nečija je pobožna ruka ispisala ove riječi:

»Umro na Politehnici 1904. godine«.

- Umro je! Isto kao i Arondelov sin. Inteligentno lice. Kako je morala za njim tugovati majka! Istina je da su na tim visokim školama svi oni preopterećeni. Mozak radi, čak i u snu. Meni se sviđaju ovi dvorogi šeširi, baš su šik. Kako ih ono zovu, kazuari?

- Ne, kazuare nose u Saint-Cyru.

Pogledao sam i ja politehničara koji je tako mlad umro. Njegova voštana put i pristojni brci dostajali su da pobude slutnju da će uskoro umrijeti. Uostalom, naslućivao je svoju zlu kob: stanovita rezignacija može mu se pročitati u svijetlim očima zagledanim u daljinu. Ali u isti mah visoko drži glavu. U toj odori predstavlja Francusku vojsku.

Tu Marcellus eris! Manibus date lilia plenis...[26]

Ubrana ruža, mrtav politehničar: ima li ičeg žalosnijeg?

Polako sam išao dalje kroz galeriju pozdravljajući u prolazu, bez zaustavljanja, otmjena lica što su izranjala iz polumraka: gospodina Bossoirea, predsjednika Trgovačkog suda, gospodina Fabyja, predsjednika upravnog odbora slobodne luke Bouvillea, gospodina Boulangea, veletrgovca, s njegovom obitelji, gospodina Rannequina, gradonačelnika Bouvillea, gospodina de Luciena, rođena u Bouvilleu, francuskog ambasadora u Sjedinjenim Državama i pjesnika, jednog neznanca u odori prefekta, časnu majku Sainte-Marie-Louisu, nadstojnicu Velikog sirotišta, gospodina i gospođu Thereson, gospodina Thiboust-Gourona, vrhovnog predsjednika pomirbenog suda, gospodina Bobota, predstojnika mornaričkog ureda za novačenje, gospodu Briona, Minettea, Grelota, Lefebvra, doktora Paina i njegovu suprugu, samog Bordurina kojeg je portretirao njegov sin Pierre Bordurin. Svijetli i hladni pogledi, fine crte lica, sitna usta, gospodin Boulange bio je štedljiv i strpljiv, časna majka Sainte-Marie-Louise radina u svojoj pobožnosti. Gospodin Thiboust-Gouron bio je strog prema samom sebi kao i prema drugima. Gospođa Thereson uporno se borila protiv teške bolesti. Beskrajno umorna usta dostatno su govorila o njenim patnjama. Ali ta pobožna žena nikad nije rekla: »Boli me.« Svladavala se, sastavljala jelovnike i predsjedala dobrotvornim društvima. Gdjekad bi, usred rečenice, polako sklopila oči, a život bi joj iščeznuo s lica. Ta njena slabost ne bi potrajala dulje od sekunde; učas bi gospođa Thereson ponovo otvorila oči i nastavila rečenicu. U radionici za žensku radnu snagu šaputalo se:

- Sirota gospođa Thereson! Ta se nikad ne tuži.

Prošao sam svom dužinom dvoranu Bordurina i Renaudasa. Okrenuh se. Zbogom, lijepi ljiljani, što nježno cvatete u svojim malim naslikanim svetištima, zbogom, lijepi ljiljani, diko naša i naše opravdanje, zbogom, Gadovi!

Ponedjeljak

---

[26] »Ti ćeš biti Marcellus. Dajte pregršt ljiljana...« (lat.). Stih iz Vergilijeve *Eneide,* šesto pjevanje. (Prev.)

Ne pišem više knjigu o Rollebonu; gotovo je, *ne mogu* je više pisati. Što ću sad sa svojim životom?

Bilo je tri sata. Sjedio sam za svojim stolom; stavio sam bio pokraj sebe svežanj pisama koja sam ukrao u Moskvi, i pisao sam:

»Neki su se ljudi pobrinuli da se prošire najzlokobnije glasine. Gospodin de Rollebon zacijelo je nasjeo toj smicalici jer je 13. rujna javio sinovcu da je upravo sastavio oporuku.«

Markiz je tu bio još prisutan: ja sam mu posuđivao svoj život dok ga ne prenesem jednom zauvijek u povijesnu egzistenciju. Osjećao sam ga kao blagu toplinu u podrebarju.

Najednom sam se sjetio što će mi neki kritičar neizostavno prigovoriti: Rollebon je bio daleko od toga da bude iskren sa svojim sinovcem, kojim se kanio poslužiti ako mu ne uspije, kao svjedokom obrane pred Pavlom I. Lako je moguće da je izmislio priču o oporuci da se napravi nevježa.

To je zbilja sitan, beznačajan prigovor, zbog kojeg se ne vrijedi uzrujavati. Ipak je dostajao da me ponuka na mrzovoljno snatrenje. Iznenada sam u duhu ugledao onu debelu konobaricu iz Camilleova lokala, unezvijereno lice gospodina Achillea, onu prostoriju u kojoj sam onako jasno osjetio da sam zaboravljen, napušten u sadašnjosti. Rekoh sam sebi umorno:

- Kako se uopće ja, koji nemam snage da zadržim svoju prošlost, mogu nadati da ću spasiti prošlost nekog drugog?

Dohvatio sam pero i pokušao se ponovo latiti posla; dozlogrdila su mi sva ta razmišljanja o prošlosti, o sadašnjosti, o svijetu. Nisam tražio ništa drugo nego da me puste na miru da dovršim svoju knjigu.

Ali kako mi je pogled pao na svežanj bijelih listova papira, nisam se mogao odvojiti od njega i ostao sam s perom u zraku promatrajući taj sjajni papir: divio sam mu se kako je tvrd i upadljiv, kako je prisutan. U njemu nije bilo ničeg drugog do sadašnjosti. Slova koja sam na njemu ispisao nisu se još bila ni osušila a već mi nisu pripadala.

»Neki su se ljudi pobrinuli da se prošire najzlokobnije glasine...«

Ovu sam rečenicu ja smislio, ona je najprije bila u neku ruku dio mene. A sad je zapisana na papiru, udružila se s drugima protiv mene. Nisam je više mogao prepoznati. Nisam je više mogao ni iznova promisliti. Bila je tu, preda mnom; uzalud bih tražio u njoj neki znak njezina porijekla. Mogao ju je napisati i svatko drugi. A ja, *ja* nisam bio siguran da sam je napisao. Slova se više nisu sjajila, osušila su se. I to je nestalo: ništa više nije ostalo od njihova prolaznog sjaja.

Tjeskobno sam pogledao oko sebe: sadašnjost, ništa drugo do sadašnjost. Lagano i čvrsto pokućstvo, okorjelo u svojoj sadašnjosti, stol, krevet, ormar sa zrcalom - i ja. Otkrila se prava narav sadašnjosti: sadašnjost je ono što postoji, a sve što nije prisutno ne postoji. Prošlost ne postoji. Ni najmanje. Ni u stvarima, pa ni u duhu. Doduše, već sam odavno shvatio da mi je moja prošlost izmakla. Ali sve sam do sada mislio da se ona samo povukla izvan mog dohvata. Za mene je prošlost bila tek povlačenje u stanje mirovanja: bijaše to jedna druga vrsta postojanja, stanje odmora i pasivnosti; svaki se događaj, pošto je odigrao svoju ulogu, mirno razvrstavao u svoju kutiju i postajao počasni događaj: tako je teško zamisliti ništavilo. A sad sam znao da su stvari upravo onakve kako izgledaju - a da *iza njih...* nema ničega.

Ta me misao zaokupljala još nekoliko minuta. Tad sam odrješito slegao ramenima da je se otresem, pa sam privukao k sebi svežanj papira.

»... da je upravo sastavio oporuku.«

Odjednom me obuzme neizmjerno gađenje i pero mi ispadne iz prstiju prskajući tintom. Što se dogodilo? Da me nije spopala Mučnina? Ne, nije to bilo posrijedi. Soba se doimala paternalistički kao i uvijek. Tek mi je stol izgledao nekako teži, deblji, a naliv-pero kompaktnije. Samo što je gospodin Rollebon upravo umro po drugi put.

Maloprije je još bio tu, u meni, miran i topao, s vremena na vrijeme osjećao sam ga u sebi kako se miče. Bio je živ živcat, za mene življi od Samouka ili vlasnice »Kluba željezničara«. Nedvojbeno je imao neke svoje mušice, nije se po više dana pokazivao; ali često, po tajanstveno lijepom vremenu, pomolio bi nos, kao kapucin na higroskopu, pa bih mu spazio bljedunjavo lice i modre obraze. A i kad se nije pokazivao, ćutio sam kako mi leži na srcu i osjećao sam se ispunjen njime.

Sad nije od njega više ništa ostalo, isto kao što na ovim tragovima od suhe tinte nije ostalo sjećanja na njihov svježi sjaj. Tome sam bio sam kriv: izgovorio sam jedine riječi koje nisam smio izustiti: rekao sam da prošlost ne postoji. I u jedan mah, gospodin de Rollebon nečujno se vratio u svoje ništavilo.

Dohvatio sam sa stola njegova pisma, opipao ih pomalo zdvojno i rekao sam sebi:

- Ali on, on je ovdje zapisao ove znakove jedan po jedan. On se nagnuo nad ovaj papir, on je stavio prst na ove listove papira da mu se ne okreću pod perom.

Kasno: ove moje riječi nisu više imale smisla. Ništa više nije postojalo osim svežnja žućkastih listova koje sam stiskao u ruci. Postojala je i ova zamršena priča: carska je policija 1810. godine ubila Rollebonova sinovca, zaplijenila mu spise i prenijela ih u tajni arhiv, a onda ih je, nakon sto deset godina, sovjetska vlast pohranila u državnu knjižnicu, u kojoj sam ih ja ukrao 1923. godine. Ali sve to nije djelovalo uvjerljivo, a ni te svoje krađe nisam se pravo sjećao. Da bi se objasnila prisutnost ovih spisa u mojoj sobi, ne bi bilo teško izmisliti sto drugih, vjerodostojnijih priča: sve bi one djelovale pred ovim zgužvanim listićima papira podjednako šuplje i lagano poput mjehurića. Da bih stupio u doticaj s Rollebonom, bolje bi bilo da ne računam na njih, nego da se odmah obratim spiritističkim stolovima. Rollebona nema više. Ni od korova. Ako je ostala još koja kost, ona postoji sama za se, posve samostalno, tek nešto malo fosfata i kalcijeva karbonata s drugim solima i vodom.

Učinio sam još posljednji pokušaj; ponovio sam ove riječi gospođe de Genlis kojima sam - obično - dočaravao sebi markiza: »Njegovo naborano, određeno i jasno, sitno lice, posve izrovano kozicama, na kojem je neobična zloba udarala u oči, ma koliko se on trudio da je prikrije«.

Njegovo mi se lice pokorno javilo, onaj njegov šiljasti nos, modri obrazi, smiješak. Mogao sam mu crtati crte lica po volji, možda čak i lakše nego prije. Samo što je sad to bila tek slika u meni; fikcija. Uzdahnuo sam, zavalio se na naslon svoje stolice, obuzet dojmom da mi nešto strahovito nedostaje.

Upravo je odbilo četiri sata. Evo, već sat vremena sjedim ovdje na stolici spuštenih ruku. Hvata se mračak. Inače se ništa drugo nije promijenilo u ovoj sobi: bijeli je papir još na mom stolu, uz pero i tintarnicu... Ali nikad više neću pisati na ovom započetom listu papira. Nikad se više neću zaputiti Ulicom invalida i Bulevarom Redute u knjižnicu da u njoj prebirem po arhivskim spisima.

Obuzima me želja da skočim na noge i izađem, da učinim bilo što da se rastresem. Ali, ako maknem prstom, ako ne ostanem potpuno miran, dobro znam što će mi se dogoditi. A ja *ne želim* da mi se to ponovo dogodi. Ionako će se to uvijek prerano zbiti. Ne mičem se; mehanički čitam na listu papira pasus koji je ostao nedovršen:

> »Neki su se ljudi pobrinuli da se prošire najzlokobnije glasine. Gospodin de Rollebon zacijelo je nasjeo toj smicalici jer je 13. rujna javio sinovcu da je upravo sastavio oporuku.«

Mom je velikom pothvatu s Rollebonom došao kraj kao kakvoj velikoj strasti. Morat ću naći nešto drugo. Prije nekoliko godina, u Šangaju, u Mercierovu uredu, iznenada sam se prenuo iz sna, probudio se. Poslije sam usnio jedan drugi san, živio sam na carskom dvoru, u starim palačama u kojima je bilo toliko hladno da su se zimi nad vratima stvarale ledene sige. Danas

se budim pred blokom bijelog papira. Nestale su baklje, ledene svečanosti, odore, lijepa drhtava ramena. Umjesto svega toga, ostalo je *nešto* u mlakoj sobi, nešto što ne želim vidjeti.

Gospodin de Rollebon bio je moj poslovni ortak: ja sam bio njemu potreban da bi on mogao opstati, a on je meni bio potreban da ja ne bih osjećao svoju opstojnost. Ja sam njemu pružao sirovinu koje sam imao napretek, s kojom nisam znao što bih: egzistenciju, *svoju* egzistenciju. Njegova je pak uloga bila da *predstavlja.* On je stajao preda mnom i prisvojio moj život da bi *predstavljao* svoj život. Ja nisam više zapažao da postojim, nisam više postojao u sebi, nego u njemu; za njega sam jeo, za njega sam disao, svaki je od mojih pokreta imao smisao izvan mene, tamo, upravo preda mnom, u njemu; nisam više vidio svoju ruku koja je ispisivala slova na papiru, pa čak ni rečenicu koju sam napisao - ali, tamo otraga, s onu stranu papira, vidio sam markiza koji je zahtijevao od mene tu gestu, kome je ta gesta produživala, učvršćivala opstojnost. Ja sam bio tek puko sredstvo njegova življenja, on je bio moj razlog postojanja, on me oslobodio mene sama. Što ću sada?

Najvažnije je da se ne mičem, da se *ne mičem...* Oh!

Nisam uspio spriječiti pokret ramenima...

Uznemirila se ona stvar koja je čekala, oborila se na mene, pretočila se u mene, pun sam nje. - Nije to ništa, ta Stvar sam ja. Opstojnost, oslobođena, izbavljena, prelijeva se na mene. Postojim.

Postojim. To je ugodno, tako ugodno, tako polagano. I lako: reklo bi se da samo lebdi u zraku. Pomiče se. Posvuda laki dodiri što se tope i iščezavaju. Vrlo ugodno, vrlo ugodno. U ustima mi se pjeni voda. Gutam je, klizi mi niz grlo, miluje me - i evo je ponovo u ustima, u usta mi neprestano pomalo navire bjeličasta voda - jedva primjetna - dotiče mi jezik. I ta voda sam ja. I jezik. I grlo sam ja.

Vidim svoju šaku kako se proteže po stolu. Živi - i to sam ja. Otvara se, prsti se šire i pružaju. Na leđima je. Pokazuje mi svoj masni trbuh. Izgleda kao životinja prevrnuta na leđa. Prsti su joj nožice. Zabavljam se pomičući ih, vrlo brzo, kao nožice raka izvaljenog na leđima. Rak je uginuo: nožice se kvrče, vraćaju na trbuh moje ruke. Vidim i nokte - jedini dio mene koji ne živi. Pa i to je pitanje. Ruka se okreće na trbuh, sad mi pokazuje leđa. Srebrnkasta, pomalo sjajna leđa - reklo bi se da je to riba kad ne bi bilo riđih dlačica na početku zglavaka. Ćutim svoju ruku. To sam ja, ove dvije životinje što se kreću na kraju mojih podlaktica. Ruka mi češe jednu od svojih nožica noktom druge nožice; osjećam njenu težinu na stolu, koji nije ja. To dugo, dugo traje, taj dojam težine, nikako da prođe. Nema ni razloga da prođe. Najposlije mi biva nesnosno... Povlačim ruku, guram je u džep, ali učas oćutim, kroz tkaninu, toplinu svoga bedra. Smjesta vadim ruku iz džepa; objesim je o naslon stolice. Sad osjećam njenu težinu na kraju podlaktice. Vuče pomalo k sebi, jedva primjetno, meko, mlitavo, postoji. Popuštam: kamo god je stavio, i dalje će postojati, a ja ću i dalje osjećati da ona postoji; ne mogu je ukinuti niti mogu ukinuti ostatak svoga tijela, vlažnu toplinu koja mi prlja košulju, ni sve ovo toplo salo što se lijeno vrti kao da ga miješaju žlicom, ni sve osjete što se tu unutra kreću amo-tamo, penju se iz boka u pazuho, ili spokojno životare od jutra do večeri u svom uobičajenom kutu.

Skačem na noge: samo kad bih mogao prestati misliti, bilo bi bolje. Misli su najbljutavije od svega. Bljutavije i od sama mesa. Otežu se unedogled i ostavljaju za sobom čudnovat okus. A ima i riječi unutar misli, nedovršenih riječi, zametaka rečenica što se neprestance javljaju: »Moram dovršiti... Ja pos... Gospodin de Roll je umro... Ja nisam... Ja pos...« Dobro, dobro... nikako da prestane. To je gore od svega ostalog zato što se osjećam odgovoran i sukriv. Primjerice, ovo neko bolno premišljanje: *ja postojim,* to ja sam podržavam. Ja. Tijelo živi samo za se, otkako je ovo počelo. Ali misao, nju *ja* nastavljam, odmotavam. Ja postojim. Ja mislim da postojim. Oh! Taj osjećaj postojanja, to je dugačka zmija od papira - koju odmotavam, sasvim polagano... Samo kad bih mogao dokinuti te misli! Pokušavam, uspijevam: čini mi se da mi je glava puna dima... i evo, opet počinje: »Dim... ne misliti... Ne želim misliti... Mislim

da ne želim misliti. Ne smijem misliti da ne želim misliti. Jer i to je opet misao.« Zar ovome zbilja nema kraja?

Moja misao, to sam *ja:* eto zašto ne mogu prestati. Ja postojim zato što mislim... i ne mogu da ne mislim. Pa i u ovom času - to je grozno - ako postojim, postojim *zato što* se grozim postojanja. *Ja, ja* izvlačim sebe iz ništavila za kojim težim: mržnja, gađenje spram postojanja, sve su to samo načini koji me potiču na postojanje, da uronim u postojanje. Misli se rađaju iza mene kao vrtoglavica, osjećam ih kako se rađaju negdje iza moje glave... ako popustim, izbit će naprijed, među moje oči - pa neprestano popuštam, misao krupnja, krupnja, i evo je, goleme, gdje me svega ispunjava i obnavlja moje postojanje.

Pljuvačka mi je slatka, tijelo mlako; osjećam da sam bljutav. Nožić mi je na stolu. Otvaram ga. Zašto ne bih? Ipak će se time nešto promijeniti. Stavljam ljevicu na papir i snažno zarijem nožić u dlan. Kretnja mi je bila suviše nervozna; oštrica je skliznula, rana je površinska. Krvarim. E pa, šta? Što se promijenilo? Ipak, zadovoljno gledam na bijelom listu papira, među recima koje sam maloprije ispisao, lokvicu krvi koja je napokon prestala biti ja. Četiri retka na bijelom listu papira, krvava mrlja, ipak je to lijepa uspomena. Ispod toga bi trebalo napisati:

»Tog sam dana odustao od pisanja knjige o markizu de Rollebonu.«

Da previjem ruku? Oklijevam. Gledam kako mi krv jednolično curi. Evo, upravo se zgrušava. Gotovo je. Koža mi oko posjekotine izgleda kao da je zahrđala. Ispod kože ostao je samo neznatan osjet sličan drugim osjetima, možda još bljutaviji.

Upravo je odbilo četiri i pol. Ustajem, hladna mi se košulja lijepi za meso. Izlazim. Zašto? Pa, zato što više nema razloga da ne izađem. Kad bih i ostao, kad bih se i skutrio nijem u kutu, ne bih zaboravio na sama sebe. Bio bih tu, pritiskivao bih svojom težinom pod. Ja jesam.

U prolazu kupujem novine. Senzacija. Pronađeno tijelo male Lucienne! Vonj tiskarske boje, papir se gužva pod mojim prstima. Pobjegao je podli zločinac. Dijete je silovano. Našli su joj tijelo, zgrčene prste u blatu. Zgrčenim prstima smotam novine u kuglu; vonj tiskarske boje; Bože moj, kako stvari danas snažno postoje! Mala je Lucienne silovana. Zadavljena. Njeno tijelo još postoji, njeno izmrcvareno meso. *Ona* više ne postoji. Njene ruke. Ni one više ne postoje. Kuće. Prolazim između kuća, među kućama sam, uspravan na pločniku; pločnik pod mojim nogama postoji, kuće se sklapaju nada mnom, kao što se nada mnom sklapa voda na papiru bijelom poput labuda, ja jesam. Ja jesam, ja postojim, ja mislim, dakle jesam; ja jesam zato što postojim, zašto mislim? ne želim više misliti, ja jesam zato što mislim da ne želim biti, ja mislim da ja... zato što... uh! Bježim, podli je zločinac pobjegao pošto je silovao tijelo. Osjetila je ono tuđe meso kako prodire u njezino. Ja... evo, ja sam... Silovana je. Odostraga me spopada slatka, krvava želja za silovanjem, posve blago, iza ušiju, uši jure za mnom, riđa kosa, riđa mi je kosa na glavi, mokra trava, riđa trava, jesam li ovo još ja? i jesu li ove novine još ja? držati novine, opstojnost protiv opstojnosti, stvari postoje jedne nasuprot drugima, bacam novine. Kuća izranja, ona postoji; preda mnom je zid uz koji prolazim, ja postojim duž zida, pred zidom, još jedan korak, zid postoji preda mnom, jedan, dva, iza mene, nečiji me prst grebe u gaćama, grebe, grebe, i izvlači curičin blatni prst, blato na mom prstu što sam ga izvukao iz blatnog jarka i polako se ponovo spušta, polako, smekšao se, nije grebao onako snažno kao prsti djevojčice koja je zadavljena, podli zločinac, grebli su po blatu, ne tako snažno po zemlji, prst polako klizi, glava klone prva i miluje topla i sklupčana moje bedro; opstojnost je meka i valja se i kotrlja, ja se kotrljam između kuća, ja jesam, ja postojim, ja mislim, dakle kotrljam se, ja jesam, opstojnost je pad, ruši se, neće se srušiti, srušit će se, prst grebe po prozorčiću, opstojnost je nesavršena. Gospodin. Lijepi gospodin postoji. Ne, lijepi gospodin koji prolazi, ponosit i nježan poput ladoleža, ne osjeća da postoji. Procvasti; boli me porezana šaka, postoji, postoji, postoji. Lijepi gospodin postoji kao Legija časti, postoje brkovi, i to je sve; kako mora biti lijepo postojati samo kao Legija časti i kao brkovi, a ostalo nitko ne vidi,

on vidi dva šiljasta vrha svojih brkova s obje strane nosa; ja ne mislim pa sam dakle brkovi. On ne vidi ni svoje mršavo tijelo ni svoja velika stopala, kad bi se potražilo pri dnu hlača, našao bi se par malih sivih gumica. On ima Legiju časti, Gadovi imaju pravo na opstanak: »Ja postojim zato što je to moje pravo!« Ja imam pravo da postojim, pa imam i pravo da ne mislim: prst se diže. Zar ću zbilja?... milovati u rascvjetanim bijelim plahtama bijelo rascvjetano meso što blago pada, dodirivati procvalu vlagu pod pazuhom, eliksire i tekućine i svjetlucanje puti, prodrijeti u tuđu opstojnost, u crvenu sluzokožu s teškim, slatkim, slatkim mirisom opstojnosti, osjećati da postojim među slatkim mokrim usnama, usnama crvenim od blijede krvi, drhtavim usnama koje zjape posve mokre od opstojnosti, posve mokre od svijetle sukrvice, među mokrim slatkim usnama što suze kao oči? Moje tijelo od mesa koje živi, mesa koje gmiže i polako se pretvara u tekućinu što se pretvara u vrhnje, mesa koje se rastvara, rastvara i rastvara, slatka i preslatka voda mog mesa, krv iz moje ruke, boli me, slatko na mom izmrcvarenom mesu što se pretvara u hod, ja hodam, bježim, ja sam podli zločinac izmrcvarene puti, izmrcvarene od postojanja uz ove zidove. Hladno mi je, zakoračim, hladno mi je, skrećem nalijevo, on skreće nalijevo, on misli da skreće nalijevo, lud, jesam li ja lud? On kaže da se boji da je lud, opstojnost, vidiš li ti, mali, što u opstojnosti, on zastaje, tijelo zastaje, on misli da je zastao, otkud dolazi? Što radi? Ide dalje, boji se, strašno se boji, podli zločinac, žudnja kao magla, žudnja, gađenje, on kaže da mu se gadi što postoji, gadi li mu se odista? da je umoran od gađenja što postoji. Trči. Čemu se nada? Trči li da pobjegne, da se baci u vodu? Trči, srce, srce koje lupa, to je svetkovina. Srce postoji, noge postoje, dah postoji, postoje trčeći, dašćući, topćući sasvim lagano, tek malko zadihani, ja sam zadihan, on kaže da se zadihao; opstojnost mi grabi misli odostraga i polako ih izlaže *straga*; hvataju me odostraga, tjeraju me odostraga da mislim, da budem dakle nešto, iza mene koji ispušta lagane mjehuriće opstojnosti, on je mjehurić maglovite žudnje, blijed je u zrcalu kao krpa, Rollebon je mrtav, Antoine Roquentin nije mrtav, onesvijestit će se: on kaže da će se onesvijestiti, on trči, trči kao pas tragač (odostraga) odostraga, *odostraga,* mala je Lucilie napadnuta odostraga, on moli za milost, stidi se moliti za milost, sažaljenje, u pomoć, u pomoć, ja dakle postojim, on ulazi u *Mornarički bife,* mala ogledala u malom bordelu, on je blijed u malim ogledalima u malom bordelu mlitavi riđokosi klipan koji se svalio na kožnu klupu, gramofon svira, postoji, sve se vrti, postoji gramofon, srce lupa: neka se vrte, samo vrte tekućine životne, neka se vrti žele, sirup moje puti, slasti... gramofon.

When the low moon begins to beam
Every night I dream a little dream.[27]

Glas, dubok i promukao, javi se iznenada i svijet se izgubi, svijet egzistencija. Jedna žena od krvi i mesa ima taj glas, pjevala je pred pločom u svojoj najljepšoj haljini i snimili su joj glas. Ta žena: pih! postojala je kao i ja, kao i Rollebon, nije mi stalo do toga da se upoznam s njom. Ali tu je nešto posrijedi. Ne može se reći da to postoji. Ploča koja se vrti postoji, zrak zahvaćen glasom koji treperi postoji, postojao je i glas koji je snimljen na ploči. Postojim i ja koji ga slušam. Sve je puno, posvuda je opstojnost, gusta, teška i slatka. Ali s onu stranu ove slatkoće, nedostupna, sasvim bliska, a na žalost tako daleka, mlada, neumoljiva i vedra postoji ova... ova pretjerana strogost.

Utorak

Ništa. Postojao.

---

[27] »Kad niski mjesec zasja na nebu, Svake noći ja sanak snivam.« (Prev.)

Srijeda

Na papirnatom stolnjaku kolut od sunca. U tom se kolutu vuče ukočena muha, grije se i trlja prednjim nožicama jednu o drugu. Učinit ću joj uslugu da je zgnječim. Ne vidi kako izranja orijaški kažiprst na kojem se zlaćane dlačice sjaje na suncu.

- Nemojte je ubijati, gospodine! - uzvikne Samouk.

Muha prsne, iz trbuha joj se prospe bijela utroba; oslobodio sam je postojanja. Samouku suhoparno dobacujem:

- Učinio sam joj uslugu.

Zašto sam ovdje? - A zašto ne bih bio? Podne je, čekam da dođe vrijeme za spavanje. (Srećom, nisam izgubio san.) Za četiri dana vidjet ću se opet s Anny: to je trenutno jedini razlog da živim. A poslije? Kad me Anny ostavi? Dobro znam čemu se potajno nadam: nadam se da me nikad više neće ostaviti. Ipak bih morao biti načisto da Anny neće nikad pristati da ostari na moje oči. Ja sam slab i sam, trebam je. Volio bih da sam u punoj formi kad se ponovo vidimo: kod Anny nema milosti za podrtine.

- Je li vam dobro, gospodine? Kako se osjećate?

Samouk me gleda sa strane nasmijanim očima. Pomalo dašće, otvorenih usta, kao zadihano pseto. Priznajem da sam jutros bio gotovo sretan kad sam ga ugledao, osjećao sam potrebu za razgovorom.

- Kako mi je drago što ste ovdje sa mnom za mojim stolom - rekao mi je. - Ako vam je hladno, možemo se smjestiti uz radijator. Ona gospoda uskoro odlaze, zatražili su već račun.

Netko se brine za mene, pita se da li mi je hladno; razgovaram s jednim čovjekom: godinama nisam ovo doživio.

- Evo odlaze, hoćete li da sjednemo za onaj stol?

Ona su dva gospodina zapalila cigarete. Izlaze, eto ih na čistom zraku, na suncu. Prolaze uz velike izloge držeći u rukama šešire. Smiju se; vjetar im nadimlje ogrtače. Ne, ne želim sjesti za drugi stol. Čemu? Osim toga, kroz prozor vidim, između bijelih krovova kupališnih kabina, more, zeleno i kompaktno.

Samouk izvadi iz lisnice dva pravokutnika od ljubičasta kartona. Uskoro će ih predati na blagajni. Na poleđini jednoga od njih čitam:

Restoran Bottanet, građanska kuhinja.
Objed po stalnoj cijeni: 8 franaka.
Predjela na izbor.
Meso s prilozima.
Sir ili slastice.
20 blokova - 140 franaka.

Odmah sam prepoznao onog čovu koji jede za okruglim stolom, uz vrata: često odsjeda u hotelu Printania, trgovački putnik. S vremena na vrijeme baci na mene pozoran i nasmiješen pogled, ali me ne vidi, suviše je zaokupljen praćenjem onoga što jede. S druge strane blagajne dva crvena i zdepasta čovjeka goste se dagnjama i zalijevaju ih bijelim vinom. Onaj niži, sa žutim brčićima, pripovijeda o nekoj zgodi koja i njega samog zabavlja. Pravi pauze u kazivanju i smije se obnažujući blistave zube. Onaj se drugi ne smije; pogled mu je tvrd, ali često potvrđuje klimanjem glave. Pokraj prozora mršav i crnomanjast čovjek, otmjenih crta lica, lijepe bijele kose začešljane unatrag, zamišljeno čita novine. Na klupu je pokraj sebe odložio kožnu torbu. Pije vichyjevsku mineralnu vodu. Domalo će svi ovi ljudi izaći; otežali od hrane,

milovani vjetrom, u raskopčanom ogrtaču, pomalo vruće glave u kojoj će im pomalo šumiti, hodat će uz lukobran gledajući djecu na plaži i brodove na moru. Ja neću nikamo, nemam posla.

Samouk se bezazleno smije a u rijetkoj mu kosi treperi sunce:

- Hoćete li pogledati što ćete naručiti?

Pruža mi jelovnik: imam pravo izabrati predjelo: pet krišaka salame, ili rotkvice, ili škampe, ili porciju celera prelivenog remuladom. Za puževe na burgundski posebno se plaća.

- Molim vas za mene salamu - rekoh konobarici.

Samouk mi istrgne jelovnik iz ruke.

- Zar nema ničeg boljeg? Evo, recimo, puževi na burgundski?

- Ja vam baš ne volim puževe.

- Ah! Onda možda kamenice?

- To se plaća četiri franka više - reče konobarica.

- Pa dobro, gospođice, dat ćete gospodinu kamenice, a meni rotkvice.

Objasni mi crveneći:

- Ja jako volim rotkvice.

I ja.

- A što ćemo poslije? - pita me.

Prelazim pogledom po glavnim jelima. Privlači me pirjana govedina. Ali unaprijed znam da ću dobiti pile na lovački način, to je jedino glavno jelo za koje se dodatno plaća.

- Gospodinu ćete dati pile na lovački - reče Samouk. - A meni, gospođice, pirjanu govedinu.

Okreće jelovnik: na poleđini je popis vina.

- Naručit ćemo i vino - reče pomalo svečano.

- Aha - pripomene konobarica - raspištoljili ste se! Inače ne pijete vino.

- Hja, mogu ja ponekad i sasvim dobro podnijeti čašu vina. Hoćete li nam, gospođice, donijeti bocu ružice iz Anjoua?

Samouk odlaže jelovnik, lomi kruh na komadiće i ubrusom trlja pribor za jelo. Baci pogled na čovjeka bijele kose koji čita novine, pa mi se osmjehne:

- Ja obično dolazim ovamo s knjigom u ruci, iako mi je liječnik rekao da to ne činim, jer onda čovjek jede na brzinu, ne žvače dovoljno. Ali ja vam imam nojevski želudac, mogu svašta probaviti. U zimu 1917. godine, kad sam bio u zarobljeništvu, hrana je bila tako loša da su se svi odreda razboljeli. Dakako da sam se i ja prijavio da sam bolestan kao i ostali, iako mi ništa nije bilo.

Bio je u zarobljeništvu... Prvi put mi je sad to spomenuo; zapanjen sam: ne mogu ga zamisliti drukčijeg nego kao samouka.

- A gdje ste to bili u zarobljeništvu?

Ne odgovara mi. Odložio je vilicu i motri me neobično intenzivno. Sad će mi se izjadati: upravo sam se sjetio da ima neke neugodnosti u knjižnici. Pretvorio sam se sav u uho: ja i ne želim ništa drugo nego da se sažalim nad tuđim jadima. To će mi pomoći da mislim o nečemu drugom. Ja nemam briga, imam novaca kao rentijer, nemam šefa nad sobom, nemam žene ni djece; postojim i ništa više. A svi su moji jadi toliko mutni, toliko metafizički, da ih se čak i stidim.

Po Samouku se ne bi reklo da želi govoriti. Kakav mi čudan pogled dobacuje: nije to pogled da nešto vidi, nego pogled kojim se želi uspostaviti općenje duša. Samouku se duša uzvila sve do veličanstvenih slijepih očiju i provirila na njih. Neka i moja duša učini isto tako, neka prilijepi nos uz okna: pa da se uljudno i lijepo pozdrave!

Ali meni nije do općenja duša, nisam još toliko nisko pao. Uzmičem. Međutim, Samouk se naginje preko stola ne puštajući me s oka. Srećom, konobarica mu donosi rotkvice. Zavali se opet na stolicu, duša mu se izgubi iz očiju i krotko se prihvati jela.

- Jesu li vas prošle te vaše brige?

On se trgne.

- Kakve brige, gospodine? - pita me zbunjeno.
- Pa znate, one koje ste mi neki dan spominjali.
On se sav zajapuri.
- Ah! - protisne ledenim glasom. - Ah! ono što sam vam neki dan rekao! Ma znate, radi se o onom Korzikancu, gospodine, o onom Korzikancu iz knjižnice.
Po drugi put oklijeva, s tvrdoglavim ovnujskim izrazom na licu.
- To su vam, gospodine, sve sami tračevi kojima vas ne bih htio gnjaviti.
Ja ne navaljujem. On jede neobično brzo a da se to i ne primjećuje. Pojeo je već bio rotkvice kad su meni donijeli kamenice. Na tanjuru je ostao samo svežnjić zelenih repića i malo mokre soli.
Vani je jedan mladi par zastao pred jelovnikom koji im nudi kuhar od kartona lijevom rukom (u desnoj drži tavu). Dvoume se. Ženi je hladno, uvlači podbradak u krzneni ovratnik. Mladić se odluči prvi, otvara vrata i sklanja se u stranu da propusti damu.
Ona ulazi, gleda oko sebe ljupkim pogledom i pomalo dršće:
- Ovdje je toplo - reče ozbiljno.
Mladić zatvara za sobom vrata.
- Dobar dan svima - pozdravi.
Samouk se okreće i prijazno odzdravlja:
- Dobar dan.
Ostali gosti ne otpozdravljaju, ali onaj otmjeni gospodin malko spusti novine i promotri pridošlice pozornim pogledom.
- Hvala, ne treba.
Prije nego što je konobarica, koja je dotrčala da mu pomogne, stigla išta učiniti, mladić je spretno svukao svoju kišnu kabanicu. Umjesto sakoa, nosi kožnatu jaknu s patentnim zatvaračem. Malko razočarana, konobarica se okreće mladoj ženi, ali je on opet pretekne i pomogne, pažljivim i spretnim kretnjama, svojoj dami da svuče ogrtač. Sjedaju blizu nas, sučelice jedno drugome. Ne bi se reklo da se dugo poznaju. Mlada žena ima umorno i čisto, malo prkosno lice. Iznenada skida šešir i otresa crnu kosu smiješeći se.
Samouk je dugo i dobrostivo promatra, a onda se okreće opet meni i raznježeno mi namigne, kao da mi želi reći: »Baš su zgodni!«
Nisu ružni. Šute, sretni što su zajedno, sretni što ih vide zajedno. Ponekad, kad bi Anny i ja ušli zajedno u neki restoran na Piccadilyju, osjećali smo kako nas ljudi raznježeno promatraju. Njoj to nije bilo po volji, ali ja priznajem da sam se pomalo ponosio. Najviše sam se ipak čudio, jer nisam nikad bio tako uredno odjeven kao ovaj mladić, kojem to tako dobro pristaje, a ne bi se moglo reći ni da je moja ružnoća ganutljiva. Samo što smo bili mladi: sad sam pak u godinama kad bih se ja mogao raznježiti nad tuđom mladošću. Ali nisam raznježen. Žena ima tamne i blage oči; mladić pomalo narančine puti, donekle zrnate, i dražestan sitan podbradak što izražava volju. Sviđaju mi se, istinabog, ali mi se pomalo i gade. Osjećam da su vrlo daleko od mene: toplina ih smekšava, u srcu nose isti san, tako nježan, tako krhak. Dobro se osjećaju, s povjerenjem razgledaju žute zidove, ljude, smatraju da je svijet dobar ovakav kakav jest, upravo ovakav kakav jest, a svako od njih privremeno crpe smisao svoga života iz života svoga partnera. Uskoro će njih dvoje tvoriti samo jedan život, polagan i mlak život koji uopće neće više imati smisla - samo što oni to neće ni zamijetiti.
Reklo bi se da se pribojavaju jedno drugoga. Na kraju mladić nespretno i odlučno vršcima prstiju hvata damu za ruku. Ona duboko uzdiše pa se zajedno saginju nad jelovnik. Da, sretni su. A što će biti poslije?
Samouk se drži podrugljivo i pomalo tajanstveno:
- Vidio sam vas prekjučer.
- Ma gdje?
- Ha-ha! - smjerno me zadirkuje.

Pustio me da pričekam časak, a onda mi veli:
- Izlazili ste upravo iz Muzeja.
- Ah, da - rekoh - ali to nije bilo prekjučer, nego u subotu.
Prekjučer nisam zbilja imao volje obilaziti muzeje.
- Jeste li vidjeli onaj znameniti reljef u drvu, Orsinijev atentat na cara?
- Ne znam ništa o tome.
- Zar zbilja? Pa to vam je u jednoj maloj dvorani, desno od ulaza. Izradio ga je jedan od ustanika iz doba Komune, koji je živio u Bouvilleu sve do amnestije, krijući se na nečijem štaglju. Htio se ukrcati na brod za Ameriku, ali je ovdašnja lučka policija bila na svom mjestu. Divan čovjek. Iskoristio je tu svoju prisilnu dokolicu da izrezbari tu scenu na velikoj hrastovoj ploči. Od alata je imao samo džepni nožić i turpijicu za nokte. Turpijicom je izrađivao najosjetljivije detalje: ruke, oči. Ploča je metar i pol dugačka i metar široka; od jednog komada. Na njoj ima sedamdeset osoba, a svaka je od njih velika kao moja šaka, ne računajući još i dva konja upregnuta u carsku kočiju. A lica, gospodine, sva ona lica izrađena turpijicom, svako imaju svoju fizionomiju, pravi ljudski izraz! Dopustite, gospodine, da ustvrdim da to djelo vrijedi pogledati.
Ne želim se upuštati u razgovor na tu temu:
- Htio sam samo još jednom pogledati Bordurinove slike.
Samouk se naglo rastuži.
- One portrete u velikoj dvorani? Gospodine - produži - ja se uopće ne razumijem u slikarstvo. Dakako da mi je jasno da je Bordurin velik slikar, da ima dobar potez, sigurnu ruku, ili kako se to već kaže? Ali užitak, gospodine, estetski užitak ja ne poznajem.
Suosjećajno napomenuh:
- Ja pak nemam smisla za kiparstvo.
- Ah, gospodine, ni ja, na žalost. Pa ni za glazbu ni za ples. Ipak, nisam potpuno neobrazovan. Eto, vidite, to mi ne ide u glavu: vidio sam mlade ljude koji ne znaju ni pola od onoga što ja znam, a ipak mi se čini da pred slikama uživaju.
- Vjerojatno su se samo pravili - rekoh ne bih li ga utješio.
- Možda...
Samouk se načasak zanese.
- Nije meni toliko krivo što sam lišen određene vrste užitka koliko to što mi čitava jedna grana ljudske djelatnosti ostaje strana... Ipak sam ja čovjek, a *ljudi* su naslikali te slike... - Odjednom nastavi izmijenjenim glasom: - Gospodine, ja sam se jedanput čak usudio pomisliti da je ljepota samo stvar ukusa. Zar nema svako razdoblje svoja pravila? Hoćete li mi dopustiti, gospodine?
Gledam ga začuđeno kako iz džepa izvlači bilježnicu uvezanu u crnu kožu. Časkom je prelistava: mnoge su stranice prazne, tek je ovdje-ondje gdjekoji redak ispisan crvenom tintom. Problijedio je. Položio je bilježnicu na stolnjak i stavio svoju krupnu šaku na otvorenu stranicu. Zbunjeno se nakašlje:
- Katkad mi nešto padne na pamet - ne bih se usudio reći da su to misli. To je zbilja nešto čudno: sjedim tako i čitam, kad odjednom, ne znam otkud mi to, nešto mi sine. Isprva se nisam obazirao na to, a onda sam odlučio kupiti bilježnicu.
Ušutio je i zagledao se u mene: čeka.
- Aha! - izustih.
- Gospodine, ove su maksime, naravno samo privremene, jer nisam još dokončao svoju naobrazbu. - Uzima bilježnicu u drhtave ruke, vrlo uzbuđen, i nastavlja: - Evo upravo nečeg o slikarstvu. Bit ću sretan ako mi dopustite da vam pročitam.
- Vrlo rado - odgovorih.
On čita:

- »Nitko više ne vjeruje u ono što je osamnaesto stoljeće smatralo istinitim. Zašto bi trebalo da mi još danas uživamo u djelima koja je to stoljeće smatralo lijepim?« - Pogleda me nekako umolno. - Što biste vi na to rekli, gospodine? Možda je to malo paradoksalno? Zaključio sam naime da bih mogao izreći tu misao u obliku dosjetke.

- Pa, ovaj, ja... ja mislim da je to vrlo interesantno.

- A da niste već možda to gdjegod pročitali?

- Ma nisam, ni govora.

- Zaista, baš nigdje? Onda to, gospodine, znači - ustvrdi natmureno - da to nije točno. Da je točno, onda bi već netko drugi na to nadošao.

- Čekajte malo - rekoh - kad već o tome razmišljam, čini mi se da sam pročitao negdje nešto slično.

Oči mu se zakrijese. Izvadi olovku.

- Kod koga ste to pročitali? - upita me jasno i glasno.

- Kod... kod Renana.

On je na sedmom nebu.

- Hoćete li biti tako dobri da mi točno navedete gdje je to mjesto? - priupita me sišući olovku.

- Ma znate, to sam vam ja davno pročitao.

- Ah, ništa ne smeta, ništa ne smeta.

Ispiše Renanovo ime u bilježnicu, ispod svoje maksime.

- Pala mi je dakle na um ista misao kao i Renanu! Zasad sam mu ime zapisao olovkom - oduševljeno mi objasni -: ali večeras ću ga izvući crvenom tintom.

Načas se ushićeno zagleda u bilježnicu, očekujem da mi pročita još koju od svojih maksima. Ali, umjesto toga, oprezno je zatvara i stavlja u džep. Zacijelo misli da je doživio dovoljno sreće za večeras.

- Kako je to ugodno - reče povjerljivim glasom - kad se može pokatkad ovako neusiljeno ćaskati.

Ova pretjerana hvala dotuče, kao što se moglo i očekivati, naš nevezani razgovor. Nastane tajac.

Nakon dolaska mladog para atmosfera se u restoranu stubokom izmijenila. Ona su dva crvena čovjeka umuknula; bez ustručavanja proučavala su čari mlade žene. Onaj je otmjeni gospodin odložio novine pa gleda mladi par zadovoljno, reklo bi se da je s njima u dosluhu. Misli kako je starost mudra, kako je mladost lijepa, pomalo koketno klima glavom: dobro zna da je i on još lijep, dobro uščuvan, da još može osvajati svojom tamnom puti i vitkim tijelom. Izigrava očinske osjećaje. Čini se da su konobaričini osjećaji pak jednostavniji: ustobočila se pred mladim parom i motri ih razjapljenih usta.

Njih dvoje tiho razgovaraju. Predjelo je pred njima, ali ga još nisu okusili. Naćulivši uši, uspijevam uloviti ulomke njihova razgovora. Bolje razumijem ono što ona govori svojim raskošnim i prigušenim glasom.

- Ne, Jean, ne.

- Zašto ne? - promrmlja mladić živahno i strastveno.

- Rekla sam vam već.

- To nije nikakav razlog.

Nekoliko mi je riječi zatim promaklo, a onda mlada žena načini dražesnu umornu gestu:

- Previše sam često to pokušavala. Nisam više u godinama kad se može iznova započeti život. Ostarjela sam, znate.

Mladić se podsmjehne, a ona nastavi:

- Ne bih mogla podnijeti... razočaranje.

- Treba vam više samopouzdanja - ustvrdi mladić. - Ovako kako sad živite, to nije nikakav život.

Ona uzdahne i otpovrne:

- Znam!

- Pogledajte samo Jeannettu!

- Ma da - izusti ona dureći se.

- E pa, ja mislim da je to što je ona učinila sasvim u redu. Imala je hrabrosti da to učini.

- Ma ona vam je, znate - reče mlada žena - jedva dočekala priliku. Da sam ja htjela, vjerujte mi da sam mogla imati na stotine takvih prilika. Ali ja sam radije čekala.

- Imali ste i pravo - potvrdi on nježno - imali ste pravo što ste radije čekali.

Sad se ona nasmije i reče:

- Kako je umišljen! Nisam tako mislila.

Ne slušam ih više - idu mi na živce. Ovo će dvoje završiti u krevetu. I oni to znaju. Svako od njih zna da i ono drugo zna. Ali, kako su mladi, čedni i pristojni, kako svako od njih želi očuvati svoju čast i čast onoga drugoga, kako je ljubav veličanstvena poetska stvar koju ne valja poplašiti, oni odlaze višeput tjedno na ples i u restorane da pred svijetom izvode svoju predstavu, sa svojim malim obrednim i mehaničkim plesovima...

Na kraju krajeva, treba nekako utuci vrijeme. Mladi su i dobro građeni, imaju još snage za tridesetak godina. Stoga im se ne žuri, sve nešto odgađaju i imaju pravo. Kad jednom odspavaju zajedno, morat će naći nešto drugo da prikriju golemi apsurd svoje egzistencije. Pa ipak... je li baš prijeko potrebno da lažu sami sebi?

Prelazim pogledom po dvorani. Pa ovo je prava farsa! Svi ovi ljudi sjede ovdje tako ozbiljno i jedu. Ne, ne jedu: krijepe se da izvrše zadaću koja im je zadana. Svaki od njih ima svoj osobni hir koji ih priječi da primijete da postoje; svi do jednoga vjeruju da su nužni nekome ili nečemu. Nije li mi Samouk baš neki dan rekao: »Zar nije istina da nitko nije bio pozvaniji od Noucapiea da napravi tu veliku sintezu?« Svaki od njih radi nešto sitno i nitko nije pozvaniji od njega da to radi. Nitko nije pozvaniji od onog tamo trgovačkog putnika da plasira zubnu pastu »Swan«. Nitko nije pozvaniji od ovog zabavnog mladića da prebire prstima pod suknjom ove svoje susjede. Ja sam ovdje među svima njima, a oni misle, ako me gledaju, da nitko nije pozvaniji od mene da radim ono što radim. Ali ja, za razliku od njih, *znam.* Na meni se ništa ne vidi, ali ja znam da postojim i da oni postoje. Kad bih posjedovao umijeće uvjeravanja, sjeo bih uz onog lijepog gospodina bijele kose i objasnio mu što je to postojanje. Čim sam pomislio kakvo bi taj lice napravio, prasnuo sam u smijeh. Samouk me začuđeno pogleda. Najradije bih se prestao smijati ali ne mogu: smijem se do suza.

- Raspoloženi ste, gospodine - oprezno će Samouk.

- Ma pomislio sam - rekoh mu smijući se - kako svi mi ovdje, koliko nas god ima, jedemo i pijemo da održimo svoje dragocjeno postojanje, iako nema ničeg, ama baš nikakvog razloga, da postojimo.

Samouk se uozbiljio, nastoji me shvatiti. Nasmijao sam se bio preglasno: primijetio sam više glava kako se okreću meni. Osim toga, žao mi je što sam previše toga izlanuo. Uostalom, što se to koga tiče!

Samouk polako ponavlja:

- Nikakvog razloga da postojimo... Htjeli ste valjda, gospodine, reći da život nema svrhe? Nije li to ono što se zove pesimizam? - Porazmisli još časak, a onda blago nadoda: - Pročitao sam prije nekoliko godina knjigu jednog američkog pisca koja se zove *Vrijedi li uopće živjeti?* Ne postavljate li možda i vi to pitanje sami sebi?

Očito je da ga ne postavljam. Ali ne želim mu ništa tumačiti.

- On se opredijelio - nastavi Samouk utješnim glasom - za voljni optimizam. Život ima smisla ako mu ga čovjek želi dati. Najprije treba djelovati, treba se upustiti u pothvat. Ako čovjek poslije počne premišljati, kocka je bačena, on je već angažiran. Ne znam što vi, gospodine, mislite o tome?

- Ništa - odgovorih.

Bolje reći, mislim da je to upravo ona vrsta laži kakvom se neprestano obmanjuju ovaj trgovački putnik, ovaj mladi par i gospodin bijele kose.

Samouk se pomalo zlobno i vrlo dostojanstveno osmjehne:

- Ni ja ne mislim tako. Ja mislim da ne treba tako daleko tražiti smisao svoga života.

- Kako?

- Postoji svrha, gospodine, postoji svrha... postoje ljudi.

Točno: smetnuo sam s uma da je on humanist. Časak posuti, koliko mu treba da temeljito i neumoljivo smaže polovicu svoje porcije pirjane govedine i čitavu jednu krišku kruha. »Postoje ljudi...« - tim je riječima ova nježna duša potpuno oslikala sebe. Jest, ali on to ne zna iskazati kako treba. Oči su mu pune duše, o tom nema spora, ali sama duša nije dostatna. Nekad sam se davno družio s nekim pariškim humanistima koje sam sto puta čuo kako govore: »Postoje ljudi,« ali to je bilo nešto drugo! Virgan je bio nenadmašiv. Skinuo bi naočale kao da želi ostati gol, u svojoj ljudskoj puti, pa bi se zapiljio u mene svojim ganutljivim očima, teškim, umornim pogledom kojim kao da me svlači ne bi li dokučio moju ljudsku bit, a onda bi milozvučno promrmljao: »Postoje ljudi, stari moj, postoje ljudi,« naglašavajući riječ »postoje« nekakvom nespretnom snagom, baš kao da se njegova ljubav prema ljudima, vječito nova i začudna, zapleće u svojim orijaškim krilima.

Samoukova mimika nije dosegnula tu baršunastost; njegova je ljubav prema ljudima naivna i barbarska: provincijalni humanist.

- Ljudi - rekoh mu - ljudi... kako bilo da bilo, ne bi se reklo da je vama do njih mnogo stalo: uvijek ste sami, uvijek vam je nos u knjizi.

Samouk pljesne rukama i obješenjački se osmjehne:

- Nemate pravo. Ah, gospodine moj, dopustite da vam kažem da ste u velikoj zabludi!

Načas se sabere i diskretno proguta zalogaj. Lice mu se sjaji kao zora. Iza njega, mlada žena prasne u nestašan smijeh. Kavalir se sagnuo nad nju i šapće joj nešto na uho.

- Vaša je zabluda potpuno razumljiva - reče Samouk - to sam vam morao već odavno reći... Ali ja sam vam, gospodine, tako stidljiv da sam tražio zgodnu priliku.

- Upravo ste je našli - rekoh mu.

- I ja mislim. I ja mislim! Gospodine, ovo što ću vam sad reći... - Zastaje u govoru crveneći se. - Nego, možda vam dosađujem?

Umirujem ga. On uzdiše od sreće.

- Ne događa se svaki dan, gospodine, da čovjek sretne takve ljude kao što ste vi, kod kojih se široki vidici poklapaju s pronicavim umom. Evo, već nekoliko mjeseci želim porazgovarati s vama, ispripovjediti vam što sam bio i što sam postao...

Tanjur mu je prazan i čist kao da su mu ga netom donijeli. Odjednom opazim pokraj svog tanjura kositrenu pliticu u kojoj pileći batak pliva u smeđem umaku. I to treba pojesti.

- Spomenuo sam vam maloprije da sam bio u zarobljeništvu u Njemačkoj. Upravo je tamo sve počelo. Prije rata sam bio sam a da nisam toga bio ni svjestan; živio sam s roditeljima, koji su bili dobri ljudi, ali se nisam slagao s njima. Kad se sjetim tih godina... Ma kako sam mogao onako živjeti? Bio sam mrtav, gospodine, a da nisam imao pojma; imao sam zbirku poštanskih maraka. - Pogleda me i ušuti, a onda nastavi: - Gospodine, blijedi ste i nekako umorni. Da vas možda ipak ne gnjavim?

- Baš me zanima to što govorite.

- Izbio je rat i ja sam stupio u vojsku a da ni sam nisam znao zašto. Dvije mi godine to nije bilo jasno jer život na fronti nije ostavljao čovjeku dovoljno vremena da razmišlja, a vojnici su još k tome bili previše grubi. Potkraj 1917. godine pao sam u zarobljeništvo. Poslije sam čuo da su mnogi vojnici u zarobljeništvu ponovo otkrili svoju vjeru iz djetinjstva. Gospodine - proslijedi Samouk spuštajući vjeđe na usijane zjenice - ja ne vjerujem u Boga; Znanost opovrgava njegovo postojanje. Ali u zarobljeničkom sam logoru naučio vjerovati u ljude.

- Hrabro su podnosili svoj usud?

- Da - potvrdi on s neodređenim izrazom na licu - bilo je i toga. Uostalom, s nama su dobro postupali. Nego, htio sam reći nešto drugo; u posljednjim ratnim mjesecima nisu nas više tjerali na rad. Kad bi padala kiša, odveli bi nas u veliku daščanu šupu u kojoj smo se tiskali nas oko dvije stotine. Zatvorili bi vrata i ostavili nas tako da se guramo, zbijeni jedan do drugoga, skoro u potpunom mraku. - Skanjivao se časak. - Ne bih vam to znao objasniti, gospodine. Svi su oni ljudi bili tu, jedva da ste ih vidjeli, ali ste ih osjećali uza se, čuli ste ih kako dišu... Prvi ili drugi put kad su nas tako zatvorili u tu šupu, stiska je bila takva da sam u prvi mah pomislio da ću se ugušiti, a onda se u meni iznenada probudila silna radost, umalo da se nisam onesvijestio: tad sam osjetio da volim sve te ljude kao braću, poželio sam ih sve odreda izgrliti. Nakon toga, svaki put kad bi nas tako zatvorili, obuzela bi me ta ista radost.

Morao bih pojesti ovu piletinu dok se ne ohladi. Samouk je već poodavno pojeo svoj ručak pa konobarica čeka da promijeni tanjure.

- Ta je šupa zadobila u mojim očima značaj svetinje. Nekoliko mi je puta pošlo za rukom da izmaknem nadzoru naših čuvara i da se zavučem u tu šupu posve sam, i tada sam tamo, u tami, kad bih se prisjetio radosti koju sam na tom mjestu doživio, zapadao u nekakav zanos. I tako su mi neprimjetno prolazili sati i sati. Događalo mi se i da zajecam.

Mora da sam bolestan: ne znam kako bih drukčije objasnio onu strahovitu srdžbu koja me tada spopala. Da, bila je to bolesna srdžba: ruke su mi se tresle, krv mi udarila u glavu i na kraju su mi i usne zadrhtale. A sve to samo zato što mi se piletina ohladila. I ja sam se, uostalom, ohladio, a to je bilo ono najgore: hoću reći da mi je nutrina ostala hladna kao što je bila u posljednjih trideset šest sati, potpuno hladna, ledena. Srdžba je prolazila kroz mene u vrtlozima, bilo je to nešto kao žmarci, svijest mi se naprezala da se odupre, da se suprotstavi tom sniženju temperature. Uzaludan trud: zacijelo bih i zbog najmanje sitnice bio izudarao šakama Samouka ili konobaricu i obasuo ih pogrdama. Nisam se ipak sav u to unio. Bijes je mahnitao na površini, a u jednom sam trenutku imao mučan dojam da sam puki komad leda obavijen vatrom, kao »omlet iznenađenja«. To se površinsko uzbuđenje napokon izgubilo pa sam opet začuo Samouka kako govori:

- Svake sam nedjelje išao na misu. Nisam ja, gospodine, nikad bio pravi vjernik. Ali, zar se ne bi moglo reći da je prava tajna mise općenje među ljudima? Misu je služio neki francuski kapelan koji je imao samo jednu ruku. Imali smo i harmonij. Slušali smo misu stojećki, gologlavi, i dok su me zvuci harmonija zanosili, osjećao sam da sam jedno sa svim onim ljudima oko sebe. Ah, gospodine, kako sam volio te mise! Pa još i sad, radi uspomene na njih, odlazim katkad u crkvu, u nedjelju do podne. U Svetoj Ceciliji ovdje imamo izvrsna orguljaša.

- Vjerojatno ste višeput zažalili za tim životom?

- Jesam, gospodine, 1919. godine. To je bila godina kad su me pustili iz logora. Tada sam proveo više mučnih mjeseci. Nisam znao što da radim, venuo sam. Gdje god sam vidio ljude na okupu, zavukao bih se među njih. Događalo mi se - nadoda smješkajući se - da idem za sprovodom nepoznate osobe. Jednog sam dana iz očaja bacio svoju zbirku maraka u vatru... Ali na kraju sam našao svoj put.

- Stvarno?

- Netko me posavjetovao... Gospodine, znam da mogu računati na vašu diskreciju. Ja sam vam - možda vi niste istih nazora, ali ste tako širokogrudni - ja sam vam socijalist.

Oborio je pogled i zatreptao svojim dugim trepavicama.

- U rujnu 1921. stupio sam u Socijalističku stranku S. F. I. O. Eto što sam vam htio reći.

Ozaren je ponosom. Gleda me zabačene glave, napol sklopljenih očiju, malko otvorenih usta, doimlje se kao mučenik.

- Pa to je sasvim u redu - rekoh - štoviše, vrlo je lijepo.

- Znao sam, gospodine, da ćete to reći. A kako biste i mogli zamjeriti nekome tko vam je rekao: »Uredio sam svoj život na taj i taj način i sad sam potpuno sretan«?

Raširio je ruke da mi pokaže svoje dlanove, okrenuvši prste nadolje, kao da je netom stigmatiziran. Oči su mu staklaste i vidim kako u ustima valja nešto tamno i rumeno.

- Ah - rekoh - čim ste sretni...

- Sretan? - Njegov me pogled smućuje. Podigao je vjeđe i zagledao se oštro u mene. - Sami ćete, gospodine, najbolje prosuditi o tome. Prije nego što sam donio tu odluku, osjećao sam se tako grozno osamljen da sam pomišljao i na samoubojstvo. Spriječila me u tome pomisao da nikoga, ama baš nikoga, ne bi moja smrt ganula, da bih u smrti bio još osamljeniji nego što sam bio u životu.

Ponovo se uspravi i nadme obraze.

- Ja sad, gospodine, nisam više sam. Nikad više neću biti sam.

- Ah, poznajete mnogo ljudi? - priupitah ga.

On se osmjehne, a ja odmah shvatih koliko sam bio naivan.

- Htio sam reći da se više *ne osjećam* sam. Ali, naravno, gospodine, nije za to potrebno družiti se s nekim.

- Ipak - nabacih - u mjesnom ogranku Socijalističke...

- Ah! Poznajem ja sve njih. Doduše, većinu samo po imenu. Zar čovjek mora, gospodine - nastavi pustopašno - birati sebi društvo u tako uskom krugu? Svi su ljudi moji prijatelji. Kad ujutro idem na posao, preda mnom i za mnom idu drugi ljudi isto tako na posao. Ja ih gledam, a kad bih se usudio, osmjehnuo bih im se. Mislim u sebi da sam socijalist, da su svi oni svrha mog života, mojih napora, samo što oni to još ne znaju. Za mene je to, gospodine, prava svetkovina.

Ispituje me pogledom; potvrđujem mu klimajući glavom, ali slutim da je malko razočaran, da bi volio da sam ushićeniji. Što mogu? Zar sam ja kriv što u svemu tome što mi govori usput zapažam pozajmice, citate? Što mi pred oči izlaze, dok mi on govori, svi oni humanisti koje sam dosad upoznao? A mnoge sam ih, na žalost, upoznao! Radikalnije humanist navlastito prijatelj dužnosnika. Takozvanom je »lijevom« humanistu glavna briga da očuva ljudske vrijednosti; on ne pripada nijednoj stranci zato što ne želi izdati ono općeljudsko, ali su mu simpatije na strani malih ljudi; upravo malim ljudima posvećuje svoju lijepu klasičnu kulturu. Obično je to udovac koji ima lijepe oči vječito ovlažene suzama; na obljetnicama ženine smrti plače. Voli i mačke, i pse, i sve više sisavce. Komunistički pisac voli ljude od donošenja drugog petogodišnjeg plana; kažnjava ih zato što ih voli. Stidljiv kao i sve snažne ličnosti, zna prikriti svoje osjećaje, ali isto tako zna jednim pogledom, modulacijom glasa, nagovijestiti, iza svojih grubih riječi ljubitelja pravde, svu oporu i nježnu strast koju osjeća spram svoje braće. Katolički humanist, kasno nadošli, najmlađi brat, govori o ljudima na čudan način. Kako je lijepa priča, kaže on, najskromniji od svih ljudskih života, život londonskog lučkog radnika, život prošivačice cipela! On je prigrlio humanizam anđela; on piše za duhovnu okrepu anđelima duge, žalosne i lijepe romane za koje često dobiva književnu nagradu Femina.

To su sve same velike, glavne uloge. Ali ima i drugih uloga, ima sva sila drugih uloga: humanistički filozof koji se nadvija nad svoju braću kao stariji brat i koji je prožet osjećanjem odgovornosti; humanist koji voli ljude kakvi jesu, humanist koji ih voli onakve kakvi bi morali biti, humanist koji ih želi spasiti uz njihovu privolu, i humanist koji će ih spasiti i protiv njihove volje, humanist koji želi stvoriti nove mitove, i humanist koji se zadovoljava starim mitovima, humanist koji u čovjeku voli njegovu smrt, humanist koji u čovjeku voli njegov život, veseli humanist koji uvijek ima u pričuvi kakvu šalu da nasmije ljude, mračni humanist koje obično susrećemo na noćnom bdjenju uz mrtvaca. Svi se oni među sobom mrze: kao pojedinci, naravno, ne kao ljudi. Ali Samouk to ne zna: on ih je sve zatvorio u sebe kao mačke u kožnatu vreću pa se oni među sobom razdiru a da on toga i ne zapaža.

U njegovu pogledu nema više onoliko povjerenja.

- Zar se vi možda, gospodine, ne slažete sa mnom?

- Hja, Bože moj...

Pri pogledu na uznemireni i pomalo uvrijeđeni izraz na njegovu licu, pomalo žalim što sam ga razočarao. Ali on ljubazno nastavlja:

- Ja znam da vi imate svoja istraživanja, svoje knjige, i da služite istoj stvari na svoj način.

Moje knjige, *moja* istraživanja, kreten! Nije mogao ništa gore izvaliti.

- Ne pišem ja radi toga.

Samouku se lice učas preobrazi: reklo bi se da je nanjušio neprijatelja, nikad mu prije nisam vidio takav izraz na licu. Među nama je nešto puklo.

Pita me hineći iznenađenje:

- Ali... ako nisam indiskretan, smijem li vas, gospodine, pitati zašto onda pišete?

- E pa... ne znam, onako, da pišem.

Ne može prikriti smiješak, misli da me izbacio iz sedla.

- A da li biste pisali i na pustom otoku? Zar pisci ne pišu uvijek da bi ih čitali?

Iz puke je navike izgovorio ovu rečenicu u upitnom obliku. Uistinu je to tvrdnja. S njega se oljuštila ona blaga i bojažljiva caklina; ne prepoznajem ga više. Crte mu lica odaju zadrtu tvrdoglavost; preda mnom je zid od samodopadnosti. Nisam se još ni snašao od čuđenja a već mi govori:

- Možete vi doduše reći: ja pišem za određeni društveni sloj, za skupinu prijatelja. Dobro, nemam ništa protiv. Možda pišete i za potomstvo... Ipak, gospodine, svakako pišete, htjeli-ne htjeli, za nekoga.

Očekuje odgovor od mene. Kako odgovora nema, osmjehne se jedva primjetno:

- Da niste možda mizantrop?

Znam što se krije iza ovog tobožnjeg pokušaja izmirenja. Ne traži mnogo od mene, samo da prihvatim određenu etiketu. Ali u tome je zamka: ako pristanem da Samouk slavi pobjedu, začas će me sustići, prijeći, zaobići, jer humanizam obuhvaća i stapa sve ljudske stavove. Ako mu se čovjek otvoreno suprotstavi, onda prihvaća njegovu igru, a humanizam živi od svojih suprotnosti. Postoji rod tvrdoglavih i ograničenih ljudi, razbojnika, koji svaki put gube protiv njega: sva njihova nasilništva, sve njihove najgore ispade on probavlja i pretvara u bijelu i pjenušavu limfu. Probavio je on tako antiintelektualizam, manihejizam, misticizam, pesimizam, anarhizam, egotizam: to su još samo postaje na putu, nedovršene misli koje samo u njemu nalaze svoje opravdanje. Na tom koncertu zauzima svoje mjesto i mizantropija: ona je tek disonancija nužna za sklad cjeline. Mizantrop je čovjek: stoga mora i humanist u neku ruku biti čovjek. Ali on je znanstveni mizantrop koji zna dozirati svoju mržnju, koji u prvi mah mrzi ljude samo zato da bi ih poslije mogao više voljeti.

Ja ne želim da me integriraju, ni da moja lijepa crvena krv tovi tu limfatičnu životinju: neću biti tako glup da se nazovem »antihumanistom«. Ja samo *nisam* humanist i ništa više.

- Ja mislim - rekoh Samouku - da čovjek ne može mrziti ljude baš kao što ih ne može ni voljeti.

On me pogleda zaštitnički i s distance, te prozbori kao da se ne obazire na moje riječi:

- Treba ih voljeti, treba ih voljeti...

- Koga to treba voljeti? Ove ljude oko nas?

- Pa i njih. Sve.

Okrene se onom mladošću ozarenom paru: eto koga treba voljeti. Načas promotri gospodina bijele kose. Zatim opet svrne pogled na mene. Čitam mu na licu nijemo pitanje. Zavrtjeti glavom. Čini mi se da me sažalijeva.

- Pa ni vi - rekoh mu razdražljivo - ni vi ih ne volite.

- Zar zbilja, gospodine? Hoćete li mi dopustiti da ne mislim kao vi?

Opet je postao pretjerano uljudan, ali me gleda podrugljivo, kao da se dobro zabavlja. Mrzi me. Pogriješio bih kad bih se raznježio nad ovim luđakom. Tad ja njega priupitah:

- Onda dakle volite i ovaj mladi par iza sebe?

On ih još jednom promotri i promisli:

- Htjeli biste valjda da kažem - nastavi sumnjičavo - da ih volim iako ih ne poznajem? Pa dobro, gospodine, priznajem da ih ne poznajem... Osim ako upravo ljubav nije pravo poznavanje - nadoda smješkajući se samodopadno.

- A što volite na njima?

- Vidim da su mladi, upravo tu mladost volim kod njih. Između ostaloga, gospodine. - Ušuti i oslušne: - Razumijete li možda što govore?

Razumijem li? Ohrabren naklonošću kojom je okružen, mladić glasno pripovijeda o nogometnoj utakmici koju je njegova momčad lani dobila protiv kluba iz Le Havrea.

- Priča joj priču - rekoh Samouku.

- Ah, ja ga ne čujem dobro. Ali čujem im glasove, nježni glas i duboki glas što se izmjenjuju. To je... to je tako simpatično.

- Samo ja, na žalost, i razumijem ono što govore.

- Pa šta onda?

- Pa eto, igraju komediju.

- Zaista? Valjda komediju mladosti? - priupita me podrugljivo. - Dopustite mi, gospodine, da tu komediju smatram korisnom. Je li dovoljno igrati samo komediju da se vratite u njihove godine?

Ne obazirući se na njegovu podrugljivost, nastavljam:

- Vi ste im okrenuti leđima pa ne čujete što govore... Koje je boje kosa dame?

On se smete:

- Pa ja, ovaj... - osvrće se na mladi par i nastavlja samopouzdano: - Crne!

- Eto vidite.

- Kako, molim?

- Vidite valjda da ih ne volite, to dvoje tamo. Na ulici ih ne biste ni prepoznali. Oni su za vas samo simboli. Vi se niste uopće raznježili nad njima, nego nad ljudskom Mladošću, nad Ljubavlju muškarca i žene, nad ljudskim Glasom.

- Pa šta onda? Zar to možda ne postoji?

- Ne postoji, dakako da ne postoji. Ni Mladost, ni Zrela dob, ni Starost, ni Smrt...

Samoukovo lice, žuto i tvrdo poput dunje, ukočilo se od prijekornog grča. Ipak nastavljam:

- Isto kao i onaj stari gospodin iza vas što pije kiselu vodu. U njemu valjda volite zrela Muškarca; zrela Muškarca koji hrabro ide svom kraju i koji pazi na svoju vanjštinu zato što se ne želi zapustiti.

- Upravo tako - izazovno mi odvrati.

- A ne vidite da je to stari gad?

Nasmije se, misli da sam nepromišljen, i načas pogleda ono lijepo lice uokvireno bijelom kosom.

- Ali, gospodine, recimo da on i izgleda tako kao što kažete, kako ipak možete suditi o čovjeku samo po njegovu licu? Ničije lice, gospodine, ništa ne govori dok čovjek miruje.

Humanistički slijepci! To lice tako rječito, tako jasno *govori* - ali njihova nježna i apstraktna duša nikad nije dopustila da je dirne značenje nečijeg lica.

- Kako uopće možete - proslijedi Samouk - *odrediti* kakav je tko čovjek, reći da je on ovakav ili onakav? Tko uopće može doprijeti do dna jednog čovjeka? Tko može upoznati mogućnosti jednog čovjeka?

Doprijeti do dna jednog čovjeka! Pozdravljam u prolazu katolički humanizam od kojeg je Samouk i ne znajući posudio ovu formulaciju.

- Ja znam - rekoh mu - znam da su svi ljudi divni. Vi ste divni. Ja sam divan. Kao stvorenja Božja, naravno.

Pogleda me tupo, a onda reče smješkajući se ovlaš:

- Vi se jamačno šalite, gospodine, ah istina je da svi ljudi imaju pravo da im se divimo. Teško je, gospodine, vrlo je teško biti čovjek.

Napustio je, a da nije ni primijetio, ljubav ljudi u Kristu; vrti glavom i, zahvaljujući nekoj čudnoj mimikriji, postaje nalik na onog sirotog Guehenna[28].

- Oprostite - odvratih - ali onda ja nisam siguran da sam čovjek: meni se to nikad nije činilo teško. Mislio sam da se samo treba prepustiti.

Samouk se otvoreno nasmije, ali mu oči ostaju opake.

- Previše ste skromni, gospodine. Da biste podnijeli svoj položaj, položaj ljudski, morate imati, kao i svi ostali, mnogo hrabrosti. Gospodine, već sljedeći trenutak može biti trenutak vaše smrti, vi to znate a ipak se smiješite: eto vidite, zar to nije divno? I u najbeznačajnijem od vaših postupaka - nadoda oporo - ima vrlo mnogo junaštva.

- Što želite, gospodo, za desert? - pita nas konobarica.

Samouk je posve bijel, spustio je napol vjeđe na kamene oči. Učini slabašnu kretnju rukom, kao da me poziva da biram.

- Sir - junački izustih.

- A gospodin?

On se trgne.

- Molim? Ah, da. E pa, ja neću ništa, gotov sam s ručkom.

- Louise!

Ona dva debeljka plaćaju i odlaze. Jedan od njih hramlje. Vlasnik ih ispraća do vrata: to su ugledni gosti, podvoreni su bocom vina u kanti s ledom.

Promatrajući Samouka, osjećam donekle grizodušje. On se cijeli ovaj tjedan radovao ovom ručku na kojem će jednom čovjeku iskazati svoju ljubav prema ljudima. Tako rijetko ima prigodu da govori! I eto na, pokvario sam mu užitak. U biti je isto tako osamljen kao i ja; nikog nije briga za nj. Samo što on nije svjestan svoje osamljenosti. Ma dobro, nije na meni da mu otvaram oči. Osjećam se vrlo nelagodno: bjesnim doduše u sebi, ali ne na njega nego na Virgana i one ostale, sve one koji su zatrovali ovaj jadni mozak. Kad bi bili sad ovdje, preda mnom, imao bih im što reći. Samouku neću kazati ništa, s njim samo suosjećam: on je otprilike čovjek Achilleova kova, mog soja, on je počinio izdaju iz neznanja, dobronamjerno.

Tako se glasno nasmijao da me trgnuo iz zlovoljnog snatrenja.

- Oprostite, ali kad pomislim na svoju duboku ljubav prema ljudima, na snagu zanosa koji me nosi prema njima, pa kad vidim kako se mi sad ovdje prepiremo, pametujemo... hvata me smijeh.

Šutim, usiljeno se smješkam. Konobarica stavlja preda me tanjur s komadom kredastog *camemberta.* Bludim pogledom po dvorani i obuzima me strahovito gađenje. Što uopće radim ovdje? Što mi je bilo da sam se upustio u raspru o humanizmu? Zašto su svi ti ljudi ovdje? Zašto jedu? Istina je da ne znaju da postoje. Najradije bih ustao i otišao nekamo gdje bih doista bio *na svom mjestu,* gdje bih se uklopio... Ali mog mjesta nigdje nema; ja sam suvišan.

Samouk se smekšava. Pribojavao se da će naići na snažniji otpor kod mene. Iskreno želi prijeći spužvom preko svega što sam mu rekao. Naginje se povjerljivo prema meni i govori mi:

- U biti ih vi, gospodine, volite, volite ih koliko i ja: nas dvojicu razdvajaju samo riječi.

Ne mogu više govoriti, prigibam glavu. Samouku je lice suviše blizu mojemu. Samodopadno se smješka, uz samo moje lice, kao u noćnoj mori. Jedva nekako žvačem komad kruha, nikako da ga progutam. Ljudi. Treba voljeti ljude. Ljudi su divni. Povraća mi se - i najednom eto i nje: Mučnine.

Pravi napadaj: tresem se od glave do pete. Slutio sam već sat vremena da dolazi, samo što nisam htio priznati sam sebi. Taj okus sira u ustima... Samouk nešto laprda i glas mu tiho zuji u mojim ušima. Ali uopće više ne znam o čemu govori. Mehanički klimam glavom. Ruka mi grčevito steže držak noža za desert. *Osjećam* taj držak od crnog drva. U ruci mi je. U ruci. Što se mene tiče, radije bih ostavio ovaj nož na miru: čemu treba uvijek nešto dodirivati? Predmeti

[28] Francuski pisac i potonji akademik Jean Guehenno opisuje u svojoj knjizi *Kaliban govori* (1928) kako je stekao svoju naobrazbu kao samouk. (Prev.)

nisu napravljeni radi toga da se dodiruju. Mnogo je bolje provlačiti se između njih i što ih više izbjegavati. Pokatkad čovjek uzme neki predmet u ruku, a onda ga mora brže-bolje ispustiti. Nož mi pada u tanjur. Na taj zveket trgne se gospodin bijele kose i pogleda me. Ponovo hvatam nož, upirem oštricom u stol i savijam ga.

To je dakle ta Mučnina: ova zasljepljujuća očiglednost? Koliko sam samo razbijao sebi glavu! Koliko sam o njoj pisao! Sad znam: ja postojim - svijet postoji - i ja znam da svijet postoji. To je sve. Ali baš me briga! Čudno je što me ni za šta nije briga, to me plaši. Sve je to od onog famoznog dana kad sam pokušao bacati žabice. Htio sam baciti onaj oblutak, pogledao sam ga i tad je sve počelo: oćutio sam da on *postoji.* Poslije je bilo i drugih napadaja Mučnine; s vremena na vrijeme čovjek osjeća kako mu predmeti postoje u ruci. Mučnina me spopala u »Klubu željezničara«, i još prije toga, jedne noći dok sam gledao kroz prozor; pa onda opet u gradskom parku, jedne nedjelje, i još koji put. Ali nikad nije bila tako jaka kao sada.

-... staroga Rima, gospodine?

Čini se da me Samouk nešto pita. Okrenem mu se i osmjehnem. Pa dobro, što mu je? Zašto se tako skutrio na stolici? Plašim ga valjda? Ovo je doista sve moralo ovako završiti. Uostalom, baš me briga! Imaju donekle i pravo ako me se boje: osjećam da bih mogao svašta počiniti. Recimo, zariti ovaj nož za sir u oko Samouku. Nakon toga bi me svi ovi ljudi ovdje zgazili, razbili mi zube cipelama. Ali nije to ono što me priječi: između okusa krvi u ustima i ovog okusa sira nema velike razlike. Samo, ipak bih morao nešto učiniti, izazvati neki suvišni događaj: ne bih mogao podnijeti krik što bi ga ispustio Samouk - ni krv što bi mu potekla niz obraz ni strku svih ovih ljudi. Ionako ima mnogo stvari koje isto tako postoje.

Svi me gledaju; ono dvoje predstavnika mladosti prekinulo je svoj razgovor ugodni. Žena drži otvorena usta nalik na kokošje prkno. Ipak bi morali uvidjeti da sam bezopasan.

Ustajem, sve se oko mene vrti. Samouk pilji u mene svojim krupnim očima, koje mu ipak neću iskopati.

- Odlazite već? - promrmlja.

- Nekako sam umoran. Lijepo je od vas što ste me pozvali. Do viđenja.

Odlazeći primijetim da još u ljevici držim nož za desert. Bacam ga u svoj tanjur koji zazveči. Prolazim kroz dvoranu sred općeg muka. Nitko više ne jede: gledaju me, prisjelo im je. Kad bih sad prišao mladoj ženi i uzviknuo: »Bu!« zacijelo bi zavrištala. Ipak, nije vrijedno truda.

Prije nego što ću izaći, okrećem se i pokazujem im svoje lice ne bi li im se urezalo u pamet.

- Do viđenja, gospođe i gospodo!

Ne odzdravljaju mi. Odlazim. Sad će im se tek obrazi ponovo zažariti i nastavit će klaprnjati.

Ne znam kamo da krenem, stajem kao ukopan pokraj kuhara od kartona. Ne moram se osvrtati da se uvjerim da me gledaju kroz prozore: gledaju mi u leđa iznenađeni i zgađeni; mislili su da sam kao i oni, da sam čovjek, prevario sam ih. Iznenada sam izgubio svoj ljudski lik pa su ugledali raka kako uzmiče natraške iz te tako ljudske dvorane. Raskrinkani je uljez pobjegao: seansa se nastavlja. Ljuti me što u leđima osjećam kako za mnom plaze svi oni pogledi i uznemirene misli. Prelazim preko ulice. Nogostup na drugoj strani vodi uz plažu i kupališne kabine.

Mnogo se ljudi šeta uz more i okreće moru proljetna, pjesnička lica: sve je to zbog sunca, svečano su raspoloženi. Neke su žene u svijetlome obukle toaletu od prošloga proljeća; prolaze duge i bijele kao glase rukavice od kozje kože; ima i odraslih dječaka koji pohađaju gimnaziju ili trgovačku akademiju, staraca okićenih kolajnama. Ne poznaju se, ali se gledaju dobrohotno zato što je tako lijepo vrijeme i zato što su ljudi. Ljudi se ljube na dan objave rata iako se ne poznaju; smješkaju se svakog proljeća. Polaganim koracima približava mi se svećenik čitajući u hodu brevijar. Na mahove podigne glavu i zagleda se zadovoljno u more: i more je brevijar, govori o Bogu. Lagane boje, lagani mirisi, proljetne duše. »Lijepo je vrijeme, more je zeleno, više volim ovu suhu studen nego vlagu.« Pjesnici! Kad bih koga od njih sad uhvatio

za posuvratak ogrtača i kad bih mu rekao: »Daj mi pomozi!« pomislio bi: »Kakav je ovo rak?« i pobjegao bi glavom bez obzira ostavivši mi svoj ogrtač u rukama.

Okrećem im leđa, naslanjam se objema rukama na balustradu. *Pravo* je more hladno i crno, puno životinja; plazi pod tom tankom zelenom opnom koja je tu da zavara ljude. Tome su nasjeli zračni dusi koji vide samo tu tanku opnu, upravo je ona dokaz da Bog postoji. Ali ja vidim i ono što se krije ispod toga! Lakovi se otapaju, sjajna, tanka, baršunasta kožica, breskvina kožica dobroga Boga puca posvuda pod mojim pogledom, cijepa se i razjapljuje. Evo tramvaja što vozi u Saint-Elemir, okrećem se oko svoje osi i stvari se okreću sa mnom, blijede i zelene poput kamenica. Nepotrebno je bilo, doista nepotrebno što sam uskočio u tramvaj jer nikamo mi se ne ide.

Iza stakala se redaju modrikasti predmeti, kruti i krti, na mahove. Ljudi, zidovi; kroz otvorene prozore jedna mi kuća nudi svoje crno srce; a stakla blijede, sve što je crno biva modro, modra je ova velika stambena zgrada od žutih opeka koja mi se neodlučno približava, naježena, a najednom se zaustavlja i pada na nas. Jedan gospodin ulazi i sjeda sučelice meni. Žuta zgrada kreće dalje, zalijeće se u skoku na stakla, toliko je blizu da joj se vidi još samo jedan dio, potamnjela je. Prozorska stakla podrhtavaju. Zgrada se diže, onako silna, kudikamo viša nego što se može vidjeti, sa stotinama otvorenih prozora kroz koja se vide crna srca; prolazi uz sanduk, dotiče ga; smračilo se među staklima što podrhtavaju. Klizi unedogled, žuta poput blata a stakla nebeski modra. Odjednom je nema više, ostala je za nama, u sanduk prodire jarkosivo svjetlo i širi se posvuda neumoljivo pravedno; to je nebo; kroz stakla se još vide slojevi i slojevi neba zato što se penjemo uz brijeg Eliphar pa se sve lijepo vidi s obje strane, nadesno sve do mora, a nalijevo sve do uzletišta. Zabranjeno pušenje čak i »gitane«.

Naslanjam se rukom na sjedalo, ali je brže-bolje povlačim jer sjedalo postoji. Ova stvar na kojoj sjedim, na koju sam se naslonio, zove se sjedalo. Načinili su je upravo zato da se na nju može sjesti, uzeli su kožu, opruge, tkaninu i prihvatili se posla, u namjeri da izrade sjedalo, a kad su završili posao, evo, *ovo* je ispalo. Donijeli su to ovamo, u ovaj sanduk, a sanduk se sad kotrlja i drnda sa svojim drhtavim staklima, i nosi u svom krilu ovu crvenu stvar. Mrmljam: »Ovo je sjedalo«, kao da istjerujem vraga. Ali riječ mi ostaje na usnama: neće da se stopi s predmetom. On ostaje ono što jest, sa svojim crvenim plišem, s tisućama crvenih šapica u zraku, potpuno krutih, mrtvih šapica. Ovaj golemi trbuh okrenut uvis, krvav, nadut - napuhan, sa svim tim svojim mrtvim šapicama, trbuh što lebdi u ovom sanduku, u ovom sivom nebu, to nije sjedalo. To bi isto tako mogao biti, primjerice, mrtav magarac nadut vodom što pluta nošen strujom, okrenut trbuhom nagore u velikoj sivoj rijeci, nabujaloj rijeci; a ja sjedim na magarčevu trbuhu i noge mi se kupaju u bistroj vodi. Stvari su se oslobodile svojih imena. Sad su tu, groteskne, tvrdokorne, orijaške, i čini mi se blesavim nazivati ih sjedala ili uopće bilo što reći o njima: nalazim se usred neimenovanih stvari. Sam sam, bez riječi, bez obrane, a one su oko mene, ispod mene, iza mene, iznad mene. One ništa ne traže, ne nameću se: samo su tu. Ispod podstave sjedala, uz drvenu stijenku, ima jedna mala crna crta sjene što se proteže duž sjedala nekako tajanstveno i nestašno, tako reći kao smiješak. Ja dobro znam da to nije smiješak, pa ipak, to postoji, provlači se ispod bjelkastih stakala, ispod zveckanja stakala, uporno se zadržava ispod modrih slika što promiču iza stakala i zastaju i kreću dalje, uporno se zadržava poput nejasna sjećanja na neki smiješak, poput neke napol zaboravljene riječi, od koje se sjećam samo prvog sloga, pa će najbolje biti da odvratim pogled i mislim na nešto drugo, na ovog čovjeka što napol leži na sjedalu, ovdje, sučelice meni. Glava mu je od terakote s plavim očima. Sva mu je desna strana tijela klonula, desna mu mišica prianja uz tijelo, desna strana jedva da mu živi, teško, na jedvite jade, kao da je uzeta. A na svoj mu lijevoj strani mala parazitska opstojnost što buja, poput čankira: podlaktica mu je zadrhtala pa se podigla, a na njenu kraju ukočena šaka. Zatim je i šaka zadrhtala, a kad je došla do visine lubanje, ispružio se na njoj prst i počeo noktom grepsti po dlakavoj koži na glavi. Nekakva putena grimasa pojavila se u desnom kutu usta dok je lijeva strana ostala mrtva. Stakla podrhtavaju, podlaktica

podrhtava, nokat grebe, grebe, usta se smješkaju pod ukočenim pogledom i čovjek nesvjesno trpi tu sitnu opstojnost od koje mu se nadimlje desna strana tijela, koja je posudila od njega desnu ruku i desni obraz da bi se ostvarila. Kondukter mi prepriječi prolaz.

- Čekajte dok stanemo.

Ali ja ga odgurnem i iskočim iz tramvaja. Nisam više mogao izdržati. Nisam više mogao podnijeti da mi stvari budu tako blizu. Odgurnem vrata, ulazim, lake opstojnosti đipnu jednim skokom i vinu se na vrhove. Sad se već snalazim, znam gdje sam: u javnom parku. Svalim se na klupu među velikim crnim deblima, medu crnim i kvrgavim rukama pruženim prema nebu. Jedno je stablo zagreblo crnim noktom zemlju pod mojim nogama. Najradije bih se opustio, zaboravio, zaspao. Ali ne mogu, gušim se: opstojnost odasvud prodire u mene, kroz oči, kroz nos, kroz usta...

Odjednom, u jedan mah, veo se raspara, pojmio sam, *progledao* sam.

Šest sati navečer

Ne mogu reći da mi je odlanulo ni da sam zadovoljan; naprotiv, utučen sam. Ipak, postigao sam svoj cilj: znam ono što sam želio saznati; shvatio sam sve ono što sam doživio od siječnja. Nisam se oslobodio Mučnine i ne vjerujem da ću je se skoro osloboditi; ali ne trpim više, to više nije bolest ni prolazni hir: Mučnina sam ja.

Bio sam dakle maloprije u javnom parku. Korijen kestena zario se u zemlju baš ispod moje klupe. Nisam se više sjećao da je to korijen. Riječi su isparile, a s njima i značenje stvari, njihov način uporabe, sve one slabe oznake koje su ljudi urezali u njihove površine. Sjedio sam malko pogrbljen, pognute glave, sam pred onom crnom i kvrgavom masom, posve sirovom, koja me plašila. A onda mi je sinulo.

Presjekao mi se dah. Sve do ovih dana nisam ni slutio što znači »postojati«. Bio sam kao i drugi, kao oni koji se šetaju uz morsku obalu u proljetnoj odjeći. Govorio sam kao i oni: »More je zeleno; a ona bijela točka gore, ono je galeb«, ali nisam ćutio da sve to postoji, da je galeb »galeb koji postoji«; postojanje se ponajčešće krije. Postojanje je tu, oko nas, u nama, ono je *mi,* ne možemo ni riječi izustiti a da ne govorimo o njemu i, najposlije, ne dotičemo ga. Kad sam vjerovao da mislim na nj, po svoj prilici nisam ništa mislio, glava mi je bila prazna, ili mi je u njoj bila samo jedna riječ, glagol »biti«. Ili sam pak mislio... kako da kažem? Mislio sam na *pripadnost,* mislio sam da more pripada skupini zelenih predmeta, ili da je zelena boja jedna od osobina mora. Čak i kad sam gledao stvari, bio sam daleko od toga da mislim da one postoje: sve su mi one izgledale kao kulise. Uzimao sam ih u ruke, služio se njima kao alatom, predviđao sam njihov otpor. Ali sve se to zbivalo na površini. Da me tko upitao što je to postojanje, odgovorio bih mu u dobroj vjeri da postojanje nije ništa, da je to tek prazna forma koja se stvarima pridružila izvana a da nije promijenila ništa od njihove naravi. A sad eto: najednom je tu, jasna kao dan: postojanje se iznenada razotkrilo. Izgubilo je svoj bezazleni izgled nekakve apstraktne kategorije: ono je samo tijesto stvari, ovaj je korijen umiješen u postojanje. Ili, bolje reći, korijen, rešetkasta ograda parka, klupa, rijetka trava na travnjaku, sve je to isparilo; raznolikost stvari, njihova individualnost, puki je privid, caklina. Ta se caklina otopila, ostale su samo nesređene, goleme i meke mase - gole, nekakva grozna i razbludna golotinja.

Pazio sam da ne načinim ni najmanji pokret, ali nisam se morao micati da vidim iza drveća modre stupove i kandelaber glazbenog paviljona i Veledu usred lovorova grmlja. Svi su mi ti predmeti... kako da kažem? smetali; volio bih da ne postoje tako snažno, da postoje suhoparnije, apstraktnije, suzdržanije. Kesten mi se nametao pogledu. Bio je do pola visine pokriven zelenom gubom; crna i nabuhla kora doimala se poput kuhane kože. Tihi šum vode na Masqueretovoj fontani curio mi je u ušima i ugnijezdio se u njima ispunjavajući ih uzdasima; nosnice mi preplavio zelen i natruo zadah. Sve su se stvari polako, nježno prepuštale

postojanju, kao one umorne žene što se prepuštaju smijehu i govore vlažnim glasom: »Smijeh je zdrav«; stvari su se prostirale jedne nasuprot drugima, kukavno priznavale svoje postojanje. Shvatio sam da nema sredine između nepostojanja i toga zanesenog obilja. Ako se već postoji, treba *sve dotle* postojati, do truleži, do nabuhlosti, do opscenosti. U jednom drugom svijetu kružnice i melodije zadržavaju svoje čiste i krute crte. A postojanje je popuštanje. Drveće, modri stupovi u noći, sretno hroptanje fontane, snažni mirisi, izmaglice topline što lebde u studenu zraku, riđokos čovjek što probavlja hranu na klupi: sve to drijemanje, sve to probavljanje uzeto zajedno doimalo se pomalo smiješno. Smiješno... ne, nije ipak išlo tako daleko, ništa što postoji ne može biti smiješno; bijaše to kao neka rasplinuta, gotovo nedohvatna analogija sa stanovitim vodviljskim situacijama. Svi smo skupa bili hrpa postojećih stvari, smetenih, zbunjenih samim sobom, nismo imali ni najmanjeg razloga da budemo tu, ni jedni ni drugi, pa je svaka postojeća stvar, smušena, pomalo uznemirena, osjećala da je suvišna u odnosu na druge. *Suvišni:* to je bio jedini odnos koji sam mogao uspostaviti između tog drveća, te rešetkaste ograde, tog šljunka. Uzalud sam pokušavao *izbrojiti* stabla kestenova, *odrediti im položaj* prema Veledi, usporediti im visinu s visinom platana: svako je od njih izmicalo odnosima u koje sam ih nastojao uključiti, izdvajalo se, prelijevalo. Naslućivao sam proizvoljnost tih odnosa (koje sam uporno htio održati da bih odgodio rasap ljudskog svijeta, mjera, količina, smjerova); nisu više prianjali uz stvari. *Suvišan* je bio kesten, tu preda mnom, malo lijevo od mene. *Suvišna* je bila Veleda...

Pa i *ja* - onako mlitav, malaksao, opscen, preživakavajući, preglavljujući mutne misli - *i ja sam bio suvišan.* Na svu sreću, nisam to osjećao, uglavnom sam shvaćao, ali mi je bilo nelagodno jer sam se bojao da ću to oćutjeti (pa i sad se još toga bojim - bojim se da me to ne šćapi odostraga za glavu i da me ne podigne uvis kao val iz dubine). Nejasno sam pomišljao da svršim sa sobom, da uništim bar jednu od tih suvišnih opostojnosti. Ali čak bi i moja smrt bila suvišna. Suvišan bi bio moj leš, moja krv na ovom šljunku, među ovim biljkama, u dnu ovoga nasmiješenog perivoja. I izjedeno bi meso bilo suvišno u zemlji koja bi ga primila, suvišne bi bile i moje kosti, napokon očišćene i oglodane, čiste i jasne poput zubi: bio bih suvišan na vijeke vjekova.

Riječ Apsurd izlazi sad ispod moga pera; maloprije, u parku, nisam je našao, a nisam je ni tražio, nije mi trebala: mislio sam bez riječi, *o* stvarima, *sa* stvarima. Apsurd nije bila ideja u mojoj glavi ni dah glasa, nego ona mrtva zmijurina pod mojim nogama, ona drvena zmijurina. Zmijurina, ili šapa, ili korijen, ili jastrebova pandža, nije važno što. I premda ništa nisam jasno formulirao, shvatio sam da sam našao ključ Postojanja, ključ svojih Mučnina, svoga vlastitog života. I doista, sve što sam nakon toga uspio dokučiti, svodi se na taj osnovni apsurd. Apsurd: opet jedna riječ; natežem se s riječima, a tamo sam doticao samu stvar. Ali htio bih ovdje utvrditi apsolutni karakter tog apsurda. Jedna gesta, jedan događaj u malom šarenom svijetu ljudskom tek su relativno apsurdni: u odnosu na okolnosti koje ih prate. Riječi su jednog luđaka, recimo, apsurdne u odnosu na situaciju u kojoj se on nalazi, ali ne i u odnosu na njegovo ludilo. A ja sam maloprije doživio nešto apsolutno: apsolutno ili apsurdno. Nema ničega prema čemu ovaj korijen ne bi bio apsurdan. Oh! Kako bih to mogao iskazati riječima? Apsurdno: u odnosu na šljunak, na busenje žute trave, na osušeno blato, na stablo, na nebo, na zelene klupe. Apsurdno, nesvodivo; ničim - čak ni dubokim i tajnim ludilom prirode - ne može se to objasniti. Očito je da nisam znao sve, nisam vidio klicu kako se razvija ni stablo kako raste. Ali pred onom debelom hrapavom šapom, ni znanje ni neznanje nisu ništa značili: svijet tumačenja i razloga nije svijet postojanja. Kružnica nije apsurdna, ona se može lijepo protumačiti okretanjem pravca oko jednog njegova kraja. Ali ni kružnica ne postoji. Onaj je korijen, naprotiv, postojao utoliko što ga nisam mogao objasniti. Onako kvrgav, nepomičan, bezimen, on me fascinirao, ispunjavao mi oči, neprestano me navodio na svoje postojanje. Uzalud sam

ponavljao: »To je korijen« - više mi ništa nije pomagalo. Bilo mi je jasno da se ne može prijeći s njegove funkcije korijena kao crpke *na to*, na tu tvrdu i čvrstu tuljansku kožu, na taj uljeviti, žuljeviti i uporni izgled. Funkcijom se ništa nije moglo objasniti: ona je pomagala da se općenito shvati što je to korijen, ali nipošto *ovaj* korijen ovdje. Taj korijen, sa svojom bojom, svojim oblikom, svojim ukrućenim gibanjem, bio je... ispod svakog tumačenja. Svaka mu je njegova osobina donekle izmicala, tekla izvan njega, napol se ukrutila, gotovo i sama postala stvar; svaka je od njih bila *suvišna* u ovom korijenu, a čitavo je deblo sad ostavljalo dojam da se giba pomalo izvan sebe, da se potire, da se gubi u jednom čudnom ekscesu. Zagrebao sam petom po toj crnoj pandži: htio sam je malo oguliti. Onako, ni zbog čega, iz prkosa, da na toj uštavljenoj koži izazovem apsurdno rumenilo ogrebotine: da se *poigram* s apsurdom svijeta. Ali, kad sam povukao nogu, vidio sam da je kora ostala crna.

Crna? Oćutio sam kako je ta riječ splasnula, kako neobično brzo gubi svoj smisao. Crna? Korijen *nije* bio crn, nije komad drva bio crne boje - bilo je to... nešto drugo: crna boja ne postoji, kao ni kružnica. Pogledao sam korijen: je li korijen *više nego crn* ili je *približno* crn? Ali uskoro sam se prestao pitati jer sam imao dojam da sam na poznatom terenu. Da, već sam prije isto ovako uznemireno istraživao neimenovane predmete, već sam prije nastojao - uzalud - steći nekakav pojam *o njima*: i već sam prije oćutio kako mi njihove osobine, hladne i inertne, izmiču, sipe kroz prste. Adolphove naramenice neku večer, u »Klubu željezničara«, *nisu* bile ljubičaste. Ponovo sam ugledao u duhu one dvije neodredive mrlje na košulji. A oblutak, onaj famozni oblutak, povod svoj ovoj priči: nije bio... nisam se dobro sjećao što nije htio biti. Ali nisam zaboravio njegov pasivni otpor. Pa Samoukova ruka; jednog sam je dana prihvatio i stisnuo u knjižnici, a poslije sam imao dojam da to zapravo nije bila ruka. Pomislio sam na debela bijela crva, ali nije bila ni to. Pa ona dvojbena prozirnost krigle piva u kavani Mably. Dvojbeni - eto što su bili oni zvukovi, mirisi, okusi. Dok su vam bježali ispred nosa kao zečevi istjerani iz zaklona, ako niste na njih baš dobro pazili, mogli ste pomisliti da su posve obični i umirljivi, mogli ste pomisliti da na svijetu postoji pravo plavetnilo, pravo crvenilo, pravi miris badema ili ljubice. Ali čim biste ih časkom zadržali, to je osjećanje lagode i sigurnosti ustupalo mjesto dubokoj nelagodi: boje, osjeti okusa, mirisa nisu nikad bili pravi, nisu nikad bili oni sami i ništa drugo. Najobičnija, najnesvodivija osobina imala je u sebi nečeg suvišnog u odnosu na samu sebe, u svom srcu. Ta crna boja, tu uz moju nogu, nije se toliko doimala crno koliko se doimala kao zbrkan napor da zamisli crnu boju netko tko je nikad nije vidio i tko se u tom zamišljanju ne može zaustaviti, tko zamišlja neko višeznačno biće s onu stranu boja. To bi također bilo nalik na neku boju, ali isto tako i na... neku modricu ili pak na neku izlučinu, na mastan znoj na runu - i na nešto drugo, recimo na neki miris što se pretvara u miris kojim je ovo nervozno drvo premazano kao caklinom, u okus prežvakanog slatkog vlakna. Ja jednostavno nisam *vidio* tu crnu boju: vid je apstraktni izum, pročišćena, pojednostavljena predodžba, ljudska predodžba. Ta crna boja, amorfno i mlitavo prisuće, preplavljivalo je već izdaleka vid, njuh i okus. Ali to se obilje prometalo u zbrku i na kraju nije više bilo ništa jer je bilo suvišno.

Taj je trenutak bio izvanredan. Sjedio sam tako, nepomičan i sleđen, utonuo u strahovitu ekstazu. Ali u samim njedrima te ekstaze pomolilo se nešto novo; pojmio sam Mučninu, posjedovao sam je. Istini za volju, nisam tada sebi formulirao svoja otkrića. Ali mislim da mi sad ne bi bilo teško izraziti ih riječima. Bitna je kontingencija[29]. Hoću da kažem da postojanje, po svojoj definiciji, nije nužda. Postojati znači jednostavno *biti tu;* sve ono što postoji pojavljuje se, može se *sresti,* ali se nikad ne može *izvesti iz nečega.* Mislim da ima ljudi koji su to shvatili. Samo što su oni pokušali nadvladati tu kontingenciju izmišljanjem jednog nužnog bića koje je stvorilo sama sebe. Međutim, nijednim se nužnim bićem ne može objasniti postojanje: kontingencija nije opsjena, privid koji se može odagnati; ona je apsolut i, prema tome, potpuna

[29] Slučajnost, mogućnost, eventualnost (od latinskoga glagola *contingere* - dotaknuti se). (Prev.)

bezrazložnost. Sve je bezrazložno, ovaj park, ovaj grad i ja sam. Kad čovjek to slučajno spozna, okrene mu se želudac i sve mu se zavrti pred očima, kao meni neku večer u »Klubu željezničara«: i eto vam Mučnine; eto onog što Gadovi - oni sa Zelenog brijega i drugi - nastoje svojom predodžbom o pravu sakriti pred samim sobom. Kakva bijedna laž: nitko nema tog prava; oni su posve bezrazložni, kao i drugi ljudi, ne polazi im za rukom da se ne osjećaju suvišni. U samima sebi, u potaji, *suvišni* su, što će reći amorfni i neodređeni, žalosni.

Koliko je potrajala ta opčinjenost? *Ja sam bio* korijen onoga kestena. Ili, bolje reći, bio sam sva svijest o njegovu postojanju. Još odvojen od njega - zato što sam ga bio svjestan - a opet i izgubljen u njemu, ništa drugo do on. Nelagodna svijest koja se ipak svom težinom, izbačena iz ravnoteže, nalegla na onaj komad nepomičnog drva. Vrijeme je stalo: do mojih nogu mala crna lokva; *nakon* tog trenutka ništa više nije moglo nadoći. Želio sam se otrgnuti od ovoga groznog užitka, ali nisam mogao ni zamisliti da je to moguće; bio sam unutra; crno deblo *nije prolazilo,* ostajalo je tu, u mojim očima, kao što i prevelik zalogaj zapne u grlu. Nisam ga mogao ni prihvatiti ni odbiti. Uz cijenu kakvog napora podigoh pogled? Jesam li ga uopće podigao? Nisam li se možda, bolje reći, načas rasplinuo da bih se trenutak nakon toga iznova rodio zabačene glave i očiju uprtih uvis? Zaista nisam bio svjestan tog prijelaza. Ali odjednom nisam više mogao misliti na postojanje korijena. Korijen se izgubio, uzalud sam ponavljao sam sebi: on postoji, još je tu, ispod klupe, do moje desne noge, ništa mi više to nije značilo. Postojanje nije nešto što se može misliti izdaleka: postojanje vas mora iznenada obuzeti, mora se zaustaviti na vama, mora vam pritiskati srce kao kakva krupna nepomična životinja - inače nema ništa od toga.

Nije više bilo ničega, oči su mi bile prazne i radovao sam se svom izbavljenju. A onda, iznenada, počelo se nešto micati pred mojim očima, lagano i nesigurno gibanje: vjetar je tresao vršikom drveta.

Nije mi bilo mrsko vidjeti da se nešto miče, to me odvratilo od svih onih nepomičnih postojanja koja su me gledala poput ukočenih očiju. Gledajući grane kako se njišu, rekao sam sam sebi: pokreti nikad ne postoje posvema, oni su prijelazi, posrednici između dva postojanja, nenaglašeni taktovi. Spremao sam se gledati ih kako izranjaju iz ništavila, malo-pomalo dozrijevaju i bujaju; tad bih napokon zatekao postojanja u času njihova nastanka.

Nije prošlo ni tri sekunde a već su mi se sve nade raspršile. Na onim zanjihanim granama koje su pipale oko sebe kao slijepci nisam uspio obaviti »prijelaz« u postojanje. Ta je ideja o prijelazu također ljudska izmišljotina. Suviše jasna ideja. Svi su se oni sitni pokreti izolirali, izdvajali se za se. Prelijevali su se na sve strane preko grana i grančica. Kovitlali su se oko tih suhih ruku, okruživali ih malim ciklonima. Dakako da je pokret nešto drugo nego stablo. Pa ipak je pokret apsolut. Stvar. Oči su mi uvijek nailazile na punoću. Sve je vrvjelo od postojanja na vršcima grana, od postojanja što su se neprestano obnavljala, a nikad nisu nastajala. Postojeći se vjetar spustio na stablo kao kakva velika muha, a stablo je zadrhtalo. Ali ta drhtavica nije bila osobina u nastajanju, prijelaz s mogućnosti na čin; drhtavica je bila stvar; ta se stvar-drhtavica pretakala u stablo, spopadala ga, tresla i iznenada napuštala, odlazila dalje da se vrti oko same sebe. Sve je bilo puno, sve je bilo djelatno, nije bilo nenaglašenih taktova, sve se, pa čak i najneznatniji trzaj, sastojalo od postojanja. A sve ono što je postojalo i što je djelovalo oko stabla nije niotkud dolazilo niti je ikamo odlazilo. Odjednom je sve to postojalo, a onda, isto tako nenadano, nije više postojalo: postojanje nema pamćenja; ne čuva ništa od onih nestalih - čak ni spomen. Postojanje je posvuda, beskrajno, suvišno, uvijek i posvuda; postojanje - uvijek ograničeno samim postojanjem. Svalio sam se na klupu, ošamućen, dotučen tim obiljem bića bez porijekla: posvuda pupanje, rascvjetavanje, u ušima mi je zujalo od postojanja, i sama mi je put drhturila i otvarala se, prepuštala se općem cvjetanju, bilo je to upravo odvratno. Pomislih: »Ama, čemu, čemu tolika postojanja kad su sva slična jedna drugima?« Čemu toliko posve jednakih stabala? Toliko propalih postojanja pa ponovo tvrdokorno nastalih, pa ponovo propalih - poput nespretnih pokušaja kukca što se

prevrnuo na leđa? (Ja sam bio jedan od tih pokušaja.) To se obilje nije doimalo kao izdašnost, naprotiv. Ono je bilo turobno, boležljivo, sputano samim sobom. Ta stabla, ta velika nezgrapna tijela... Nasmijao sam se jer sam se odjednom sjetio veličanstvenih proljeća opisanih u knjigama, punih krhanja, pucanja, silnih pupanja. Ima glupana koji vam naklapaju nešto o volji za moć i borbi za opstanak. Pa zar nisu nikad pogledali nijednu životinju ni stablo? Htjeli bi da ovu platanu s njenim prolisinama, ovaj natruli hrast shvatim kao mlade, svježe snage što streme put neba! Pa ovaj korijen? Njega bi valjda trebalo da prikažem kao pohlepnu pandžu što razdire zemlju i otima joj hranu?

Ne može se gledati na stvari na taj način. Klimavosti, slabosti, toga ima. Stabla su lebdjela. Stremljenje put neba? Prije će biti da je to klonulost; svakog sam časa očekivao da ću ugledati kako se debla nabiru kao uvele šibe, kako se krive i padaju na tlo, na crnu i mekanu nabranu zemlju. *Njima nije bilo do postojanja,* samo što nisu mogli ništa drugo, u tome je vic. I zato su tiho pomalo kuhali, bezvoljno; sok se polagano penjao kroz žile, preko volje, a korijeni su se polako zarivali u zemlju. Ali činilo se da su svakog trenutka spremni da naprečac odustanu od svega i propadnu. Umorna i stara, ta su stabla i dalje postojala, nevoljko, samo zato što su bila preslaba da uginu jer im je smrt mogla doći samo izvana: jedino glazbeni napjevi ponosito nose u sebi svoju smrt kao unutarnju nuždu; samo što oni ne postoje. Sve što postoji rađa se bez razloga, produžuje se iz slabosti i ugiba pukim slučajem. Zavalio sam se na klupu i sklopio oči. Ali slike su se u tili čas uzbunile, skočile i ispunile mi zatvorene oči postojanjima: postojanje je punina koju čovjek ne može napustiti.

Neobične slike. Prikazivale su svu silu stvari. Ne pravih stvari nego onih drugih koje nalikuju na njih. Drvenih predmeta koji nalikuju na stolice, na klompe, i drugih predmeta koji nalikuju na biljke. Pa onda dva lica: lica onog para što je ručao nedaleko od mene prošle nedjelje u gostionici Vezelize. Masna, vruća, senzualna, apsurdna, crvenih ušiju. Vidio sam ženina ramena i dojke. Golo postojanje. To dvoje - odjednom sam se zgrozio - to dvoje i dalje postoje negdje u Bouvilleu; negdje - usred kakvih sve vonjeva? - one se slatke dojke i dalje trljaju o čistu tkaninu, i dalje su utegnute u čipku, i žena i dalje osjeća da joj dojke postoje u grudnjaku, misli: »Moje sise, moje lijepe jabuke«, i tajanstveno se smješka pazeći na bujanje svojih dojki koje je škakljaju, a onda kriknem i prenem se razrogačenih očiju.

Jesam li možda sanjao to golemo prisuće? Bilo je tu, ležalo je na parku, oborilo se na drveće, posve meko, posve ljepljivo, vrlo gusto, kao pekmez. A ja sam bio u njemu, sa cijelim parkom? Bojao sam se, ali sam se ponajviše ljutio, to mi se činilo tako blesavo, tako neumjesno, mrzio sam tu gnusnu marmeladu. A bilo je te marmelade napretek! Penjala se sve do neba, posvuda se širila, sve je ispunila svojom želatinoznom masom, vidio sam slojeve i slojeve te marmelade, mnogo dalje od granica parka i od kuća i od Bouvillea, nisam više bio u Bouvilleu niti igdje drugdje, lebdio sam. Nisam se čudio, dobro sam znao da je to Svijet, goli golcati Svijet koji se iznenada pojavio, a ja sam se gušio od srdžbe na to golemo apsurdno biće. Nisam se više mogao ni pitati otkud sve to, ni kako je došlo do toga da postoji jedan svijet, umjesto da ne postoji ništa. To sve nije imalo smisla, svijet je bio posvuda prisutan, sprijeda, straga. *Prije* njega nije bilo ničega. Ničega. Nije bilo trenutka u kojem on nije mogao postojati. Upravo me to ozlojeđivalo: posve je pouzdano da nije bilo *nikakva razloga* da ovo postoji, ova tekuća ličinka. *Ali nije bilo moguće* da ne postoji. Bilo je to nepojmljivo: da bi zamislio ništavilo, čovjek je već morao biti tu, usred svijeta, širom otvorenih očiju i živ; ništavilo je bilo samo ideja u mojoj glavi, postojeća ideja što lebdi u tom beskraju: to se ništavilo nije pojavilo *prije* postojanja, bilo je to postojanje kao i svako drugo i nastalo je poslije mnogih drugih postojanja. Uzviknuh: - Kakva gnusoba, kakva gnusoba! - i stresoh se ne bih li se otresao te ljepljive gnusobe, ali se ona nije dala, a toliko je bilo toga, na tone i tone postojanja, neizmjerno mnogo: gušio sam se usred te beskrajne nevolje. A onda, odjednom, park se ispraznio kao kroz neku veliku rupu, svijet je nestao isto onako kao što se bio i pojavio, ili sam se pak ja probudio - kako

bilo da bilo, nisam ga više vidio; oko mene je ostalo nešto žute zemlje iz koje je virilo suho granje ustremljeno uvis.

Ustao sam i pošao. Kad sam došao do rešetkastih vrata, okrenuo sam se. Tad mi se park nasmiješio. Naslonio sam se na vrata i dugo ga promatrao. Smiješak drveća, lovorova žbunja, sve je to nešto *značilo*; u tome je bila prava tajna postojanja. Sjetio sam se kako sam jedne nedjelje, prije nepuna tri tjedna, zapazio već na stvarima nekakav urotnički izraz. Je li možda meni bio upućen? Zlovoljno sam pojmio da to nikako ne mogu izvesti načistac. Nikako. Međutim, to je bilo tu, sličilo je pogledu. Bilo je tu, na kestenovu deblu... bio je to sam kesten. Reklo bi se da su stvari misli koje zastajkuju na putu, koje se zaboravljaju, koje zaboravljaju što su htjele misliti i koje su ostale tako, njišući se amo-tamo, s nekim smiješnim sitnim značenjem kojem nisu dorasli. To me sitno značenje razdraživalo: nisam ga *mogao* odgonetnuti, sve kad bih ostao i sto sedam godina naslonjen na vrata; naučio sam o postojanju sve što sam mogao. Pošao sam dalje, vratio se u hotel, i evo, sve to zapisao.

Obnoć

Odluka je pala: nemam više razloga ostajati u Bouvilleu jer ne pišem više knjigu; preselit ću se u Pariz. U petak ću otputovati vlakom u pet sati, a u subotu ću se vidjeti s Anny; mislim da ćemo provesti nekoliko dana zajedno. Zatim ću se vratiti ovamo da sredim neke poslove i spremim se za selidbu. Najkasnije do 1. ožujka nastanit ću se zastalno u Parizu.

Petak

U »Klubu željezničara«. Vlak mi kreće za dvadeset minuta. Gramofon. Snažan dojam pustolovine.

Subota

Anny mi otvara vrata u dugoj, crnoj haljini. Dakako da mi ne pruža ruku niti me pozdravlja. Nisam ni izvadio desnu ruku iz džepa ogrtača. Kaže mi brzorečicom i pomalo prkosno, samo da izbjegne formalnosti:

- Ulazi i sjedaj kamo god hoćeš, samo ne u onu fotelju kraj prozora!

To je ona, ista kao i nekad. Opustila je ruke niz tijelo, lice joj je mrzovoljno, zbog čega se nekad doimala kao šiparica. Ali sad više nije nalik na djevojčicu. Udebljala se, ima bujne dojke.

Zatvara vrata za mnom i zamišljeno govori sama sebi:

- Ne znam hoću li sjesti na krevet.

Napokon se svali na neku vrstu škrinje pokrivene sagom. Promijenio joj se i hod: kreće se nekako veličanstveno tromo, pa ipak i donekle ljupko: reklo bi se da je smeta nedavno stečena debljina. Pa ipak, usprkos svemu, to je doista ona, to je zaista Anny.

Iznenada prasne u smijeh.

- Što se smiješ?

Kao i obično, ne odgovara mi odmah, a na licu joj se pojavi svadljiv izraz.

- Reci mi zašto se smiješ?

- Zbog tog tvog širokog osmijeha kojim si se okitio čim si ušao. Držiš se kao otac koji je upravo udomio kćer. Hajde, što sad tu stojiš! Odloži ogrtač i sjedni! Da, možeš i tu ako hoćeš.

Nastaje šutnja koju Anny ne pokušava prekinuti. Kako je ova soba gola! Nekad je Anny nosila na sva svoja putovanja golem kovčeg pun šalova, turbana, svilenih rubaca, japanskih

maska, kičastih sličica. Čim bi stigla u hotel - pa makar i samo na jednu noć - prva joj je briga bila da otvori taj kovčeg i izvadi iz njega sve svoje blago, pa da ga povješa na zidove, objesi o svjetiljke, prostre na stolove ili po podu, u skladu s nekim svojim zamršenim i promjenljivim redom; za manje od pola sata najbanalnija bi soba dobila nekakav teški i senzualni, gotovo nesnosni osobni pečat. Možda joj se taj kovčeg negdje zametnuo, ostao u kolodvorskoj garderobi?... Ova hladna soba, s odškrinutim vratima kupaonice, ima u sebi nešto zlokobno. Nalik je na moju sobu u Bouvillcu, samo što je malo raskošnija i žalosnija.

Anny se još smije. Poznat mi je taj njen sitni, vrlo visoki i pomalo nazalni smijeh.

- E pa, ti se zbilja nisi promijenio. Što sad to tako unezvijereno tražiš?

Smješka se, ali me mjerka gotovo neprijateljski radoznalim pogledom.

- Samo sam pomislio da ova soba ne izgleda kao da ti u njoj boraviš.

- Ma nemoj? - odgovara mi prilično neodređeno.

Opet muk. Sjela je na krevet, vrlo blijeda u toj svojoj crnoj haljini. Nije podrezala kosu. Neprestano me mirno gleda, pomalo uzvijenih obrva. Nema mi dakle što reći. Zašto me onda pozvala? Ova je šutnja nepodnošljiva.

Odjednom kukavno izustim:

- Drago mi je što te vidim.

Posljednja mi je riječ zapela u grlu: ako je to sve što joj imam kazati, bolje bi bilo da sam šutio. Jamačno će se naljutiti. Predvidio sam bio da će prva četvrt sata biti mučna. Pa i nekad, kad bih se ponovo vidio s Anny, makar i nakon svega dvadeset i četiri sata, pa bilo to i ujutro nakon buđenja, nikad nisam znao naći riječi koje je ona očekivala od mene, riječi koje bi pristajale njenoj haljini, vremenskim prilikama, posljednjim riječima koje smo bili izmijenili prethodne večeri. Što bi ona zapravo htjela? To zbilja ne znam.

Podižem pogled. Gleda me nekako nježno.

- Ti se dakle uopće nisi promijenio? Ostao si isto onako glup?

Lice joj izražava zadovoljstvo. Ali kako umorno djeluje!

- Ti si pravi miljokaz - opet će ona - miljokaz uz rub ceste. Nepokolebljivo stalno nešto tumačiš, i tumačit ćeš do kraja života, da je Melun dvadeset sedam kilometara daleko, a Montargis četrdeset i dva. Eto zašto si mi toliko potreban.

- Ja da sam tebi potreban? A jesam li ti bio potreban ove četiri godine koliko te nisam vidio? E pa, ako jesam, onda si bila vrlo diskretna.

Rekao sam joj to smješkajući se: inače bi još mogla pomisliti da se ljutim. Osjećam koliko mi je taj smiješak na usnama namješten, nelagodno mi je.

- Kako si ti glup! Dabome da nemam potrebe da te vidim, ako si to htio reći. Pa znaš valjda da nisi osobito naočit. Osjećam potrebu da ti postojiš i da se ne mijenjaš. Ti si kao onaj metar od platine što se čuva negdje u Parizu ili okolici. Ne vjerujem da je itko ikad poželio da ga vidi.

- E, tu se varaš.

- Pa dobro, nije važno, ja bar nisam poželjela. U svakom slučaju, drago mi je što znam da on postoji, i da iznosi točno desetmilijunski dio četvrtine jednog meridijana. Toga se sjetim svaki put kad se nešto mjeri u nekom stanu, ili kad kupujem štofove na metar.

- Ma nemoj? - rekoh hladno.

- Ali, znaš, ja bih o tebi mogla vrlo lako misliti samo kao o nekoj apstraktnoj vrlini, nekoj vrsti granice. Možeš mi biti zahvalan svaki put kad se sjetim tvog lica.

Evo opet jedne od onih aleksandrinskih rasprava u koje sam se nekad morao upuštati, dok sam osjećao obične i vulgarne želje kao, primjerice, da joj kažem da je volim, da je zagrlim. Danas ne osjećam nikakve želje, osim možda da je gledam i šutim, da nijemo pojmim svu važnost ovoga izvanrednog događaja: što Anny sjedi sučelice meni. A je li za nju ovaj dan kao i svi drugi? Njoj ruke ne division dršću. Bit će da mi je imala što reći onog dana kad mi je pisala - ili je možda posrijedi bio tek hir? Sad o tome nema više ni zbora.

Odjednom mi se nasmiješi tako bjelodano nježno da mi suze navru na oči.

- Mislila sam na tebe mnogo češće nego na onaj metar od platine. Nema dana da ne mislim na tebe. I da te se ne sjećam do u tančine.
Ustaje, prilazi mi i naslanja se rukama na moja ramena.
- Nemoj mi samo reći da si se ti sjećao mog lica, ti koji stalno nešto kukaš.
- To je lukavo od tebe - rekoh - jer vrlo dobro znaš da imam slabo pamćenje.
- Priznaješ dakle da si me potpuno zaboravio? Bi li me prepoznao na ulici?
- Naravno da bih. Nije o tome riječ.
- Jesi li se bar mogao sjetiti koje mi je boje kosa?
- Kako da ne! Plava!
Ona se nasmije.
- Kako si to ponosno rekao! Sad kad mi vidiš kosu, nije ti bilo teško.
Naglom kretnjom ruke prođe mi kroz kosu.
- A tebi je kosa riđa - reče oponašajući mi glas. - Kad sam te prvi put vidjela, sjećam se, to neću nikad zaboraviti, nosio si nekakav mekani šešir koji je vukao na sljezovu boju, što se nikako nije slagala s tvojom riđom kosom. Bilo te je žalosno gledati. Gdje ti je šešir? Da vidim imaš li još tako loš ukus.
- Ne nosim ih više.
Ona potiho zazviždi iskolačivši oči.
- Nisi se valjda sam tome dosjetio? Jesi? E pa, čestitam. Naravno! Samo trebalo se toga sjetiti. Ta tvoja kosa ništa ne podnosi, tuče se sa šeširima, s podstavama fotelja, pa čak i s tapetama na zidu kad se zatekneš pred njima. Ili bi morao šešir nabiti na oči kao onaj engleski pusteni šešir što si ga kupio u Londonu. Svu si svoju grivu sakrio pod njega, pa se nije više znalo imaš li uopće kose. - Nadoda odlučnim tonom kojim se okončavaju stari sporovi: - Nikako ti nije pristajao.
Ne znam više o kojem je šeširu riječ.
- Pa zar sam ja možda tvrdio da mi pristaje?
- Dakako da jesi! Neprestano si mi o tome kvocao. I potajno se gledao u ogledalima kad si mislio da te ne vidim.
To me njeno poznavanje prošlosti ubija u pojam. Čak bi se reklo da se ona ničeg i ne prisjeća, u glasu joj nema onog raznježenog i dalekog prizvuka kakav je uobičajen u takvim časovima. Reklo bi se da govori o nečemu što se danas zbilo, ili u najgorem slučaju jučer; potpuno je očuvala živa i svježa svoja negdašnja mišljenja, tvrdoglava uvjerenja, pizme. Što se mene tiče, sve je, naprotiv, utonulo u poetsku nejasnoću; spreman sam na sve moguće ustupke.
Odjednom mi reče bezbojnim glasom:
- Vidiš da sam se udebljala, ostarjela, moram se njegovati.
Tako je. I kako umorno djeluje! Tek što sam zaustio, ona naglo dodaje:
- Igrala sam u kazalištu, u Londonu.
- S Candlerom?
- Ma ne, s kakvim Candlerom! Eto, to je slično tebi. Ti si sebi uvrtio u glavu da ću ja igrati s Candlerom. Koliko ti puta moram reći da je Candler dirigent? Ne, nego u jednom malom kazalištu, na Soho Squareu. Igrali smo *Emperora Jonesa*[30], komade Seana O'Caseya, Syngea i *Britanika.*
- *Britanika*[31]? - rekoh u čudu.
- Da, da, *Britanika.* Zato sam ih i ostavila. Ja sam im dala ideju da postave *Britanika,* a oni su htjeli da ja igram Juniju.
- Pa što?
- E pa, ja sam, naravno, mogla igrati samo Agripinu.
- I što sad radiš?

[30] *Emperor Jones* (Car Jones), eksperimentalna drama američkog nobelovca Eugena O'Neilla (1888-1953). (Prev.)
[31] *Britanik* (Britannicus), tragedija francuskog pisca Jeana Racinea (1639-1699) zasnovana na Tacitu. (Prev.)

Nisam je smio to pitati. S lica joj se izgubi svaki trag života. Ipak mi odmah odgovori:

- Ne igram više. Putujem. Uzdržava me jedan tip. - Osmjehne se. - Ah! Ne gledaj me tako brižno, nije to nikakva tragedija. Pa uvijek sam ti govorila da ne bih imala ništa protiv da me tko uzdržava. Uostalom, tip je star, ne gnjavi me.

- Je li Englez?

- Ma što te briga? - reče mi razdražljivo. - Nećemo sad o tom frajeru. On bar nije važan ni tebi ni meni. Hoćeš li čaja?

Odlazi u kupaonicu. Čujem je kako hoda tamo-amo, kako premeće posuđe i razgovara sa samom sobom; resko i nerazgovijetno nešto mrmlja. Na noćnom stoliću uz krevet leži joj, kao i uvijek, jedan svezak Micheletove *Povijesti Francuske.* Sad tek primjećujem da je iznad kreveta objesila fotografiju, jednu jedinu, reprodukciju portreta Emily Bronte što ga je naslikao njezin brat.

Anny se vrati i iznenada mi reče:

- A sad mi pričaj o sebi!

Zatim opet nestaje u kupaonici. Ovoga se ipak sjećam, unatoč slabom pamćenju: često mi je postavljala ovakva izravna pitanja koja su me silno smetala, zato što sam u njima osjećao u isti mah iskreno zanimanje i želju da što prije svrši s tim. Bilo kako mu drago, nakon ovoga pitanja nema više dvojbe da želi nešto od mene. Ovo je sve dosad bio tek uvod: samo da se otarasi onoga što bi joj moglo smetati; najprije ćemo srediti sporedna pitanja: »A sad mi pričaj o sebi!« Uskoro će progovoriti o sebi. Odjednom nemam više uopće volje da joj pripovijedam o sebi. Čemu? Mučnina, strah, postojanje... Najbolje će biti da sve to zadržim za sebe.

- Hajde, požuri se! - dovikuje mi kroz vrata.

Vraća se sa čajnikom.

- Što radiš? Jesi li stalno u Parizu?

- U Bouvilleu sam.

- U Bouvilleu? Zašto? Nisi se valjda oženio?

- Oženio? - lecnuh se.

Vrlo mi je neugodno što je Anny uopće mogla pomisliti tako nešto, pa joj to i kažem.

- To je zbilja besmisleno. To je upravo ona vrsta naturalističkih izmišljotina kakve si ti meni nekad zamjerala. Znaš ono: kad sam te zamišljao kao udovicu sa dvoje djece. I sve one priče koje sam ti napričao o tome što će sve biti s nama. Ti bar nisi to trpjela.

- A ti si uživao u tome - odvrati ona posve pribrano. - Pričao si mi sve to da se napraviš važan. Uostalom, sad se tobože buniš, ovako u razgovoru, ali zapravo si toliko prijetvoran da bi se mogao u potaji i oženiti. Tako si i godinu dana ogorčeno tvrdio da nećeš nikad gledati film *Carske ljubiće.* A onda si jednog dana, kad sam ja bila bolesna, otišao sam pogledati taj film u jednom malom kinu u našem kvartu.

- U Bouvilleu sam - rekoh dostojanstveno - zato što pišem knjigu o gospodinu de Rollebonu.

Anny me pogleda s velikim zanimanjem.

- O gospodinu de Rollebonu? Nije li on živio u osamnaestom stoljeću?

- Jest.

- Pa ti si mi zapravo govorio o njemu - reče nekako neodređeno. - To će dakle biti historiografska knjiga?

- Da.

- Ha-ha!

Ako mi postavi još jedno pitanje, sve ću joj ispripovjediti. Ali ništa me više ne pita. Očito je zaključila da je dovoljno doznala o meni. Anny zna vrlo dobro slušati, ali samo kad želi. Gledam je: sklopila je oči, razmišlja o onom što će mi reći, kako će započeti. Da sad ja nju počnem ispitivati? Ne vjerujem da joj je do toga. Progovorit će o sebi kad bude smatrala za potrebno. Srce mi snažno lupa.

Iznenada će ona:

- Ja sam se mnogo promijenila.

Ovo je početak. Ali opet je ušutjela. Natače čaj u bijele porculanske šalice. Čeka da ja progovorim: moram nešto reći. Ne bilo što nego upravo ono što očekuje. Na mukama sam. Je li se doista promijenila? Udebljala se, djeluje umorno: ali neće biti da to želi čuti.

- Ne znam, ne bih rekao. Vidim da se jednako smješkaš, da jednako ustaješ i stavljaš mi ruke na ramena, da nisi izgubila maniju da razgovaraš sa samom sobom. Još uvijek čitaš Micheletovu *Povijest.* A ima još i štošta drugo...

To njeno silno zanimanje za moju vječnu bit i posvemašnja ravnodušnost spram svega što mi se može dogoditi u životu - pa onda to smiješno kaćiperstvo, pedantno i šarmantno u isti mah - pa onda taj njen način da spriječi u samu začetku sve mehaničke forme pristojnosti i prijateljstva, sve ono što olakšava međusobne ljudske odnose, da sili sugovornika na vječito izmišljanje...

Slegne ramenima.

- Ma jesam, promijenila sam se - otresito će ona - promijenila sam se iz temelja. Nisam više ista osoba. Mislila sam da ćeš ti to odmah primijetiti. A ti meni o Micheletovoj *Povijesti*! - Ustoboči se preda mnom. - A sad da vidim je li ovaj čovjek tako jak kao što se pravi. Daj pogodi: u čemu sam se promijenila?

Oklijevam; ona lupi nogom o pod, još se smješka, ali je već ozbiljno razdražena.

- Nekad te je uvijek nešto mučilo. Bar si tako tvrdio. A sad toga više nema, izgubilo se. Morao si to primijetiti. Zar se ne osjećaš lagodnije nego prije?

Ne usuđujem se zanijekati: sjedim isto onako kao i nekad na rubu stolice, pazeći da ne upadnem u zasjedu, da ne izazovem neobjašnjivu srdžbu.

Ponovo je sjela.

- E pa, ako ti to nije jasno - produži ona uvjereno vrteći glavom - onda si štošta zaboravio. Još više nego što sam mislila. Zar se zbilja ne sjećaš više svojih nekadašnjih prijestupa? Dolazio si, govorio i odlazio uvijek u zao čas. Zamisli sad da se ništa nije promijenilo: kad si ušao, zatekao bi maske i šalove na zidovima, ja bih sjedila na krevetu i rekla ti - zabacuje glavu, širi nosnice i govori teatralnim glasom kao da se ruga sama sebi: - »Pa što je? Što čekaš? Sjedni!« I dakako da bih dobro pazila da ne kažem: »Samo nemoj u onu fotelju kraj prozora!«

- Uvijek si mi postavljala zamke.

- Nisu to bile zamke... Ti bi, naravno, upravo tamo sjeo.

- I što bi mi se dogodilo? - priupitah je osvrćući se i radoznalo promatrajući naslonjač.

Sasvim običan naslonjač, djeluje paternalistički i udobno.

- Zlo i naopako - kratko će Anny.

Ne zapitkujem je dalje: oduvijek je bila okružena samim tabuima.

- Mislim da sam ipak nešto pogodio - rekoh odjednom. - Ali to bi bilo zbilja neobično. Čekaj malo da još istražujem: ova je soba stvarno posve gola. Priznat ćeš da sam to odmah zapazio. Dobro, kad bih ušao, stvarno bih ugledao sve one maske na zidovima, šalove i sve ostalo. Hotel je uvijek prestajao na tvom pragu. Tvoja je soba bila uvijek nešto drugo... Nikad ne bi došla da mi otvoriš vrata. Ugledao bih te skutrenu negdje u kutu, možda bi sjedila na podu na onoj crvenoj prostirci koju si vječito nosila sa sobom, i pogledala me strogo, kao da nešto očekuješ... Tek što bih izustio jednu riječ, učinio jednu kretnju, duboko uzdahnuo, ti bi se već namrštila a ja bih se osjetio strašno kriv a da nisam znao zašto. Zatim bih iz minute u minutu činio jednu pogrešku za drugom, uvaljivao se sve dublje u svoju krivnju...

- Koliko se puta to dogodilo?

- Sto puta.

- Najmanje! Jesi li sad možda spretniji, lukaviji?

- Nisam!

- Drago mi je što to čujem. Dakle?

- Dakle, nema više toga...

- Ha-ha! - nasmije se ona teatralno. - Ne usuđuje se još u to povjerovati! - Pa tiho nastavi: - E pa, vjeruj mi da toga više nema.

- Nema više savršenih trenutaka?

- Nema.

Zgranut sam. Navaljujem dalje:

- Pa, ne misliš valjda... Nema više onih... tragedija, onih časovitih tragedija u kojima smo maske, šalove, pokućstvo i ja igrali svako svoju malu ulogu - a ti veliku?

Osmjehne se.

- Nezahvalniče! Koji put sam mu dala važniju ulogu nego sebi: a on to nije ni zamijetio. E, da, tako je: s tim je svršeno. Jesi li stvarno iznenađen?

- O da, jesam! Mislio sam da je to dio tebe, mislio sam: kad bi ti to oduzeli, za tebe bi to bilo isto kao da ti iščupaju srce.

- I ja sam tako mislila - priklopi ona držeći se kao da ni za čim ne žali. Zatim nadoda s trunkom ironije u glasu, koja me se vrlo neugodno dojmi: - A sad vidiš da mogu živjeti i bez toga.

Preplela je prste i obuhvatila njima koljeno. Gleda uvis s nekakvim neodređenim smiješkom od kojeg se sva pomladila. Djeluje kao debela djevojčica, tajanstvena i zadovoljna.

- Da, drago mi je što se ti nisi promijenio. Da su te slučajno premjestili, prebojili, zabili uz rub neke druge ceste, ne bih više imala nikakve čvrste točke da se orijentiram. Ti si meni zbilja prijeko potreban: ja se mijenjam, a što se tebe tiče, uglavljeno je da ti ostaješ nepromjenljiv i da ja po tebi mjerim svoje mijene.

Ipak mi je pomalo krivo.

- E pa, to uopće nije istina - živo pripomenuh. - Ja sam, naprotiv, za sve ovo vrijeme znatno napredovao, zapravo sam...

- Ah! - izusti ona ubitačno prezirno. - Intelektualne promjene! Ja sam se promijenila sva, od glave do pete.

Od glave do pete... Što me to onda prenerazilo u njezinu glasu? Kako bilo da bilo, odjednom sam u glavi izveo pravi skok! Ne tražim više iščezlu Anny. Upravo me ova cura, ova debela i ocvala cura dira, upravo nju volim...

- Posjedujem neku vrstu izvjesnosti... upravo fizičku. Osjećam da nema savršenih trenutaka. Osjećam to čak i u nogama kad hodam. Osjećam to stalno, čak i kad spavam. Ne mogu to zaboraviti. Nikad nisam doživjela ništa slično otkrivenju; ne bih mogla reći: život mi se preobrazio od toga i toga dana, od toga i toga sata. A sad se uvijek pomalo osjećam kao da mi se to iznenada jučer otkrilo. Zaslijepljena sam, nelagodno mi je, nikako da se na to naviknem.

Govori mi sve to mirno, glasom u kojem se razabire natruha ponosa što se tako silno promijenila. Njiše se na onoj svojoj škrinji neobično ljupko. Nijednog trenutka otkako sam došao nije toliko nalik na onu nekadašnju Anny, Anny iz Marseillea. Ponovo me osvojila, ponovo sam zaronio u taj njezin čudni svijet, s onu stranu smiješnosti, kaćiperstva, prepredenosti. Ponovo me obuzela čak i ona mala groznica što me tresla u njenoj nazočnosti, i onaj gorki okus u ustima.

Anny rasplete prste i ispusti koljeno. Šuti. Šutnja kao na koncertu; kao kad u operi pozornica ostane prazna upravo koliko traje sedam taktova orkestra. Pije čaj. Zatim odlaže šalicu i drži se ukočeno podupirući se stisnutim šakama o rub škrinje.

Odjednom joj se na licu pojavi onaj njen divni izraz Meduze koji sam toliko volio, nadut od mržnje, sav iskrivljen, otrovan. Kod nje se ne mijenja toliko izraz koliko samo lice, kao što su glumci u antici mijenjali maske: u jedan mah. A svaka je od tih maski predodređena da stvara atmosferu, da daje ton onome što slijedi. Pojavljuje se, ostaje i ne mijenja se dok god govori. Zatim se otkine, padne.

Zuri u mene, ali kao da me ne vidi. Progovorit će. Očekujem tragičnu besjedu, uzdignutu do dostojanstvenosti njezine maske, pogrebnu pjesmu.

Izgovara samo jednu rečenicu:
- Ja sam nadživjela samu sebe.
Intonacija joj uopće ne odgovara licu. Nije tragična, nego je... užasna: izražava nekakav suhi očaj, bez suza, bez milosti. Da, ima u njoj nešto što je zauvijek uvelo.
Maska pada, ona se smiješi i veli:
- Nisam ja uopće žalosna. Cesto sam se tome čudila, ali nisam imala pravo: zašto bih bila žalosna? Nekad sam bila kadra doživjeti prilično snažne strasti. Strastveno sam mrzila majku. Uostalom - nadoda izazovno - tebe sam strastveno voljela.
Očekuje odgovor od mene. Ja šutim.
- Sve je to, naravno, bilo pa prošlo.
- Otkud znaš?
- Znam. Znam da neću više nikad nikog sresti tko bi izazvao strast u meni. Znaš da je pravi pothvat zavoljeti nekoga. Za to je potrebna energija, velikodušnost, zaslijepljenost... Ima čak i jedan trenutak, na samom početku, kad treba preskočiti preko ponora: ako počneš razmišljati, nećeš preskočiti. Ja znam da neću nikad više preskakati preko ponora.
- Zašto?
Pogleda me podrugljivo, ali mi ne odgovori.
- Sad živim - produži - okružena svojim strastima. Pokušavam otkriti u sebi onaj divni bijes koji me nagnao, kad mi je bilo dvanaest godina, jednog dana kad me majka išibala, da skočim s trećeg kata. - Zatim nadoda bez vidljive veze, nekako rastreseno: - Nije dobro ni kad predugo zurim u predmete. Gledam ih da bih doznala što su zapravo, a onda moram brže-bolje odvratiti pogled od njih.
- Ama, zašto?
- Gade mi se.
Zar se ne bi reklo?... Kako bilo da bilo, ima neke sličnosti. To nam se već jednom dogodilo, u Londonu, da smo o istim stvarima, svako za se, mislili isto, gotovo u istom trenutku... Kako bih volio da... Ali Annyna misao vrluda; nikad nisi načisto da si je potpuno razumio. Moram ovo izvesti načistac.
- Čuj, htio bih ti nešto reći: ti znaš da mi nikad nije bilo posve jasno što su to savršeni trenuci; to mi nisi nikad objasnila.
- Da, znam, a ni ti se nisi ni najmanje potrudio. Uvijek si se držao preda mnom kao drvena Marija.
- Na žalost! Znam koliko me to stajalo.
- Ti si zbilja zaslužio sve ono što ti se dogodilo, sam si sebi kriv; išao si mi na živce onim svojim čvrstim držanjem. Kao da si mi govorio: »Evo vidiš, ja sam normalan!« I trudio si se da odišeš zdravljem, pucao si od moralnog zdravlja.
- Ipak sam te više od sto puta zamolio da mi objasniš što je to...
- Jesi, ali kojim tonom? - srdito će ona. - Uvijek bi se udostojio da se raspitaš, eto, to je prava istina. Pitao si me isto onako rastreseno i ljubazno kao one stare dame koje su me pitale što se to igram dok sam bila mala. Zapravo - nadoda sanjarski - pitam se da nisam ipak tebe najviše od svih mrzila.
Nastoji se savladati. Sabere se i osmjehne, svejednako zažarenih obraza. Vrlo je lijepa.
- Rado ću ti objasniti što je to. Sad sam već dovoljno stara da mogu starim bakicama kao što si ti bez srdžbe govoriti o igrama iz svoga djetinjstva. Hajde, gukni, što te zanima?
- Što je to bilo?
- Pa govorila sam ti valjda o povlaštenim situacijama?
- Mislim da nisi.
- Jesam, jesam - samopouzdano će ona. - Bilo je to u Aixu, na onom trgu, ne znam više kako se zove. Sjedili smo u vrtu jedne kavane na žarkom suncu, pod narančastim suncobranima. Zar se ne sjećaš: pili smo limunadu i ja sam našla crknute muhe u šećeru u prahu.

- Ah, da, možda...

- Ma jesam, govorila sam ti o tome u toj kavani. Govorila sam ti o tome u vezi s velikim izdanjem Micheletove *Povijesti,* onim koje sam imala u djetinjstvu. Bilo je mnogo veće od ovoga i papir mu je bio nekakve blijede boje, kao nutrina gljive, pa i mirisalo je na gljive. Kad mi je umro otac, moj stric Joseph prigrabio je i odnio mi sve sveske. Upravo sam ga toga dana nazvala starim prascem, pa me majka išibala i ja sam skočila kroz prozor.

- Da, da... vjerojatno si mi govorila o toj *Povijesti Francuske...* Nisi li je čitala na tavanu? Eto vidiš da se sjećam. Vidiš da si bila nepravedna maloprije prema meni kad si me optužila da sam sve zaboravio.

- Šuti! Da, nosila sam, kao što se dobro sjećaš, te knjižurine na tavan. U njima je bilo vrlo malo slika, možda po tri-četiri u svakoj knjizi. Ali je svaka bila otisnuta na čitavoj jednoj velikoj stranici koja je s druge strane bila prazna. To je bilo još efektnije zato što je na svim drugim stranicama tekst bio tiskan u dva stupca da bi se dobilo na prostoru. Neobično sam voljela te gravire; znala sam ih sve napamet, pa kad god bih iznova čitala koju Micheletovu knjigu, očekivala sam ih pedesetak stranica unaprijed; a uvijek mi se činilo pravo čudo kad bih ponovo na njih naišla. Osim toga, bilo je u tome nekakve posebne rafiniranosti: prikazane scene nisu se nikad odnosile na tekst na obližnjim stranicama, pa je trebalo tražiti opis tog događaja tridesetak stranica dalje.

- Molim te da mi kažeš nešto više o savršenim trenucima!

- Govorim ti o povlaštenim situacijama. To su bile situacije prikazane na tim gravirama. Ja sam ih sama nazvala povlaštenim, govorila sam sama sebi da moraju doista biti neobično važne kad su izabrane za temu tih tako rijetkih slika. Izabrali su ih, razumiješ, među svima ostalima, iako su mnoge druge epizode imale veću plastičnu vrijednost, a neke su druge opet bile povijesno zanimljivije. Na primjer, za čitavo šesnaesto stoljeće bilo je svega tri slike: jedna je bila smrt Henrija II, druga ubojstvo vojvode de Guisea, a treća ulazak Henrija IV. u Pariz. Stoga sam umislila sebi da su to događaji nekakve posebne naravi. Uostalom, i same su me gravire uvjeravale u to: crteži su bili grubo izrađeni, ruke i noge nisu nikad bile dobro srasle s trupom. Ipak je sve skupa odisalo veličinom. Kad je, recimo, ubijen vojvoda de Guise, svjedoci tog prizora iskazuju svoje čuđenje i zgražanje pružajući ispred sebe dlanove i okrećući glave na drugu stranu; vrlo lijepo, kao kakav zbor. I nemoj misliti da su zanemarene vesele ili anegdotske pojedinosti. Na slikama je bilo paževa koji su pali na zemlju, psića koji bježe, dvorskih luda što sjede na stepenicama prijestolja. Ali sve su te pojedinosti prikazane tako uzvišeno i tako nespretno da su bile potpuno u skladu s ostalim dijelovima slike: mislim da nisam nikad vidjela druge slike koje bi tvorile takve stroge cjeline. E pa, eto, sve je to odatle poteklo.

- Povlaštene situacije?

- Barem moja predodžba o njima. Bile su to situacije koje su imale neku rijetku i dragocjenu kvalitetu, koje su imale stila, ako baš hoćeš. Biti kralj, recimo, kad mi je bilo osam godina, činilo mi se da je povlaštena situacija. Ili umiranje. Ti se smiješ, ali bilo je mnogo ljudi prikazanih na samrti, a bilo je i mnogo onih koji su izrekli nešto uzvišeno u smrtnom času, tako da sam iskreno povjerovala... mislila sam, ukratko, da osoba koja se bori sa smrću nadrasta samu sebe. Uostalom, bilo je dovoljno zaviriti u sobu u kojoj leži mrtvac: budući da je smrt povlaštena situacija, iz nje je nešto zračilo i prenosilo se na sve nazočne. Neka vrsta uzvišenosti. Kad mi je otac umro, odveli su me gore u njegovu sobu da ga vidim po posljednji put. Dok sam se penjala uza stube, bila sam vrlo nesretna, ali sam istodobno bila upravo opijena nekim vjerskim zanosom; napokon sam se i ja našla u povlaštenoj situaciji. Naslonila sam se na zid i nastojala sam učiniti sve primjerene geste. Ali moja tetka i majka klečale su pred krevetom i sve pokvarile svojim jecanjem.

Ove je posljednje riječi izgovorila zlovoljno, kao da je još i sad peče ta uspomena. Umuknula je; ukočena pogleda, uzvijenih obrva, iskoristila je priliku da još jednom obnovi u sebi taj prizor.

- Poslije sam sve to proširila: najprije sam dodala tome još jednu novu situaciju, ljubav (mislim na ljubavni snošaj). Eto, ako ti nikad nije bilo jasno zašto sam odbijala... neke tvoje prohtjeve, sad imaš priliku to shvatiti: htjela sam tu nešto spasiti. Osim toga, mislila sam da bih mogla nabrojiti i mnogo drugih povlaštenih situacija, a na kraju sam priznala da ih ima bezbroj.

- Dobro, ali što je to, na koncu konca?

- Pa evo, rekla sam ti, zaboga - izusti ona u čudu. - Objašnjavam ti već četvrt sata.

- Znači li to da ljudi moraju biti vrlo strastveni, zaneseni mržnjom ili ljubavlju, recimo; ili pak vanjski okvir događaja mora biti veleban, mislim: ono što se od njega može vidjeti...

- I jedno i drugo... kako kad - procijedi ona nevoljko.

- A savršeni trenuci? Što oni imaju s tim?

- Oni dolaze poslije. Najprije su tu predznaci. A onda u životu ljudi nastupa polako, veličanstveno, povlaštena situacija. Zatim se postavlja pitanje hoćemo li znati od nje napraviti savršeni trenutak.

- Dobro - rekoh - shvatio sam. U svakoj od tih povlaštenih situacija ima nekih postupaka koje treba izvršiti, riječi koje treba izreći - a neki su drugi stavovi, neke druge riječi strogo zabranjene. Je li tako?

- Jest, ako baš hoćeš...

- Jednom riječju, situacija je materijal koji treba obraditi?

- Tako je - potvrdi ona. - Najprije treba upasti u nešto izvanredno i osjetiti da se u to unosi neki red. Ako su svi ti uvjeti ispunjeni, trenutak će biti savršen.

- Ukratko, to je u neku ruku umjetničko djelo?

- To si već jednom rekao - razdražljivo će ona. - Ma ne, to ti je... dužnost. Povlaštene se situacije *moraju* pretvoriti u savršene trenutke. To je pitanje morala. Da, smij se ti samo: morala!

Uopće se nisam smijao.

- Čuj - kažem joj spontano. - Dobro, priznajem i ja svoju krivnju. Nikad te nisam dobro razumio, nikad nisam iskreno pokušao da ti pomognem. Da sam znao...

- Hvala, hvala ti lijepa - podsmjehne mi se ona. - Nadam se da ne očekuješ od mene zahvalnost na tom zakašnjelom žaljenju? Uostalom, ništa ti ne zamjeram; nikad ti nisam ništa jasno protumačila, bila sam sputana, nisam mogla o tome ni s kim razgovarati, pa ni s tobom - pogotovo s tobom. Uvijek je nešto lažno zvučalo u tim časovima. Bila sam uvijek pomalo izbezumljena. Ipak, imala sam dojam da činim sve što mogu.

- A što je trebalo učiniti? Što je trebalo poduzeti?

- Kako si ti glup, ne mogu ti sad navoditi primjere, sve to ovisi o okolnostima.

- Ali ispričaj mi što si sve ti pokušavala učiniti.

- Ne, ne bih sad o tome. Nego, ako baš hoćeš, ispričat ću ti jednu zgodu koja me se snažno dojmila dok sam još išla u školu. Bio je neki kralj koji je izgubio bitku i pao u zarobljeništvo. Sjedio je tako u jednom kutu, u pobjedničkom taboru. Vidio je kako mu sin i kći prolaze pred njim u okovima. Nije se rasplakao niti je što rekao. Poslije je vidio jednog svog slugu kako prolazi pred njim također u okovima. Tada je zajecao i počeo čupati kosu. Možeš i sam izmisliti slične primjere. Eto vidiš, ima slučajeva u kojima čovjek ne smije plakati - inače bi se osramotio. Ali ako mu padne cjepanica na nogu, može raditi što ga volja, jaukati, jecati, skakati na jednoj nozi. Glupo bi bilo uvijek se stoički ponašati: čovjek bi se na taj način istrošio nizašta. - Osmjehne se. - U nekim drugim zgodama trebalo bi se ponašati *više* nego stoički. Ti se, naravno, ne sjećaš kad smo se prvi put poljubili?

- Sjećam se, kako se ne bih sjećao - rekoh slavodobitno - bilo je to u parku Kew, na obali Temze.

- Ali nisi znao da sam ja tada sjela u koprive i da mi se haljina zadigla pa da su me sva bedra žarila, a na najmanji pokret, muke su bivale još veće. E, tu nije stoicizam dostajao sam po sebi. Ti me uopće nisi uzbuđivao, nije mi bilo osobito stalo do tvojih poljubaca, ali želja da ti se podam bila je kudikamo važnija, bila je to obveza, pakt. Stoga ćeš valjda shvatiti da je ta bol bila bezočna, da nisam smjela u takvom trenutku misliti na svoja bedra. Nije bilo dovoljno da zatajim svoje muke, nego nisam smjela uopće trpjeti.

Ponosno se zagleda u mene, svejednako iznenađena onim što je nekad učinila.

- Više od dvadeset minuta, za sve ono vrijeme koliko si ti navaljivao da me obljubiš, na što sam ja pristala drage volje, za sve ono vrijeme koliko sam se dala moliti - zato što je trebalo da me obljubiš po svim propisima - uspjela sam se potpuno anestezirati. A Bog mi je svjedok da imam osjetljivu kožu: ipak, nisam *ništa* osjetila sve dok nismo ponovo ustali.

Tako je, odista je tako. Nema pustolovina - nema savršenih trenutaka... izgubili smo iste iluzije, prošli smo istim putovima. Ostalo već pogađam - mogao bih čak preuzeti riječ od nje i reći ono što je njoj preostalo da kaže:

- I onda si spoznala da uvijek ima uplakanih bakica, ili neki riđokosi tip, ili bilo što drugo što će pokvariti efekt?

- Da, naravno - potvrdi ona bez trunka oduševljenja.

- Zar nije možda tako?

- Ma sad, znaš, s nespretnostima jednog riđokosog tipa možda bih se i mogla s vremenom pomiriti. Najposlije, bila sam kadra zainteresirati se za način na koji drugi igraju svoje uloge... ne, nego prije bih rekla...

- Da nema povlaštenih situacija?

- Tako je. Mislila sam da se mržnja, ljubav obaraju na nas kao plameni jezici na Veliki petak. Mislila sam da čovjek može biti ozaren mržnjom ili smrću. Kakva zabluda! Da, zaista sam vjerovala da postoji *Mržnja*, da se ona okomi na ljude i podigne ih uvis. Dakako da samo ja postojim, da samo ja mrzim, da samo ja volim. A ja sam uvijek jedno te isto, tijesto koje se razvlači, razvlači... sve je to toliko slično da se čovjek pita kako su ljudi uopće došli na ideju da izmišljaju različita imena, da prave razlike.

Misli isto kao i ja. Imam dojam da se nisam nikad ni rastao s njom.

- Slušaj - velim joj - maloprije sam pomislio na nešto što mi se kudikamo više sviđa od uloge miljokaza koju si mi velikodušno dodijelila, a to je da smo se promijenili u isto vrijeme i na isti način. To mi je, znaš, mnogo draže nego da te gledam kako se sve više i više udaljavaš i da budem osuđen da dovijeka ostanem biljeg za tvoje polazište. Sve to što si mi ispričala upravo sam ja htio ispričati tebi - doduše, drugim riječima. Susrećemo se opet na cilju. Nemaš pojma koliko mi je to drago.

- Je li? - priupita me ona blago ali tvrdokorno. - E pa, ja bih ipak više voljela da se ti ne mijenjaš; tako bi mi bilo lakše. Ja nisam kao ti, zapravo mi je krivo da netko misli isto što i ja. Uostalom, vjerojatno se varaš.

Pripovijedam joj o svojim pustolovinama, govorim o postojanju - možda malo predugo. Pozorno me sluša, iskolačenih očiju, uzvijenih obrva.

Odahnula je kad sam dovršio.

- E pa, ti uopće ne misliš isto što i ja. Tebi je krivo što se stvari ne slažu oko tebe kao kita cvijeća, a nisi sam ni prstom maknuo. Ja pak nisam nikad toliko tražila: ja sam htjela djelovati. Sjećaš se kad smo se igrali pustolova i pustolovke, ti si bio onaj koji doživljava pustolovine, a ja sam bila ona koja ih izaziva. Ja sam govorila: »Ja sam čovjek od akcije!« Sjećaš li se? E pa, danas jednostavno tvrdim: nema čovjeka od akcije.

Bit će da se ne doimljem osvjedočeno, jer ona živne i produži intenzivnijim glasom:

- Osim toga, ima još mnogo drugih stvari koje ti nisam rekla, jer bi predugo trajalo da ti sve objašnjavam. Na primjer, trebalo je da mogu reći u trenutku dok djelujem da će ono što činim imati... kobne posljedice. Ne mogu ti to pravo objasniti...

- Ama, nije ni potrebno - rekoh pomalo pedantno. - I to sam već pomislio.

Ona me nepovjerljivo pogleda.

- Ako ti je vjerovati, ti si o svemu mislio na isti način kao i ja: zbilja ti se čudim.

Ne mogu je uvjeriti, samo bih je još više razdražio. Šutim. Najradije bih je zagrlio.

Odjednom me nekako tjeskobno pogleda.

- Pa dobro, ako si baš mislio sve to, što možemo učiniti?

Obaram glavu.

- Ja sam... ja sam nadživjela samu sebe - ponovi tupo.

Što joj mogu reći? Zar ja možda znam razloge zašto bi trebalo živjeti? Ja ne očajavam kao ona zato što nisam bogzna što očekivao. Prije bi se moglo reći... da se čudim ovom životu koji mi je darovan - darovan *nizašta.* I dalje držim pognutu glavu, ne želim u ovom času vidjeti Annyno lice.

- Ja putujem - nastavi ona neveselim glasom. - Upravo sam se vratila iz Švedske. Zadržala sam se osam dana u Berlinu. A tu je i taj tip koji me uzdržava...

Da je zagrlim... Čemu? Mogu li što učiniti za nju? Sama je kao i ja.

Zatim mi kaže malo veselije:

- Što sad tu opet gunđaš?...

Dižem pogled. Nježno me gleda.

- Ništa. Samo sam nešto pomislio.

- O, tajanstvena ličnost! Pa dobro, govori ili šuti, biraj!

Pripovijedam joj o »Klubu željezničara«, o starom *ragtimeu* koji mi sviraju na gramofonu, o neobičnoj sreći koju budi u meni.

- Upitao sam se ne bi li se možda na toj strani nešto našlo, ili barem potražilo...

Ništa mi ne odgovara, mislim da je ne zanima osobito to što sam joj ispričao.

Ipak, nakon nekog vremena nastavlja - ali ne znam da li se i dalje drži svoje niti ili mi odgovara na ono što sam joj netom rekao.

- Slike, kipovi, sve je to neupotrebljivo: lijepo je dok se nalazi *preda mnom.* Glazba...

- A u kazalištu...

- Ma šta u kazalištu? Hoćeš li mi sad tu nabrajati sve grane umjetnosti?

- Nekad si govorila da želiš igrati u kazalištu zato što na pozornici treba ostvarivati savršene trenutke!

- Da, pa i ostvarila sam ih: za druge. A ja sam dotle bila sva u prašini, na propuhu, pod jarkim svjetlima, među podupiračima kulisa od kartona. Obično mi je Thorndyke bio partner. Čini mi se da si ga gledao u Covent Gardenu? Uvijek sam se bojala da mu se ne nasmijem u brk.

- Pa zar te nikad nije uloga ponijela?

- Jest, pomalo, na mahove: nikad osobito snažno. Za nas je sve ipak najvažnija bila ona crna rupa pred nama, na čijem su dnu bili ljudi koje nismo vidjeli; njima smo očito priređivali savršeni trenutak. Samo, znaš, oni nisu bili u njemu: on se odigravao pred njima. A misliš da smo možda mi glumci bili u njemu? Na kraju ga nigdje nije bilo, ni s ove ni s one strane rampe, nije postojao; a ipak su svi mislili na njega. I zato sam ja, razumiješ, mali moj - završi otegnutim i gotovo prostačkim glasom - poslala sve to do vraga.

- A ja sam dotle pokušavao napisati tu knjigu...

Ona me presiječe u riječi:

- Ja živim u prošlosti. Skupljam i sređujem sve ono što sam doživjela. Ovako, izdaleka, to i ne izgleda tako loše, čovjek bi mogao i nasjesti. Sva je ona naša priča bila prilično zgodna. Ja joj još malo pripomognem pa mi pruža niz savršenih trenutaka. Onda zatvorim oči i nastojim zamisliti da sam još u njima. A tu su i druge osobe. Samo se treba znati koncentrirati. Znaš li što sam pročitala? Loyoline *Duhovne vježbe.* To mi je dobro došlo. Postoji način da se najprije postavi scena, a onda se dovedu glumci na nju. Pokatkad sve upravo *vidiš* - nadoda kao mađioničar.

- E, mene to nipošto ne bi zadovoljilo - rekoh.
- A misliš da mene zadovoljava?
Nakratko mukom mučimo. Pada večer; jedva još razaznajem blijedu mrlju njena lica. Crna joj se odjeća stapa s mrakom što osvaja sobu. Mehanički uzimam u ruke šalicu u kojoj ima još malo čaja, pa je prinosim usnama. Čaj je hladan. Htio bih zapušiti, ali se ne usuđujem. Imam mučan dojam da nemamo više što kazati jedno drugome. Jučer sam još imao toliko pitanja da joj postavim: gdje je sve bila, što je sve radila, koga je sve srela? Ali sve bi me to zanimalo samo utoliko ukoliko bi se Anny unijela u odgovore svim srcem. Sad više nisam radoznao: sve one zemlje, svi oni gradovi kroz koje je prošla, svi oni muškarci koji su joj se udvarali i koje je možda voljela, u svemu tome nema nje, sve je to njoj posve ravnodušno: tek sitni odbljesci sunca na površini tamnog i hladnog mora. Anny je preda mnom, nismo se vidjeli četiri godine a nemamo više što kazati jedno drugome.
- A sad - odjednom će ona - moraš otići. Očekujem nekoga.
- Očekuješ?...
- Ne, očekujem jednog Nijemca, slikara...
Nasmije se. Taj njen smijeh čudno odjekuje u ovoj mračnoj sobi.
- Eto, taj nije kao mi - bar još zasad nije. On djeluje, izgara.
Nevoljko ustajem.
- Kad ću te opet vidjeti?
- Ne znam, sutra navečer putujem u London.
- Preko Dieppea?
- Da, a poslije ću, mislim, u Egipat. Možda ću na zimu opet proputovati kroz Pariz, javit ću ti.
- Ja sam sutra slobodan cijeli dan - rekoh bojažljivo.
- Da, ali ja imam posla preko glave - odgovara mi ona oporim glasom. - Ne, ne mogu se vidjeti s tobom. Javit ću ti se iz Egipta. Samo mi daj svoju adresu.
- Evo ti je.
Nadrljam joj adresu, onako u polumraku, na komadiću kuverte. Morat ću reći onima u hotelu Printania neka šalju za mnom moju poštu kad otputujem iz Bouvillea. Zapravo znam da mi se neće javiti. Možda ću je opet vidjeti za deset godina? Možda je sad vidim po posljednji put? Nisam utučen samo zato što se rastajem s njom; strahovito se bojim vratiti se u svoju samoću.
Ona ustaje; na vratima me ovlaš poljubi u usta.
- To je radi toga da se sjećam tvojih usana - kaže mi smiješeći se. - Treba da osvježim svoje uspomene radi »duhovnih vježbi«.
Hvatam je za mišicu i privlačim sebi. Ne odupire se ali zavrti glavom.
- Ne. To me više ne zanima. Ne počinje se više iznova... Osim toga, uostalom, za ono što mogu dobiti od ljudi, prvi ljepuškasti mladić koji naiđe vrijedi koliko i ti.
- A što ćeš onda?
- Pa rekla sam ti da idem u Englesku.
- Ma ne mislim to...
- Hja, ništa!
Ne puštam je iz naručja i tiho joj velim:
- Moram se dakle rastati s tobom a tek sam te ponovo našao.
Sad joj dobro vidim lice. Iznenada je problijedjelo i iskrivilo se. Lice starice, upravo grozno; potpuno sam siguran da ga nije prizvala: pojavilo se samo, bez njena znanja, ili možda protiv njene volje?
- Ne - izusti polako - ne. Nisi me ti ponovo našao.
Izvlači se iz zagrljaja. Otvara mi vrata. Hodnik je jarko obasjan svjetlošću.
Anny se nasmije.

- Siromah! Zbilja nema sreće. Prvi put je dobro odigrao svoju ulogu, a nitko mu ipak nije zahvalan. Hajde, odlazi! Čujem kako se vrata za mnom zatvaraju.

Nedjelja

Jutros sam zavirio u željeznički vozni red. Pod pretpostavkom da mi nije slagala, otputovat će vlakom u Dieppe u pet sati i trideset osam minuta. Možda će ipak sa svojim tipom putovati autom? Cijelo sam prijepodne lunjao ulicama Ménilmontanta, a poslije podne po kejovima. Dijelilo me od nje nekoliko koraka, nekoliko zidova. U pet sati i trideset osam minuta naš će jučerašnji razgovor postati uspomena, a bujna žena koja mi je usnama dotaknula usta pridružit će se u prošlosti onoj mršavoj djevojci iz Meknesa, iz Londona. Ipak, ništa još nije bilo prošlo, jer je još bila tu, jer sam je još mogao vidjeti, nagovoriti je, odvesti je zauvijek sa sobom. Nisam se još osjećao sam.

Htio sam odvratiti misli od Anny jer sam od zamišljanja njezina tijela i lica zapao u krajnju rastrojenost: ruke su mi se tresle i podilazili su me ledeni trnci. Počeo sam prelistavati knjige na štandovima bukinista, napose opscena izdanja, da zabavim nečim duh.

Kad je ura na kolodvoru Orsay odbila pet sati, upravo sam razgledao gravire u knjizi pod naslovom *Liječnik s bičem.* Nisu se mnogo razlikovale među sobom: na većini je njih visok bradonja mlatio bičem po golemim golim stražnjicama. Čim sam pojmio da je pet sati, bacio sam knjigu na hrpu i uskočio u taksi, kojim sam se odvezao do kolodvora Saint-Lazare.

Pošto sam se dvadesetak minuta šetao po peronu, spazio sam ih. Ona je nosila debelu bundu u kojoj je djelovala kao dama. I koprenu. Tip je imao na sebi ogrtač od devine dlake. Bio je opaljen suncem, još prilično mlad, vrlo visok, vrlo lijep. Svakako stranac, ali ne Englez; možda Egipćanin? Ušli su u vlak a da me nisu opazili. Nisu razgovarali. Poslije je frajer ponovo izašao iz vlaka da kupi novine. Anny je spustila prozor u svom odjeljku; u tom me trenutku primijetila. Dugo me gledala, bez srdžbe, bezizražajnim pogledom. Zatim se tip vratio u vagon i vlak je krenuo. U tom mi je času izašao pred oči restoran na Piccadillyju u kojem smo nekad objedovali, a onda je svemu došao kraj. Hodao sam bez cilja. Kad sam se umorio, svratio sam u ovu kavanu i zaspao. Upravo me konobar probudio pa sam sve ovo zapisao u polusnu.

Sutra se podnevnim vlakom vraćam u Bouville. Dva će mi dana dostajati da spremim prtljagu i sredim poslove u banci. Vjerojatno će u hotelu Printania zatražiti od mene da platim za dva tjedna više, jer ih nisam unaprijed obavijestio da odlazim. Morat ću i knjige vratiti u knjižnicu. Bilo kako mu drago, vratit ću se u Pariz do kraja ovog tjedna.

Hoću li dobiti što ovom promjenom? I jedno je i drugo grad: ovaj je presječen rijekom, a onaj obrubljen morem, inače su slični. Ljudi izaberu golo, jalovo zemljište i navaljaju na nj šuplje veliko kamenje. U tom su kamenju zatočeni vonjevi, teži od zraka. Katkad ih istjeraju kroz prozor na ulicu gdje ostanu dok ih vjetrovi ne raznesu. Po lijepu vremenu šumovi ulaze na jedan kraj grada a izlaze na drugi pošto su prodrli kroz sve zidove; drugi put se pak vrte u krugu među kamenjem što se peče na suncu i puca od leda.

Ja se bojim gradova. Ali ne valja izlaziti iz njih. Ako se tko odvaži izaći predaleko, naiđe na krug Vegetacije. Vegetacija je kilometre i kilometre puzila do gradova. Ona čeka. Kad grad izumre, Vegetacija će ga osvojiti, popeti se preko kamenja, stegnut će ga, prerovati, zdrobiti dugačkim, crnim kliještima; zatrpat će jame i prionuti posvuda svojim zelenim šapama. Treba ostati u gradovima dok su god živi, ne smije se čovjek sam probijati ispod te kosurine što raste pred gradskim vratima: treba je pustiti da se valja i lomi bez svjedoka.

U gradovima, ako se čovjek zna snaći, i ako izabere vrijeme kad životinje preživaju ili spavaju u svojim rupama, iza gomila organskih otpadaka, naići će samo na minerale koji ga najmanje plaše od svega postojećeg.

Vratit ću se u Bouville. Vegetacija opsjeda Bouville samo sa tri strane. Na četvrtoj je strani velika jama puna crne vode koja se sama giba. Između kuća fijuče vjetar. Vonjevi se tu zadržavaju kraće nego drugdje: vjetar ih tjera preko mora pa odmiču ražom crne vode kao lutajuća izmaglica. Pada kiša. Pustili su bilje da raste između četiri rešetkaste ograde. Uškopljeno, pripitomljeno, bezazleno bilje, silno se udebljalo. Ima golemo bjelkasto lišće što visi na njemu kao uši. Kad ga dodirnete, rekli biste da je hrskavica. U Bouvilleu je sve masno i bijelo od one silne vodurine što pada s neba. Pravi užas!

Prenem se iza sna. Ponoć je. Prošlo je već pet sati kako je Anny otputovala iz Pariza. Parobrod je isplovio iz luke. Ona spava u kabini, a onaj preplanuli ljepotan puši na mostu cigaretu.

Utorak, u Bouvilleu

Je li ovo sloboda? Ispod mene vrtovi se blago spuštaju prema gradu, a u svakom vrtu stoji po jedna kuća. Vidim more, tromo, nepomično, vidim Bouville. Lijepo je vrijeme.

Slobodan sam: nemam više razloga da živim, propali su svi oni razlozi koje sam iskušao, a ne mogu zamisliti neke druge. Još sam prilično mlad, imam još dovoljno snage da počnem iznova. Ali što da počnem iznova? Tek sad shvaćam koliko sam, usred svih onih najgorih strahota i mučnina, računao na Anny da će me spasiti. Prošlost mi je mrtva, gospodin de Rollebon je mrtav, a Anny mi se vratila samo da me liši svake nade. Sam sam u ovoj bijeloj ulici obrubljenoj vrtovima. Sam i slobodan. Ali ova je sloboda pomalo nalik na smrt.

Danas je došao kraj mom životu. Sutra ću otputovati iz ovoga grada koji mi se stere pod nogama, u kojem sam tako dugo živio. Ostat će još samo ime, zadriglo, građansko, pravo francusko ime u mom sjećanju, ne onako sadržajno kao ime Firence ili Bagdada. Doći će vrijeme kad se budem pitao: »Uostalom, kad sam bio u Bouvilleu, što sam uopće radio cijeli božji dan?« A od ovog sunca, od ovog popodneva, neće ostati ništa, čak ni uspomena.

Sav je moj život iza mene. Vidim ga čitava, vidim mu oblik i polagane pokrete koji su me doveli ovamo. Malo je još što ostalo da kažem o njemu: igra je izgubljena i ništa više. Evo ima tri godine kako sam svečano stupio nogom u Bouville. Izgubio sam prvi set. U isti sam mah naučio da se svagda gubi. Samo gradovi misle da dobivaju. Sad ću učiniti isto ono što je učinila Anny, nadživjet ću sam sebe. Jest ću, spavati. Spavat ću, jesti. Postojati polagano, tiho, kao ovo drveće, kao lokva vode, kao crveno sjedalo u tramvaju.

Mučnina me ostavlja nakratko na miru. Ali znam da će se vratiti: ona je moje normalno stanje. Samo što mi je danas tijelo previše izmoreno da bi je moglo podnijeti. Pa i bolesnici imaju sretnih slabih trenutaka koji ih lišavaju na nekoliko sati spoznaje o vlastitoj bolesti. S vremena na vrijeme zijevam tako intenzivno da mi se suze kotrljaju niz obraze. Duboka, duboka dosada, duboko srce postojanja, sama tvar od koje sam sazdan. Ne zapuštam se, naprotiv: jutros sam se okupao, obrijao. Samo kad pomislim na sve te male brižljive radnje, nije mi jasno kako sam ih mogao obaviti: tako su isprazne. Zacijelo su ih umjesto mene obavile navike. One nisu izumrle, one i dalje posluju, one i dalje sasvim polagano, neopazice predu svoje niti, peru me, brišu, odijevaju, kao dadilja. Da me nisu one i na ovaj brijeg dovele? Ne sjećam se više kako sam došao ovamo. Jamačno Dautryjevim stubama: jesam li se doista popeo uz sto deset stepenica, jednu po jednu? Još mi je teže zamisliti da ću uskoro silaziti njima. Pa ipak, znam da ću se za koji čas naći podno Zelenoga brijega, da ću, kad dignem glavu, vidjeti u daljini prozore na ovim kućama koje su mi sad tako blizu. U daljini. Iznad sebe; a ovaj trenutak iz kojeg ne mogu izaći, koji me zatvara i omeđuje sa svih strana, ovaj trenutak od kojeg sam sazdan, bit će tek zbrkan san.

Gledam pod nogama sivo iskrenje Bouvillea. Reklo bi se da na suncu leže gomile praznih školjaka, krhotine kostiju, šljunak. Izgubljeni među tim otpacima, pomalo svjetlucaju sićušni

komadići stakla i tinjca. Žljebovi, rovovi, tanke brazde između ljuštura postat će za sat vremena ulice, a ja ću hodati tim ulicama, među zidovima. Za sat vremena bit ću jedan od onih crnih čovuljaka koje nazirem u Ulici Boulibet.

Kako sam daleko od njih na vrhu ovoga brijega! Kao da pripadam nekoj drugoj vrsti. Oni izlaze iz svojih ureda na kraju radnog dana, zadovoljno gledaju kuće i trgove, misle kako je to *njihov* grad, »ovaj lijepi purgerski grad«. Ničeg se ne boje, osjećaju se kod kuće. Oduvijek su vidjeli samo ukroćenu vodu što curi iz slavine, samo svjetlo što izvire iz žarulje kad se pritisne na prekidač, samo križano, bastardno drveće poduprto rašljastim podupiračima. Sto puta na dan dobivaju dokaze da se sve radi mehanički, da se svijet pokorava fiksnim i nepromjenljivim zakonima. Tijela puštena u prazninu padaju sva istom brzinom, javni park zatvara se zimi svakog dana u šesnaest sati, a ljeti u osamnaest, olovo se tali na 335° Celzijevih, posljednji tramvaj polazi od Gradske vijećnice u dvadeset tri sata i pet minuta. Oni su mirni, pomalo mrzovoljni, misle na sutrašnjicu, što će jednostavno reći na novu današnjicu; u gradovima je uvijek jedan te isti dan koji se svakog jutra potpuno jednak vraća. Samo ga nedjeljom malo iskite. Idioti! Mrska mi je i sama pomisao da ću ponovo vidjeti njihova debela i bezbrižna lica. Oni donose zakone, pišu pučke romane, žene se, toliko su glupi da prave djecu. Međutim, velika, mutna priroda ušuljala im se u grad, posvuda se zavukla, u kuće, u urede, u njih same. Ne miče se, miruje, a oni su usred nje, udišu je a ne vide je, misle da je ona negdje vani, na dvadesetak milja od grada. Jaje *vidim,* tu prirodu, ja je vidim... Znam da se pokorava iz lijenosti, znam da ne priznaje zakone: ono što oni smatraju njenom postojanošću... Ona ima samo navike koje već sutra može promijeniti.

A da se što dogodi? Da se odjednom priroda počne trzati? Tada bi oni tek primijetili da je ona tu i učinilo bi im se da će im prepući srce. Što bi im onda vrijedili njihovi nasipi, i njihovi bedemi, i njihove električne centrale, i njihove visoke peći, i njihovi parni čekići? To se može dogoditi bilo kad, možda i sad odmah: predznaci su već tu. Na primjer, otac obitelji ugledat će u šetnji kako mu u susret preko ulice dolazi crvena krpa nošena kanda vjetrom. A kad mu se krpa približi, opazit će da je to zapravo komad trula mesa, sav prašan, što se vuče gmižući i poskakujući, kus izmrcvarena mesa što se valja po jarku i u grčevima prska krvlju oko sebe. Ili će pak majka pogledati obraz svoga djeteta i upitati ga: »Što ti je to, prišt?« I vidjet će kako se meso pomalo nadimlje, puca i otvara, i kako se u dnu tog otvora pojavljuje treće oko, nasmijano. Ili će pak netko od njih osjetiti na čitavu tijelu nježno draganje, kao što trska u rijeci miluje plivača. Taj će onda znati da mu je odjeća oživjela. A netko će drugi osjetiti kako ga u ustima nešto grebe, pa će prići zrcalu, otvoriti usta: i vidjeti da mu se jezik pretvorio u veliku živu stonogu koja miče nožicama i struže mu po nepcu. Htjet će je ispljunuti, ali će ta stonoga biti dio njegova tijela pa će je morati iščupati rukama iz usta. I pojavit će se sva sila drugih stvari za koje će trebati izmisliti nova imena, kameno oko, velika troroga mišica, nožni palac-štaka, paučja čeljust. A onaj koji zaspi u svom dobrom krevetu, u svojoj udobnoj, toploj sobi, probudit će se gol golcat na modrikastu tlu, usred šume šumnih šibljika, što će se dizati, crvene i bijele, put neba, poput dimnjaka u Jouxtebouvilleu, s krupnim mudima napol izniklim iz zemlje, dlakavim i gomoljastim poput glavica luka. A oko tih šibljika lepršat će ptice, kljucati ih i raskrvavljivati. Iz tih će rana polagano, tiho curiti sperma, pomiješana s krvlju, staklasta i mlaka, s mjehurićima. Ili se možda ništa od toga neće dogoditi, neće se zbiti nikakva veća promjena, ali će ljude jednog jutra, kad podignu rebrenice, iznenaditi neka vrsta ružnog smisla što će teško pritiskati sve stvari i nešto kanda čekati. Ništa više, ali koliko god to kratko trajalo, bit će na stotine samoubojstava. Pa dobro! Neka se sve ovo malo promijeni, da vidimo kako će onda biti, ništa mi draže ne bi bilo. Tad ćemo vidjeti druge ljude iznenada ogrezle u samoći. Posve sami ljudi, potpuno sami, s užasnim deformacijama, trčat će ulicama, tromo prolaziti mimo mene, ukočenih pogleda, bježeći od svojih bolesti i odnoseći ih sa sobom, razjapljenih usta, a jezik-kukac udarat će krilima u ustima. Tad ću ja prasnuti u smijeh, makar mi tijelo bilo pokriveno prljavim, sumnjivim krastama što se rascvjetavaju u cvijeće od mesa,

u ljubice, u ljutiće. Naslonit ću se na zid i dovikivati im u prolazu: »Što je sad s vašom znanošću? Što je sad s vašim humanizmom? Gdje vam je sad dostojanstvo trske koja misli?« Neću se bojati - ili se bar neću bojati više nego sada. Zar to neće i dalje biti postojanje, razne varijante postojanja? Sve one oči koje budu polako proždirale lica, bit će svakako suvišne, ali neće biti suvišnije nego ona prva dva oka. Ja se samo bojim postojanja.

Pada večer, prve se svjetiljke pale u gradu. Bože moj! Kako samo grad izgleda *prirodno,* usprkos svoj toj geometriji, kako se doimlje zgnječen od večeri! To je toliko bjelodano, odavde; zar je moguće da ja to jedini vidim? Zar nema nigdje drugdje neke druge Kasandre, na vrhu nekog brijega, koja gleda pod svojim nogama grad potopljen na dnu prirode? Uostalom, baš me briga! Što bih joj mogao reći?

Tijelo mi se sasvim polagano okreće na istok, pomalo se njiše i kreće dalje.

Srijeda, moj posljednji dan u Bouvilleu

Obišao sam cijeli grad ne bih li pronašao Samouka. Jamačno se nije vratio kući. Bit će da nekud šalabaza, izbezumljen od stida i užasa, taj siroti humanist kojeg ljudi više ne trpe. Istini za volju, ne čudim se što se to dogodilo: već sam poodavno slutio da ona njegova blaga i plašljiva glava zaziva sablazan. Tako je malo skrivio: teško da bi se mogla proglasiti pohotljivošću ona njegova čedna kontemplativna ljubav prema dječacima - prije bi se reklo da je to neka vrsta humanizma. Ali jednog je dana morao ostati sam. Kao i gospodin Achille, kao i ja: on je čovjek mog soja, čovjek dobre volje. Sad je postao osamljen - i to zauvijek. Sve se srušilo u jedan mah, njegovi snovi o naobrazbi, njegovi snovi o slaganju s ljudima. Najprije će nastupiti strah, užas i besane noći, a onda, nakon toga, dug niz prognaničkih dana. Vrzmat će se i dalje navečer po Trgu Hipotekarne banke; promatrat će izdaleka osvijetljene prozore knjižnice i obeshrabrit će se kad se sjeti dugih redova knjiga, njihovih kožnih uveza, mirisa njihovih stranica. Žao mi je što ga nisam otpratio, ali nije htio da ga pratim; sam me zamolio da ga ostavim na miru: počelo je njegovo naukovanje osamljenosti. Ovo pišem u kavani Mably. Došao sam ovamo svečano, htio sam promatrati poslovođu i blagajnicu, snažno oćutjeti da ih gledam po posljednji put. Ali ne mogu odvratiti misli od Samouka, neprestano mi je pred očima njegovo izobličeno, prijekorno lice i njegov krvavi uškrobljeni ovratnik. Maloprije sam zatražio papira i sad ću ispripovjediti što mu se dogodilo.

Doklatio sam se u knjižnicu oko dva sata po podne. Pomislio sam: »Knjižnica! Dolazim ovamo po posljednji put.«

Čitaonica je bila gotovo pusta. Jedva sam je prepoznao jer sam znao da nikad više neću doći u nju. Bila je lagana kao para, gotovo nestvarna, crvenkasta; sunce je na zalasku obojilo crvenkastom bojom stol namijenjen čitateljicama, vrata, hrptove knjiga. Načas sam imao čaroban dojam da sam stupio u šipražje puno zlaćanog lišća. Nasmiješih se i pomislih: »Otkad se nisam nasmiješio!« Korzikanac je gledao kroz prozor, s rukama na leđima. Što je gledao? Impetrazovu lubanju? »Nikad više neću gledati Impetrazovu lubanju, ni njegov cilindar ni redengot. Za šest sati otputovat ću iz Bouvillea.« Položio sam na stol pomoćnika bibliotekara dvije knjige koje sam bio posudio prošlog mjeseca. Otkinuo je zelenu prijamnicu i pružio mi talone:

- Izvolite, gospodine Roquentin.

- Hvala.

Pomislih: »Sad im više ništa ne dugujem. Ne dugujem više nikom ništa u ovom gradu. Svratit ću još načas u 'Klub željezničara' da se oprostim s vlasnicom. Slobodan sam.« Oklijevao sam još nekoliko trenutaka: da iskoristim ove posljednje trenutke za jednu dugu šetnju po Bouvilleu, da još jednom pogledam Bulevar Victora Noira, Ulicu Tournebride? Ah ovo je šipražje tako

mirno, tako čisto: rekao bih da jedva postoji, da ga je Mučnina poštedjela. Sjeo sam blizu peći. Na stolu je ležao *Bouvilleski dnevnik.* Posegnuo sam za njim i dohvatio ga.

»Spasio ga pas.

Gospodin Dubosc, zemljoposjednik iz Remiredona, vraćao se sinoć biciklom kući sa sajma u Naugisu...«

Jedna debela gospođa sjela je desno od mene. Odložila je svoj pusteni šešir na stolac do sebe. Nos joj je nasađen na lice kao nož zaboden u jabuku. Ispod nosa se prezirno napućila opscena rupica. Izvadi iz torbice uvezanu knjigu, nalakti se na stol i podupre glavu debelim šakama. Sučelice meni drijema jedan stariji gospodin. Poznajem ga: bio je u knjižnici one večeri kad sam se bio onako prepao. Mislim da se i on prepao. »Kako je sad sve to daleko!«

U pola pet došao je Samouk. Htio sam mu stisnuti ruku i oprostiti se s njim. Ah valja pretpostaviti da mu je naš posljednji razgovor ostao u lošoj uspomeni, jer me samo suzdržano pozdravio i odložio prilično daleko od mene mah bijeli paketić, u kojem je, kao i obično, zacijelo bio komad kruha i pločica čokolade. Nakon nekog vremena vratio se s jednom ilustriranom knjigom i položio je uz svoj paketić. Pomislio sam: »I njega vidim po posljednji put«. Sutra navečer, prekosutra navečer i svih sljedećih večeri, on će dolaziti i čitati za ovim stolom i jest će kruh i čokoladu, strpljivo će grickati poput miša i čitati djela Nabauda, Naudeaua, Nodiera, Nysa, prekidajući ovda-onda čitanje da zapiše koju maksimu u svoju malu bilježnicu. A ja ću dotle bazati po Parizu, po pariškim ulicama, gledati oko sebe nova lica. Što li će mi se sve dogoditi dok on bude sjedio i dalje ovdje, onako velike, zamišljene glave osvijetljene svjetlom svjetiljke? Oćutio sam na vrijeme da ću opet nasjesti na prizrak pustolovine. Slegao sam ramenima i nastavio čitati.

»Bouville i okolica.

Monistiers.

Djelatnost žandarmerijske brigade u godini 1932. Narednik Gaspard, zapovjednik brigade u Monistiersu i njegova četiri žandara gg. Lagoutte, Nizan, Pierpont i Ghil, nisu dangubili protekle godine. I doista, naši su žandari otkrili sljedeće: 7 zločina, 82 razbojništva, 159 prekršaja, 6 samoubojstava i 15 automobilskih nezgoda, u kojima su 3 osobe smrtno stradale.«

»Joioctebouville.

Skup trubača u Jouxtebouvilleu.

Danas je generalna proba i podjela ulaznica za godišnji koncert.«

»*Compostel.*

Svečana dodjela Legije časti načelniku.«

»Bouvilleski turist (Zaklada bouvilleskih skauta utemeljena 1924.):

Večeras, u 20 sati i 45 minuta, mjesečni sastanak u sjedištu Zaklade, u Ulici Ferdinanda Byrona 10, dvorana A. Na dnevnom redu: čitanje zapisnika s prethodnog sastanka. Dopisivanje; godišnji banket, članarina za 1932. godinu, program izleta za mjesec ožujak; razno; primanje novih članova.«

»Društvo za zaštitu životinja (Ogranak u Bouvilleu).

U četvrtak, između 15 i 17 sati, u Ulici Ferdinanda Byrona 10, dvorana C, u Bouvilleu, javno savjetovanje. Dopise uputiti predsjedniku u sjedište Društva ili u Galvanijevu aveniju 154.«

»Bouvilleski klub pasa čuvara... Bouvillesko društvo ratnih invalida... Sindikalna komora vlasnika taksija... Bouvilleski odbor prijatelja učiteljskih škola...«

Došla su dva dječaka sa školskim torbama. Gimnazijalci. Korzikanac voli gimnazijalce zato što ih može očinski nadzirati. Cesto ih, zadovoljstva radi, pušta da se njišu na stolicama i brbljaju, a onda im se odjednom nečujno prišulja iza leđa i okomi se na njih: »Zar se tako ponašaju odrasli dečki? Ako se ne kanite popraviti, gospodin bibliotekar će se pritužiti na vas kod gospodina ravnatelja.« A ako prosvjeduju, osine ih svojim strašnim pogledom i veli: »Recite mi kako se zovete!« Isto tako pazi i što čitaju: u knjižnici su neke knjige označene crvenim križićem, što će reći da je to zabranjeno štivo: djela Andrea Gidea, Diderota, Baudelairea, medicinske studije. Kad koji gimnazijalac poželi pročitati neku od tih knjiga, Korzikanac mu dade znak, odvede ga u kut i tu ga ispita. Malo zatim prasne i glas mu zaori čitaonicom:

- Ima za vas u vašim godinama i zanimljivijih knjiga. Poučnih knjiga. Prvo, jeste li već napisali domaću zadaću? U koji razred idete? U drugi? I nemate poslije četiri sata nikakva posla? Vaš profesor često dolazi ovamo i ja ću porazgovarati s njim o vama.

Ona su dva dječaka ostala stajati kraj peći. Mlađi je od njih imao lijepu tamnu kosu, gotovo prenježnu kožu i sasvim mala usta, zločesta i ponosita. Njegov drug, debeo i plećat, s naušnicom, uhvatio ga je za lakat i šapnuo mu nešto. Crnomanjasti mališ ništa mu ne odgovori, ali se jedva primjetno osmjehne, oholo i samodopadno. Zatim obojica nehajno uzmu neki leksikon s police i priđu Samouku, koji ih umorno pogleda. Reklo bi se da ga oni uopće ne primjećuju, ali su sjeli baš uza nj, crnomanjasti mališ lijevo od njega, a onaj stasiti lijevo od mališa. Odmah su počeli listati leksikon. Samouk je bludio pogledom po dvorani, a onda se vratio svom štivu. Nikad nijedna čitaonica nije djelovala tako spokojno: nisam čuo nikakva šuma, osim kratkog daha debele gospođe, vidio sam samo glave zadubljene u knjige oktav-formata. Međutim, upravo sam tad naslutio da će se zbiti neka nemila zgoda. Reklo bi se da svi ti ljudi revno oborenih pogleda nešto glume: trenutak prije toga oćutio sam kako je iznad nas proletio dah okrutnosti.

Pročitao sam novine, ali sam se skanjivao ustati: čekao sam nešto pretvarajući se da i dalje čitam. Moja radoznalost i nelagoda bile su još veće zato što su i drugi nešto čekali. Učinilo mi se da moja susjeda još nekako brže okreće stranice svoje knjige. Prošlo je još nekoliko minuta, a onda sam začuo neko šaputanje. Oprezno sam podigao glavu. Ona su dva mangupa bila zaklopila leksikon. Crnomanjasti mališ nije govorio, ali je okrenuo nadesno lice puno smjernosti i zanimanja. Napol sakriven iza njegova ramena, plavokosi je dječak naćulio uši i nijemo se cerekao. »Ama, tko to govori?« pomislio sam.

Govorio je Samouk. Bio je nagnut nad svog mladog susjeda i smješkao mu se. Vidio sam ga kako mu se usne miču i kako ovda-onda trepće svojim dugim trepavicama. Nisam nikad prije vidio na njemu taj mladenački izraz, gotovo dražestan. Ali na mahove bi umuknuo i nemirno se osvrnuo oko sebe. Reklo bi se da dječak upija njegove riječi. U toj maloj sceni nije bilo ničega neobičnog pa sam se htio vratiti svom štivu kad sam opazio kako je mlađi dječak polako provukao ruku iza svojih leđa do ruba stola. Tako skrivena Samoukovim očima, kretala se ta ruka časkom dalje i pipala oko sebe dok nije naišla na mišicu plavokosog debeljka i snažno je uštinula. Ovaj je potonji bio suviše zaokupljen nijemim uživanjem u Samoukovim riječima pa nije primijetio tu ruku. Pod dojmom iznenađenja i udivljenja, poskočio je sa stolice i prekomjerno razjapio usta. Crnomanjasti mališ zadržao je pak izraz smjernosti i zanimanja. Čovjek bi mogao pomisliti da ta nestašna ruka nije njegova. »Što li će mu podvaliti?« pomislio sam. Bilo mi je potpuno jasno da će se dogoditi nešto nedolično, i da još ima vremena da se to preduhitri. Ali nikako nisam mogao pogoditi što bi to trebalo preduhitriti. Načas sam pomislio da ustanem i odem do Samouka, pa da ga potapšem po ramenu i zapodjenem s njim razgovor.

Ali on je istog trena zatekao moj pogled. Naglo je umuknuo i srdito naškubio usne. Obeshrabren, brže-bolje sam odvratio pogled od njega i nastavio, reda radi, čitati novine. Međutim, debela je gospođa odgurnula svoju knjigu i podigla glavu. Reklo bi se da je nečim opčinjena. Naslutio sam da će gospođa planuti: svi su oni *željeli* da dođe do loma. Zirnuo sam na Korzikanca: nije više gledao kroz prozor, bio je napol okrenut nama.

Prošlo je još četvrt sata. Samouk je opet počeo nešto šaputati. Nisam se više usuđivao gledati ga, ali sam u duhu jasno vidio njegov mladenački i nježan izraz, i one teške poglede što počivaju na njemu a da on to i ne zna. U jednom času začuo sam ga kako se smije, kratko, zvonko i obijesno. Od tog mi se smijeha stegnulo srce: imao sam dojam kao da će ti pokvareni mlaci utopiti nečiju mačku. Zatim je odjednom prestalo šaputanje. Taj mi se muk učinio tragičnim: bijaše to kraj, egzekucija. Sagnuo sam glavu nad novine i hinio da čitam; ali nisam čitao: uzvijao sam obrvama i dizao pogled što sam više mogao ne bih li ustanovio što se zbiva usred tog muka oko mene. Okrenuvši ovlaš glavu, uspio sam krajičkom oka opaziti nešto: ruku, onu sitnu bijelu ruku što se maloprije šuljala uz rub stola. Sad je mirovala polеđuške, opuštena, ljupka i senzualna, doimala se kao nehajna gola kupačica što se sunča. Nešto joj se tamno i dlakavo neodlučno približavalo. Bijaše to debeo prst žut od duhana; pokraj one ručice djelovao je zazorno kao muški ud. Zastao je načas, ukočen, usmjeren na onaj krhki dlan, a onda ga je odjednom počeo bojažljivo milovati. Nisam se začudio nego sam se razbjesnio na Samouka: taj se glupan ne zna suzdržati; zar ne shvaća kakvoj se opasnosti izvrgava? Preostala mu je još samo jedna šansa, neznatna šansa: da položi obje ruke na stol, s obje strane knjige, pa ako se bude držao potpuno čedno, možda će ovaj put još umaknuti svojoj sudbini. Ali *znao sam* da neće iskoristiti tu šansu: prst je prelazio polako, ponizno, preko podatnog mesa, jedva ga je dodirivao, nije se usuđivao pritisnuti ga: reklo bi se da je svjestan svoje ružnoće. Naglo sam podigao glavu, nisam više mogao podnositi to uporno, jedva primjetno kretanje amo-tamo: potražio sam pogledom Samouka i glasno se nakašljao ne bih li ga upozorio na opasnost. Ali on je žmirio i smiješio se. Druga mu se ruka izgubila pod stolom. Dječaci se nisu više smijali, obojica su problijedjeli. Crnomanjasti je mališ naškubio usne, prepao se, reklo bi se da osjeća da ne može više utjecati na događaje. Ipak nije povukao ruku, ostavio ju je ležati na stolu, nepomičnu, tek malko zgrčenu. Drug mu je blenuo, glupo i zgroženo.

Tada se Korzikanac proderao. Nečujno im je bio prišao i stao iza Samoukovih leđa. Sav se zajapurio, reklo bi se da se smije, ali je sijevao očima. Skočio sam na noge, ali mi je tako reći odlanulo: iščekivanje je bilo odveć mučno. Želio sam da se to što prije svrši, da ga izbace iz knjižnice, ako baš hoće, samo da to već jednom prođe. Oba su dječaka, blijedi kao krpa, dohvatili u tren oka svoje torbe i izgubili se.

- Vidio sam vas ja - kričao je Korzikanac opijen bijesom - ovaj put sam vas vidio, nećete mi valjda reći da to nije istina? Nećete valjda ovaj put reći, jel'da, da to nije istina? Vi mislite da ja nisam pratio vašu rabotu? Ja, hvala Bogu, dobro vidim, dragoviću moj! Strpi se samo, mislio sam si ja, strpi se! A kad ga ulovim, skupo će mi platiti. O, da, skupo ćete vi to platiti. Znam ja točno kako se vi zovete, znam gdje stanujete, raspitao sam se ja za vas, da znate! Znam i vašeg šefa, gospodina Chuilliera. Taj će se tek iznenaditi sutra ujutro, kad primi pismo od gospodina bibliotekara. Ha? Šutite! - podvrisne kolutajući očima. - Prvo, nemojte misliti da će se na ovom završiti. U Francuskoj ima sudova za takve ko što ste vi. Gospodin se izobražava! Gospodin se kulturno uzdiže! Gospodin me stalno gnjavi zapitkujući me o knjigama. Ali znajte da vam ja nisam nikad nasjeo.

Samouk nije, čini se, bio iznenađen. Bit će da je već godinama očekivao ovakav rasplet. Zacijelo je sto puta zamišljao što će se dogoditi kad mu se Korzikanac nečujno došulja iza leđa i kad mu iznenada u ušima odjekne njegov bijesni glas. Pa ipak je dolazio ovamo svake večeri, grozničavo čitao knjige, a onda, s vremena na vrijeme, poput lopova, milovao bijelu ruku ili možda nogu kojeg dječaka. Na licu mu se uglavnom ogledala rezignacija.

- Ne znam o čemu to govorite - promuca - pa ja dolazim ovamo godinama...

Hinio je da je ogorčen, iznenađen, ali neuvjerljivo. Dobro je znao da se događaj zbio, i da ga ničim više ne može spriječiti, da mora sve proživjeti od početka do kraja.

- Nemojte ga slušati, ja sam ga vidjela - reče moja susjeda i teško ustane. - A ne! Nije ovo prvi put što sam ga vidjela; još sam ga prošlog ponedjeljka vidjela, ali nisam htjela ništa reći zato što nisam vjerovala svojim očima, nisam vjerovala da se u jednoj knjižnici, na ovako ozbiljnom mjestu kamo ljudi dolaze da se izobraze, može dogoditi tako nešto da se čovjek crveni od stida. Ja nemam djece, ali žalim majke koje šalju svoju djecu da ovdje uče, i koje misle da mogu biti bez brige, da su im djeca na sigurnome, a ovdje je monstrum koji ništa ne poštuje i koji ih ometa u učenju.

Korzikanac priđe Samouku i skreše mu u brk:

- Jeste li čuli što kaže gospođa? Nemojte sad ovdje glumiti. Ljudi su vas uhvatili na djelu, pokvarenjače jedan!

- Gospodine, zahtijevam od vas da budete pristojni - dostojanstveno će Samouk. To je bilo u skladu s njegovom ulogom. Možda bi bio najradije sve priznao i pobjegao, ali je morao odigrati svoju ulogu do kraja. Nije gledao Korzikanca i gotovo da je žmirio. Ruke su mu nemoćno visile; bio je strahovito blijed. A onda mu odjednom udari krv u glavu.

Korzikanac se gušio od bijesa.

- Pristojan? Kakav bezobrazluk! Zar zbilja mislite da vas nisam vidio? Kažem vam da sam pazio na vas. Mjesecima sam pazio na vas.

Samouk je slegao ramenima i tobože se ponovo zadubio u čitanje. Sav zajapuren, očiju punih suza, hinio je veliko zanimanje i pozorno promatrao reprodukciju jednog bizantskog mozaika.

- On i dalje čita, kakva drskost! - reče gospođa gledajući Korzikanca.

Korzikanac se dvoumio. Istodobno je pomoćnik bibliotekara, bojažljiv i dobrohotan mladić, kojeg je Korzikanac terorizirao, polako ustao za svojim stolom i glasno priupitao:

- Što je to, Paoli?

Nastao je časak neodlučnosti pa sam se već ponadao da će se sve skupa na tome završiti. Ali Korzikanac se valjda zamislio nad svojim postupkom i osjetio se smiješan. Iznerviran, ne znajući više što da kaže svojoj zanijemjeloj žrtvi, isprsio se i zamahnuo šakom u prazno. Samouk se usplahireno osvrnuo. Zagledao se otvorenih usta u Korzikanca, a u očima mu se ogledao silan strah.

- Ako me udarite, pritužit ću se - jedva protisne. - Otići ću drage volje sam.

Tad sam i ja ustao, ali je bilo već kasno: Korzikanac je sladostrasno prostenjao i iznenada udario Samouka šakom u nos. Časkom sam vidio još samo Samoukove oči, one njegove prekrasne oči, iskolačene od boli i stida, iznad rukava i tamnoputne šake. Kad je Korzikanac povukao šaku, Samouku je iz nosa briznula krv. Htio je prinijeti ruke licu, ali ga Korzikanac još jedanput udari u kut usana. Samouk klone na stolicu i zagleda se preda se prestrašeno i blago. Krv mu je curila iz nosa po odjeći. Potražio je desnom rukom oko sebe svoj paketić, dok je lijevom uporno nastojao obrisati nosnice iz kojih je kapala krv.

- Idem ja - reče on više za se.

Ona je žena do mene, sva blijeda, sijevala očima.

- Odvratan tip! - reče. - Pravo mu budi!

Ja sam se tresao od gnjeva. Obišao sam stol, zgrabio malog Korzikanca za vrat i podigao ga uvis da se samo koprcao: najradije bih bio tresnuo njime o stol. Poplavio je i batrgao se nastojeći me ogrepsti, ali svojim kratkim rukama nije mi mogao dosegnuti lice. Nisam mu ni riječi rekao, ali sam ga htio odalamiti po nosu da ga unakazim. On je to shvatio pa je podigao lakat da se zaštiti: bio sam zadovoljan jer sam vidio da se prepao. Iznenada je prohripao:

- Pustite me, životinjo! Da niste i vi možda peder?

Još mi ni sad nije jasno zašto sam ga pustio. Jesam li se pobojao komplikacija? Jesam li zahirio za ovih godina ljenčarenja u Bouvilleu? Nekad ga prije ne bih bio pustio dok mu ne bih polomio zube. Okrenuo sam se Samouku, koji je napokon ustao, ali zazirao je od mog pogleda;

pošao je pognute glave do vješalice po ogrtač. Neprestance je prinosio lijevu ruku nosu ne bi li zaustavio krvarenje. Ali krv mu je i dalje navirala iz nosa, pa sam se već pobojao da se ne onesvijesti. Ne gledajući nikoga oko sebe, promrsio je kroza zube:

- Godinama već dolazim ovamo...

Ali čim se onaj čovuljak osovio na noge, ponovo je postao gospodar situacije i dobacio Samouku:

- Gubite se odavde, i da mi niste više prismrdjeli ovamo jer ću vas inače izbaciti uz pomoć policije!

Sustigao sam Samouka na dnu stubišta. Bio sam u neprilici, sramio sam se zbog njegove sramote, nisam znao što da mu kažem. Reklo bi se da me on i ne primjećuje. Napokon je izvadio rupčić i ispljunuo nešto. Malo je manje krvario.

- Hodite, idemo u ljekarnu - rekoh mu nespretno.

Nije mi odgovorio. Iz čitaonice je dopirala graja. Bit će da su svi skupa govorili u isti mah. Ona je žena prasnula u prodoran smijeh.

- Nikad se više neću smjeti ovdje pojaviti - reče Samouk. Okrene se i bespomoćno zagleda u stubište, u ulaz u čitaonicu. Od tog pokreta slila mu se krv između ovratnika i vrata. Usta i obrazi bijahu mu krvavi.

- Hodite! - rekoh mu i uhvatih ga ispod ruke.

On se strese i silovito mi se otme.

- Pustite me!

- Ali ne možete sad ostati sami. Treba vam netko oprati lice, pružiti vam prvu pomoć.

On je samo ponavljao:

- Pustite me, molim vas, gospodine, pustite me!

Bio je na rubu živčanog sloma: pustio sam ga da ode. Sunce mu je na zalasku načas obasjalo zgrbljena leđa, a onda se izgubio. Na pragu je ostala zvjezdolika mrlja krvi.

Sat kasnije

Tmurno je vrijeme, sunce zalazi; za dva sata polazi mi vlak. Posljednji sam put prošao kroz javni park i šetam se Ulicom Boulibet. Ja *znam* da je ovo Ulica Boulibet, ali je ne prepoznajem. Obično mi se, kad bih ušao u nju, činilo da prolazim kroz duboku guštaru zdravog razuma: zdepasta i nezgrapna, Ulica Boulibet nalikuje, sa svojom rogobatnom ozbiljnošću, sa svojim neravnim i asfaltiranim kolnikom, na državne ceste kad prolaze kroz bogata trgovišta, obrubljene na dužini više od jednog kilometra solidnim dvokatnicama. Prozvao sam je seljačkom ulicom i oduševljavao se njome zato što je bila tako deplasirana, tako paradoksalna u lučkom gradu. Danas su još te kuće tu, ali su izgubile svoj ruralni izgled: to su još stambene zgrade i ništa više. U parku sam maloprije imao sličan dojam: biljke, travnjaci i fontana Oliviera Masquereta djelovali su svojom bezizražajnošću nekako tvrdokorno. Sad shvaćam: grad prvi mene napušta. Nisam još otišao iz Bouvillea a više nisam u njemu. Bouville šuti. Čudno mi je što moram ostati još dva sata u ovom gradu, kojeg više nije briga za mene i koji razmješta svoje pokućstvo i pokriva ga navlakama da bi ga mogao otkriti u svoj njegovoj svježini večeras, sutra, novim pridošlicama. Osjećam se zaboravljeniji nego ikad.

Iza nekoliko koraka stanem. Uživam u posvemašnjem zaboravu u koji sam pao. Nalazim se između dva grada, jedan me ignorira, a drugi me više ne poznaje. Tko se još uopće mene sjeća? Možda tek jedna troma mlada žena u Londonu... Uostalom, misli li ona doista na *mene*? Tu je najposlije onaj tip, Egipćanin. Možda je upravo ušao u njezinu sobu, možda ju je privio u zagrljaj? Nisam ljubomoran; dobro znam da je ona nadživjela samu sebe. Sve da ga i voli svim srcem, ipak je to ljubav mrtve žene. Ja sam uživao njezinu posljednju živu ljubav. Pa ipak, ima nešto što joj on može pružiti: užitak. Ako ona upravo sad gubi svijest i tone u maglu putene

naslade, onda u nje nema više ničega što bi je vezalo za me. Ona uživa i ja joj nisam ništa više, kao da je nisam nikad ni upoznao; odjednom se očistila od mene i u svoj njenoj spoznaji o svijetu nema više mene. To mi je zbilja čudno. Pa ipak, pouzdano znam da postojim, *ja* sam ovdje.

Sad kad kažem »ja«, to mi zvuči šuplje. Nisam više potpuno svjestan sebe, toliko sam zaboravljen. Sve što je ostalo zbiljsko u meni, to je postojanje koje osjeća da postoji. Zijevam polako, dugo. Ja nisam nitko. Antoine Roquentain ne postoji ni za koga. To mi je smiješno. Pa što je onda Antoine Roquentain? Nešto apstraktno. U svijesti mi treperi neznatno, blijedo sjećanje na sebe. Antoine Roquentain... Odjednom Ja blijedi, blijedi, i gotovo je, gasi se.

Bistra, nepomična, napuštena svijest počiva među zidovima; traje. Nitko više ne boravi u njoj. Još je maloprije netko govorio *ja,* govorio je *moja* svijest. Tko? Vani su ulice koje govore, s poznatim bojama i mirisima. Ostaju anonimni zidovi, anonimna svijest. Eto što je još tu: zidovi, a među zidovima neznatna, živa i bezlična svijest. Svijest postoji kao drvo, kao vlat trave. Drijema, dosađuje se. Nastavaju je mala, prolazna postojanja poput ptica u krošnjama. Nastavaju je i nestaju. Svijest zaboravljena, napuštena među ovim zidovima, pod sivim nebom. A evo i smisla njena postojanja: spoznaja da je suvišna. Razvodnjava se, osipa se, nastoji se izgubiti na smeđem zidu, uz kandelaber ili tamo negdje u večernjoj izmaglici. Ali ona se *nikad* ne zaboravlja; ona je svjesna da je svijest koja se zaboravlja. Takav joj je usud. Nečiji mi prigušeni glas govori: »Vlak polazi za dva sata«, postoji spoznaja o tom glasu. Postoji i spoznaja o nečijem licu. Ono prolazi polako, onako krvavo, prljavo, a krupne mu oči suze. Nije među zidovima, nije nigdje. Rasplinjava se, na njegovo mjesto dolazi nečija krvava glava i polako se udaljava, pri svakom se koraku čini da će zastati, ali ne zastaje. Postoji spoznaja o tom tijelu što polagano prolazi mračnom ulicom. Prolazi ali se ne udaljava. Mračna se ulica ne završava, gubi se u ništavilu. Ona nije među zidovima, ona nije nigdje. I postoji spoznaja o prigušenom glasu koji govori: »Samouk lunja gradom«.

Ne prolazi istim gradom! Ne prolazi među ovim bezbojnim zidovima, Samouk lunja po jednom groznom gradu koji ga ne zaboravlja. Ima ljudi koji misle na njega, Korzikanac, ona debela gospođa; možda i svi u gradu? Još nije izgubio, ne može izgubiti svoje Ja, ono izmrcvareno, krvavo Ja koje nisu htjeli dotući. Bole ga usne, nosnice; misli: »Boli me«. Hoda, mora hodati. Kad bi samo načas zastao, oko njega bi se iznenada digli visoki zidovi knjižnice i zatvorili ga; pokraj njega bi se pojavio Korzikanac i ponovila bi se ona ista scena, navlas ista, do u tančine, i ona bi se žena iskesila: »Takvim je gadovima mjesto na robiji!« On hoda, ne ide mu se kući: u njegovoj ga sobi čekaju Korzikanac i ona žena i oni dječaci: »Nema smisla da poričete, vidio sam vas!« I scena bi se ponovila. On misli: »Bože dragi, da bar nisam to učinio, kad bi bar bilo moguće da to nisam učinio, kad bi bar bilo moguće da to nije istina!«

Uznemireno lice prolazi amo-tamo pred sviješću: »Možda će se još i ubiti?« Ama, neće: ta blaga i progonjena duša nije kadra pomišljati na smrt.

Postoji spoznaja o svijesti. Pojavljuje se tu i tamo, mirna i prazna među zidovima, oslobođena čovjeka koji je boravio u njoj, čudovišna zato što nije nitko. Glas govori: »Prtljaga je predana. Vlak polazi za dva sata.« Zidovi klize zdesna i slijeva. Postoji svijest o asfaltu, svijest o željeznariji, o puškarnicama na vojarni, a glas govori: »Po posljednji put«.

Svijest o Anny, o debeloj Anny, o staroj Anny u njenoj hotelskoj sobi, postoji svijest o patnji, patnja dopire do svijesti među dugim zidovima koji odlaze i koji se nikad više neće vratiti: »Zar ovome nema kraja?« Glas pjeva među zidovima jazz melodiju, *Some of these days*; ovome dakle nema kraja? A melodija se tiho vraća, odostraga, tajom, udružuje se s glasom, i glas pjeva nezadrživo i tijelo hoda i postoji svijest o svemu ovome i svijest, na žalost, o svijesti! Ali nema nikoga da pati i krši ruke i žali sama sebe. Nikoga, to je sasvim obična, banalna patnja, zaboravljena patnja - i patnja koja se ne može zaboraviti. A glas govori: »Evo i Kluba željezničara«, a iz svijesti izranja Ja, ovo sam ja, Antoine Roquentain, ja uskoro putujem u Pariz; došao sam se oprostiti s gostioničarkom.

- Došao sam se oprostiti s vama.
- Odlazite, gospodine Antoine?
- Selim se u Pariz, radi promjene.
- Blago vama!

Kako sam mogao pritisnuti usne na ovo široko lice? Njeno mi tijelo više ne pripada. Još sam ga jučer mogao nazreti pod crnom vunenom haljinom. Danas je haljina neprobojna. Je li možda bio san ovo bijelo tijelo s plavim žilicama?

- Nedostajat ćete nam - kaže mi gostioničarka. - Ne biste li štogod popili? Na moj račun.

Sjedamo za stol, kucamo se. Ona snizuje glas:

- Navikla sam se na vas - veli s prizvukom uljudnog žaljenja u glasu. - Dobro smo se slagali.
- Doći ću ja opet.
- Tako je, gospodine Antoine. Kad budete prolazili kroz Bouville, navratit ćete da se pozdravimo. Reći ćete sebi: »Idem se pozdraviti s gospođom Jeanne, njoj će to biti drago!« To je istina, nas uvijek zanima što je s ljudima koje poznajemo. Uostalom, nama ovamo oduvijek svraćaju stari znanci. Dolaze nam pomorci, je li tako, koji su zaposleni kod kompanije Transat: ponekad ih ne vidim po dvije godine, dok su, recimo, u Brazilu ili u New Yorku, ili dok su na službi u Bordeauxu, na teretnom brodu. A onda se jednog dana najednom opet pojave. »Dobar dan, gospođo Jeanne!« Pa popijemo skupa koju čašicu. Možda mi nećete vjerovati, ali ja uvijek pamtim što su mi gosti obično pili. I nakon dvije godine! Tako kažem Madeleini: »Donesite gospodinu Pierreu suhi vermut, a gospodinu Léonu Noilly Cinzano.« A oni me pitaju: »Pa kako se vi još toga sjećate, gospođo?« A ja im odgovaram: »To mi je posao!«

U dnu dvorane sjedi debeo muškarac koji odnedavno spava s njom. Zove je:

- Gazdarice slatka!

Ona ustaje i kaže mi:

- Oprostite, gospodine Antoine.

Prilazi mi konobarica i pita me:

- Onda nas, znači, napuštate?
- Odlazim u Pariz.
- I ja sam nekad živjela u Parizu - veli mi ponosno. - Dvije godine. Radila sam kod Simeona. Ali me srce vuklo ovamo. - Skanjiva se još trenutak, a onda shvaća da mi nema više što kazati, pa mi veli: - E pa, onda, do viđenja, gospodine Antoine!

Briše ruku o pregaču i pruža mi je.

- Do viđenja, Madeleine.

Odlazi. Posegnem za *Bouvilleskim dnevnikom* ali ga odmah odgurnem: pročitao sam ga maloprije u knjižnici, od prvog do zadnjeg retka.

Gostioničarka se ne vraća: prepustila je svoje debeljuškaste ruke prijatelju koji ih strastveno mijesi.

Vlak mi polazi za tri četvrti sata.

Računam koliko će mi trebati za život, tek toliko da se zabavim nečim.

Tisuću i dvjesta franaka na mjesec nije bogzna što. Ali, ako malo stisnem, moralo bi mi dostajati. Soba će me stajati trista franaka, po petnaest franaka dnevno izdavat ću za hranu: ostaje mi još četiristo pedeset franaka za pranje rublja, sitne troškove i kino. Još dugo neću morati kupovati rublje i odjeću. Imam dva uredna odijela, iako su mi malo izlizana na laktovima: mogu ih nositi još tri-četiri godine ako budem pazio.

Bože sveti! Zar ću odsad postojati kao gljiva? Što ću raditi povazdan? Šetat ću. Odlazit ću sjediti na željeznu stolicu u Tuileries - ili možda na klupu, radi štednje? Odlazit ću u knjižnicu čitati. I što još? Jedanput tjedno u kino. I što još? Hoću li moći priuštiti sebi nedjeljom cigaru Voltigeur? Hoću li igrati kroket s umirovljenicima u parku Luxembourg? Sa svojih trideset godina? Žalim sama sebe. Na mahove se pitam ne bi li bilo bolje da potrošim u godinu dana svih trista tisuća franaka koji su mi još ostali - pa da onda... Ali što bih time dobio? Nova

odijela? Žene? Putovanja? Imao sam već sve to. Sad je svršeno s tim, nemam više volje za tim stvarima: za onim što je još od toga ostalo! Za godinu dana bio bih opet isto ovako prazan kao i danas, bez ijedne uspomene, slab pred smrću.

Trideset godina! I 14400 franaka rente. Svakog mjeseca podižem kupone. A nisam još starac! Neka mi dadu štogod da radim, bilo što... Bilo bi bolje da mislim na nešto drugo, jer trenutno glumim nešto pred samim sobom. Vrlo dobro znam da ne želim ništa učiniti: učiniti nešto znači osigurati postojanje - a postojanja ionako ima napretek.

Istina je da ne mogu ispustiti pero iz ruke: mislim da će me svakog časa spopasti Mučnina, a imam dojam da je odgađam dok pišem. Stoga pišem sve što mi pada na pamet.

Madeleine mi želi ugoditi pa mi dovikuje izdaleka pokazujući na gramofonsku ploču:

- Gospodine Antoine, želite li možda poslušati po posljednji put onu vašu ploču koju volite?

- Da, molim vas.

Rekao sam joj to iz pristojnosti, iako nisam osobito raspoložen da slušam jazz. Ipak ću poslušati jer će to biti, kako reče Madeleine, po posljednji put: ploča je vrlo stara, prestara čak i za provinciju, uzalud bih je tražio u Parizu. Madeleine će je staviti na gramofon pa će se ploča zavrtjeti; čelična igla počet će poskakivati i škripati po žljebovima, a kad je žljebovi spiralnom putanjom dovedu do središta, doći će i tome kraj, zauvijek će umuknuti promukli glas koji pjeva *Some of these days.*

Počinje.

Kad se samo sjetim da ima budala koje nalaze utjehu u lijepim umjetnostima. Kao moja tetka Bigeois: »Chopinovi *Preludiji* mnogo su mi pomogli kad je umro tvoj siroti tetak!« Koncertne dvorane dupkom su pune poniženih i uvrijeđenih koji žmireći nastoje pretvoriti svoja blijeda lica u antene. Oni zamišljaju da ulovljeni zvuci teku u njih, slatki i hranjivi, i da njihove patnje, poput patnji mladog Werthera, prelaze u glazbu; misle da ljepota suosjeća s njima. Kreteni!

Volio bih da mi kažu da li smatraju da je ova glazba suosjećajna. Maloprije sam još svakako bio daleko od toga da plivam u blaženstvu. Na površini sam mehanički sređivao svoje račune. Ispod toga su mirovale sve one neugodne misli koje su zadobile oblik neizrečenih pitanja, nijemog čuđenja, pitanja koja me više ni danju ni noću ne ostavljaju na miru. Pitanja o Anny, o mom promašenom životu. Pa onda, još dublje ispod toga, Mučnina, puzava kao zora. Ali u tim trenucima nije bilo glazbe, bio sam zlovoljan i miran. Svi predmeti oko mene bili su sazdani od iste tvari kao i ja, od neke vrste odurne patnje. Svijet je, izvan mene, bio tako ružan, tako su ružne bile nečiste čaše na stolovima, i tamne mrlje na ogledalu, i Madeleinina pregača, i ljubazno držanje onog debeljka zaljubljenog u gostioničarku, tako je ružno bilo i postojanje sama svijeta, da sam se osjećao lagodno, kao da sam u svojoj obitelji.

Trenutačno pjeva saksofon. A ja se stidim. Upravo je nastala dična mala patnja, uzor-patnja. Četiri tona saksofona. Dolaze i odlaze, i kao da govore: »Treba se ugledati na nas, patiti *po taktu.«* E pa, da! Dakako da bih i ja volio patiti na taj način, po taktu, bez samodopadnosti, bez samilosti spram sama sebe, nepatetično čisto. Ali zar sam ja kriv što je pivo na dnu moje krigle mlako, što na ogledalu ima tamnih mrlja, što sam ja suvišan, što je najiskrenija, najsuša od mojih patnji sve razvučenija i teža, s previše mesa i s preširokom kožom u isti mah, poput morža, krupnih, vlažnih i ganutljivih a tako ružnih očiju? Ne, zaista se ne može reći da je suosjećajna ta mala dijamantna bol što se vrti uokrug iznad ploče i zasjenjuje me. Nije čak ni ironična: veselo se vrti, potpuno zaokupljena sobom; presjekla je poput kose bljutavu prisnost svijeta i sad se vrti i sve nas je, Madeleinu, debeljka, gostioničarku, pa i mene, i stolove, i klupe, i umrljano ogledalo, i čaše, sve nas koji smo se prepustili postojanju zato što smo među sobom, sami među sobom, zatekla nedolično odjevene, raskomoćene, kao i svakog dana kod kuće: stidim se zbog sama sebe i onoga što *postoji* pred njom.

Ona ne postoji. To je ono što me smeta; kad bih sad ustao i otrgnuo tu ploču s podloge na kojoj leži i prelomio je nadvoje, ne bih ipak dopro do *nje.* Ona je onkraj toga - uvijek onkraj nečega, glasa, violinskog tona. Kroz slojeve i slojeve postojanja ona se otkriva, sitna i čvrsta, a

kad je pokušamo uloviti, nailazimo samo na postojeće stvari, sudaramo se samo s postojećim stvarima lišenim smisla. Ona je iza njih: čak je i ne čujem, čujem zvukove, treperenje zraka što je odaje. Ona ne postoji zato što u nje nema ničeg suvišnog: sve je ostalo suvišno u odnosu na nju. Ona *jest.*

Pa i ja sam htio *biti.* Štoviše, ništa drugo nisam ni htio; eto ključne riječi mog života: na dnu svih ovih pokušaja koji naoko nisu povezani, pronalazim istu želju: protjerati postojanje iz sebe, osloboditi trenutke njihova sala, izažeti ih, osušiti, pročistiti se, očeličiti se, da bih na kraju dobio jasan i točan zvuk jednog tona saksofona. Odatle bi se čak mogla izvući i priča: bio jednom jedan siromah koji se prevario u svijetu. Postojao je kao i drugi ljudi, u svijetu javnih parkova, krčmi, trgovačkih gradova, a nastojao je uvjeriti sama sebe da živi negdje drugdje, iza slika na platnu, s Tintorettovim duždevima, s Gozzolijevim vrlim Firentincima, iza stranica u knjigama, s Fabriceom del Dongom i Julienom Sorelom, iza gramofonskih ploča, s dugim suhim tužaljkama jazza. A onda, pošto je na kraju ispao budala, shvatio je, progledao je, uvidio je da su karte krivo podijeljene: bio je uistinu u krčmi, uz kriglu mlakog piva. Ostao je sjediti utučen na kožnoj klupi i pomislio je: »Ja sam prava budala!« Upravo je u tom času, s druge strane postojanja, iz svijeta koji je vidio u daljini, ali mu se nikad nije približio, doprla, zaplesala, zasvirala jedna mala melodija: »Treba biti kao ja, treba patiti po taktu«.

Glas pjeva:

Some of these days
You'll miss me honey.

Bit će da je na tom mjestu igla zagrebla ploču jer se čuje neki čudan šum. I ima još nešto od čega mi se stišće srce: činjenica da to kašljucanje igle na ploči ni najmanje ne utječe na melodiju. Ona je tako daleko - tako daleko iza toga. Pa i to razumijem: ploča se izlizuje i haba, pjevačica je možda već i umrla; a ja ću otputovati, odlazim na vlak. Ali iza svega postojećeg što upada iz jedne sadašnjice u drugu, bez prošlosti, bez budućnosti, iza tih zvukova što se od dana do dana raspadaju, ljušte i klize prema smrti, melodija ostaje ista, mlada i čvrsta, kao nemilosrdan svjedok.

Glas je umuknuo. Ploča još malo struže, a onda se zaustavlja. Oslobođena neugodna sna, kavana preživa, prežvakava užitak postojanja. Vlasnici je udarila krv u glavu, ćuška debele bijele obraze svoga novopečenog prijatelja, ali oni se zato ništa više ne crvene. Mrtvački obrazi. Ja sam se zasjedio ovdje, drijemam. Za četvrt sata bit ću u vlaku, ali ne mislim na to. Mislim na jednog obrijanog Amerikanca, debelih crnih obrva, kako se guši od žege, na dvadesetom katu nebodera u New Yorku. Nebo nad New Yorkom žari, nebesko je plavetnilo usijano, golemi žuti plamenovi ližu krovove; derani u Brooklynu, u kupaćim gaćicama, staju pod mlazove cijevi za polijevanje ulica. Zamračena soba na dvadesetom katu vri od silne žege. Amerikanac crnih obrva uzdiše, dašće i znoj mu curi niz obraze. Sjedi samo u košulji za klavirom; u ustima osjeća okus dima, a u glavi nejasne obrise jedne melodije. *Some of these days.* Za sat vremena doći će Tom sa svojom plosnatom čuturicom na stražnjici; tad će se obojica uvaliti u kožne naslonjače i ispijati pune čaše alkohola, a nebeski će im oganj paliti grla i osjećat će teret strahovita, užarena drijemeža. Ali najprije treba pribilježiti ovu melodiju. *Some of these days.* Mokrom rukom posegne za olovkom na klaviru. *Some of these days, you'll miss me honey.*

Tako je to bilo. Tako ili nekako drukčije, nije važno. Tako se ona rodila. Za svoje je rođenje izabrala istrošeno tijelo ovog Židova kao ugljen crnih obrva. Mlitavo je držao olovku u ruci i kapljice su mu znoja padale s prstiju ukrašenih prstenjem na papir. Zašto nije mene izabrala? Zašto je bio potreban baš taj debeli telac pun prljava piva i alkohola da se dogodi to čudo?

- Madeleine, hoćete li biti tako dobri da još jednom stavite tu ploču? Samo još jedanput, prije nego što odem?

Madeleine se smije. Okreće ručicu, i evo, svirka opet počinje. Ali ne mislim više na sebe. Mislim na onog tipa tamo koji je komponirao ovu melodiju, jednog srpanjskog dana, u crnoj jari svoje sobe. Pokušavam misliti na njega *preko* te melodije, preko bijelih i jetkih zvukova saksofona. On je ovo stvorio. Imao je svojih briga, nije mu sve išlo kako treba: morao je podmiriti račune - a još je k tome bila tu negdje i jedna žena koja nije mislila na njega kako je on želio - i bio je najposlije taj užasni val vrućine koji je ljude pretvarao u lokve topive masti. U svemu tome nema ničeg osobito lijepog ni dičnog. Ali dok slušam tu pjesmu, kad pomislim da ju je taj tip stvorio, ta njegova patnja i znojenje... dira me u srce. Imao je sreće taj čovjek! Uostalom, možda nije bio toga ni svjestan. Vjerojatno je mislio: »Uz nešto malo sreće, ova će mi stvarca donijeti najmanje pedeset dolara!« E pa, prvi put me u više godina jedan čovjek ganuo. Volio bih znati nešto više o tom čovi. Zanimalo bi me kakvih je briga imao, je li živio s nekom ženom ili sam? Nipošto iz humanizma: naprotiv! Nego samo zato što je to stvorio. Ne bih ga želio upoznati - uostalom, možda je već i umro? Samo da dođem do nekih podataka o njemu pa da mogu od vremena do vremena misliti na njega slušajući ovu ploču. Eto, mislim da bi njemu, tom čovi, bilo potpuno svejedno kad bi doznao da u sedmom po veličini gradu u Francuskoj, u blizini kolodvora, netko misli na njega. A ja bih bio sretan kad bih bio na njegovu mjestu; zavidim mu. Moram krenuti. Ustajem, ali još časkom oklijevam, htio bih još jednom čuti tu crnkinju kako pjeva. Po posljednji put.

Pjeva. Njih su dvoje spašeni: taj Židov i ta crnkinja. Spašeni su. Možda su mislili da su netragom nestali, da su se utopili u postojanju. A ipak, nitko ne bi mogao misliti na mene ovako kako ja mislim na njih, ovako nježno. Nitko, čak ni Anny. Oni su za mene pomalo kao dvoje mrtvaca, pomalo kao junaci iz nekog romana; oprani su od grijeha postojanja. Nisu, naravno, potpuno - ali bar onoliko koliko se čovjek može oprati. Ova me misao iznenada prenerazi zato što se nisam tome više nadao. Ćutim kako me nešto bojažljivo dotiče i ne usuđujem se maknuti, jer se bojim da se to ne izgubi. Nešto što nisam više poznavao: neka vrsta radosti.

Crnkinja pjeva. Ipak se dakle može opravdati postojanje? Bar malo, malčice? Strahovito sam se prepao. Ne mogu reći da sam se bogzna čemu nadao. Ali ja sam baš kao posve smrznuta osoba nakon putovanja po snijegu kad odjednom stupi u mlaku sobu. Mislim da bi taj čovjek ostao kao ukopan pokraj vrata, da bi mu još bilo hladno i da bi ga svega polako podišli ledeni srsi:

Some of these days
You'll miss me honey.

Zar ne bih i ja mogao pokušati... Dakako da ne mislim na glazbeni napjev... ali zar ne bih mogao, u jednoj drugoj grani umjetnosti?... To bi morala biti knjiga: ne bih ništa drugo znao. Ali ne historiografsko djelo: povijest govori o onome što je nekad postojalo - a nikad netko tko postoji ne bi mogao opravdati postojanje nekog drugog tko je postojao. Moja je zabluda bila u tome što sam htio uskrisiti gospodina de Rollebona. Mislim na jednu drugu vrstu knjige. Nisam posve načisto koja bi to vrsta bila - ali trebalo bi da se nasluti, iza tiskanih riječi, iza stranica, nešto što ne postoji, nešto što je iznad postojanja. Jedna priča, recimo, kakva se ne može dogoditi, pustolovina. Trebalo bi da bude lijepa i tvrda kao čelik i da postidi ljude zbog njihova postojanja.

Odlazim, nesiguran sam. Ne usuđujem se donijeti odluku. Kad bih bar bio siguran da imam talenta... Ali nikad, nikad nisam ništa slično napisao; historiografskih sam tekstova napisao - pa i to jedva. Ali knjigu? Roman? I našlo bi se ljudi koji bi pročitali taj roman i rekli: »Ovaj je roman napisao Antoine Roquentain, jedan riđokosi tip što se vucarao po kavanama.« I mislili bi na moj život ovako kako ja mislim na život ove crnkinje: kao na nešto dragocjeno i tako reći legendarno. Knjigu? Dakako da bi to u prvo vrijeme bio samo dosadan i zamoran rad, nešto što me ne bi priječilo da postojim, ni da osjećam da postojim. Ali na kraju bi došao trenutak

kad bih knjigu dovršio, kad bi knjiga bila za mnom, i mislim da bi nešto malo od njena svjetla palo i na moju prošlost. I možda bih se tada mogao, preko nje, prisjetiti svog života bez gađenja. Možda bih jednog dana, misleći upravo na ovaj sat, na ovaj tmurni sat dok čekam, pogrbljen, da dođe vrijeme da se ukrcam u vlak, možda bih tada osjetio kako mi srce brže kuca pa bih rekao sam sebi: »Upravo je toga dana, toga sata, sve započelo«. I uspio bih - u prošlosti, samo u prošlosti - prihvatiti sama sebe.

Smrkava se. Na prvom katu hotela Printania upravo su se upalila svjetla u dva prozora. Na gradilištu novog kolodvora osjeća se jak miris vlažnog drva: sutra će padati kiša u Bouvilleu.

Kronologija Jean-Paula Sartrea

1905.

21. lipnja: Rodio se u Parizu Jean-Paul Sartre, sin Jean-Baptistea Sartrea, mornaričkog časnika, i Anne-Marije Sartre, rođene Schweitzer (rođakinje Alberta Schweitzera).

1906.

17. rujna: Umro u Thiviersu Jean-Baptiste Sartre od posljedica azijatske groznice koju je dobio u Indokini prije više godina.

»I danas se još čudim koliko malo znam o njemu. A volio je, želio je živjeti, umro je; dovoljno za jednog čovjeka. Ali nitko u mojoj obitelji nije znao probuditi u meni radoznalost za tog čovjeka. Nekoliko je godina iznad mog kreveta visila slika malog časnika otvorena pogleda, okrugle i ošišane glave, s velikim brcima: kad se moja majka preudala, slika je nestala«.

1906-1915.

»Do svoje desete godine živio sam sam s jednim starcem i dvije žene.«

Od 1906. do 1911. mali je »Poulou« živio s majkom, bakom i djedom u Meudonu. Zatim se obitelj seli u Pariz, na peti kat kuće u Ulici Le-Goff broj 1.

Kad mu je bilo oko tri godine, mali je Sartre, nakon jake prehlade, obolio od bijele pjege na rožnici desnog oka i postao razrok. Nakon toga je do kraja života dobro vidio samo na lijevo oko.

Kad mu je bilo sedam-osam godina, čitao je *Gospođu Bovary,* Comeillea, Rabelaisa, Voltairea, Hugoa itd. Oko 1912. oduševljen je romanom Julesa Vernea *Carev glasnik.* U to vrijeme počinje pisati: dopisuje se s djedom, prepjevava La Fontaineove basne na aleksandrince i piše »romane« inspirirane onim što je pročitao.

Godine 1914. pohađa osnovnu školu u Arcachonu gdje boravi s majčinom obitelji. Sljedeće godine prelazi u licej Henri IV u Parizu. Izvrstan je učenik »u svakom pogledu«.

1916.

26. travnja: majka mu se udaje za Josepha Mancya, mornaričkog inženjera.

»Moja majka nije se sigurno udala za mog očuha iz ljubavi. Uostalom, on nije ni bio osobito privlačan. Bio je visok i mršav, sa crnim brcima, prilično izrovane puti, povelika nosa, prilično lijepih očiju i crne kose. Bilo mu je tada oko četrdeset godina.«

Bračni se par nastanjuje u Ulici Condorcet u Parizu, a »Poulou« ostaje kod bake i djeda. Majčina ga je udaja poprilično pogodila, što se očituje i u školi.

1917.

Seli se s majkom i očuhom u La Rochelle, na Atlantiku, gdje nastavlja školovanje.

1918.-1919.

Jedan je od najboljih učenika u novoj školi.

1919.-1920.

Pubertet je nesretno razdoblje u Sartreovu životu, ponajviše zbog karakternih i inih razlika između njega i očuha. Poslije je Sartre napisao da su godine koje je proveo u La Rochellu »tri-četiri najgore godine u mom životu«. Nije bio omiljen među drugovima, koji su ga tukli, pa se

i on naučio tući. Krao je novac majci i častio prijatelje, a kad su krađe otkrivene, došao je u ozbiljan sukob s očuhom. Na kraju su ga vratili u Pariz ne bi li se oslobodio lošeg društva.

1920.

Polazi istu školu (licej) Henri IV u Parizu, koju je već pohađao, i sve se više zanima za književnost. Čita Giraudouxa, Gidea, Julcsa Romainsa, Valeryja, Larbauda itd. Oduševljava se Proustom. Najviše se druži s kolegom Paulom Nizanom, potonjim književnikom, s kojim će prijateljevati do njegove pogibije u 2. svjetskom ratu.

1922.

Uspješno polaže bakalaureat (maturu) i ljeti putuje s djedom u Alzas, odakle potječe djedova obitelj Schweitzer. Ferije provodi u La Rochellu.

1922.-1923.

Sartre se upisuje s prijateljem Nizanom u licej Louis-le-Grand da bi se pripremio za *Ecole normale superieure* (pedagošku akademiju). Živi opet s majkom i očuhom u Parizu.

1923.

Objavljuje u školskom listu *La Revue sans titre* (Revija bez naslova) svoju prvu novelu i, pod pseudonimom, nekoliko poglavlja iz započetog romana, u kojem se prisjeća godina provedenih u La Rochellu.

1924.

Upisuje se u *Ecole normale* i počinje se zanimati za filozofiju. Čita Schopenhauera, Nietzschea i Bergsona, Josepha Conrada i Paula Valeryja.

1924.-1928.

»Ecole normale bila je, za većinu nas, za mene, od prvoga dana, početak neovisnosti. Mnogi mogu reći, pa i ja, da su to bile četiri godine sreće.«

Druži se s budućim poznatim filozofima, publicistima i piscima Raymondom Aronom, Paulom Nizanom, Pierreom Guilleom, Mauriceom Merleau-Pontyjem itd. Jedan će od njih (Jean Fabre) poslije zapisati: »Sa svojih dvadeset godina, bio je to najvelikodušniji i najbolji drug što se može zamisliti [...] Ispod podrugljivosti i gađenja prema samom sebi, koje je vrlo rado iskazivao i transponirao u *Mučnini,* njegova se tajna jamačno krila u velikoj nježnosti, koju nije ni priznavao ni opovrgavao«.

U to vrijeme Sartre vrlo mnogo uči i sluša predavanja na Sorbonni iz filozofije i psihologije. Obično radi prije podne od 9 do 1 sat i po podne od 5 do 9, što će mu ostati navika do kraja života. Posebno se zanima za Descartesa, Spinozu i Rousseaua, ali i za Marxa i Freuda. Sve se više udaljava od klasične književnosti (osim Stendhala, koga voli najviše od svih pisaca) i priklanja suvremenim autorima, napose nadrealistima. Oko 1928. čita u francuskom prijevodu Rilkeovu knjigu *Zapisi Maltea Lauridsa Briggea,* koje će se prisjećati kad bude pisao *Mučninu.* U tim godinama ne piše mnogo. Prevodi s Nizanom i drugima Jaspersovu *Opću psihopatologiju.* Povremeno vodi žučne polemičke prepirke s očuhom, koji ga smatra »očitim predstavnikom komunističke partije«. Međutim, unatoč simpatijama za komuniste, Sartre nije želio stupiti u partiju, jer zastupa zapravo individualističke i anarhističke nazore.

1925.

Na sprovodu jedne rođakinje s očeve strane upoznaje se u Thiviersu s »Camillom«, pravim imenom Simone-Camille Sans, s kojom stupa u intimne odnose. To je njegova prva ozbiljna

veza, koja će potrajati nekoliko godina. Poslije je »Camille« poslužila Sartreu kao prototip za lik Anny u *Mučnini.*

1927.
Uspješno brani diplomsku radnju pod naslovom *Slika u psihološkom životu: uloga i narav.*

1928.
Pada na profesorskom ispitu iz filozofije. Poslije je o tome zapisao: »Pokušao sam biti originalan u svojim filozofskim sastavcima. To profesorima nije bilo no volji. Dobio sam vrlo loše ocjene. Shvatio sam da dogodine moram napraviti banalnu kopiju i izložiti je na originalan način.«

1929.
Srpanj: Sa Simonom de Beauvoir upoznaje ga zajednički prijatelj Rene Maheu, koji je Simoni prišio nadimak le Castor (Dabar) zbog njenih konstruktivnih stavova.

Poslije je Simone de Beauvoir napisala ovo o Sartreu iz tih dana, u svojoj knjizi *Uspomene dobro odgojene djevojke:* »Sigurno je da on nije namjeravao voditi život kabinetskog radnika; mrzio je rutinu i hijerarhiju, karijeru, dom, prava i dužnosti, svu ozbiljnu stranu života. Teško se mirio s mišlju da ima profesiju, kolege, starješine, propise kojih se mora držati i koje mora nametati drugima; nikad on neće postati otac obitelji, pa čak ni muž. Prožet romantizmom svoga doba, sa svoje dvadeset i tri godine, sanjao je o velikim putovanjima. [...] U bilježnicama koje mi je pokazivao, u razgovorima, pa čak i u svojim školskim radovima, uporno je izlagao sustav ideja čija je originalnost i suvislost zapanjivala njegove prijatelje. [...] Razgovarajući s njim nazrela sam bogatstvo onoga što je on nazivao svojom 'teorijom kontingencije', u kojoj se već krila klica njegovih ideja o biću, postojanju, potrebi, slobodi. Bilo mi je jasno da će jednog dana napisati važno djelo.«

Sartre i Simone de Beauvoir polažu zajedno profesorski ispit iz filozofije, na kojem on ovaj put osvaja prvo mjesto, a ona drugo. Njezina je tema glasila *Sloboda i kontingencija.* »Kad sam se na početku kolovoza rastala s njim, znala sam da on nikad više neće izaći iz mog života.«

Poslije je Raymond Aron napisao: »Mislim da su se naši odnosi promijenili onog dana kad je on susreo Simonu de Beauvoir. Neko je vrijeme prije toga uživao razgovarati sa mnom, ali nakon tog susreta iznenada ga ja više nisam zanimao kao sugovornik. Sartre je čovjek koji uvijek mora imati povlaštena sugovornika.«

Studeni: Stupa na odsluženje osamnaestomjesečnog vojnog roka kao običan vojnik u meteorološkoj službi. U to vrijeme ima više slobodnog vremena pa mnogo piše, pjesme, roman i dvije drame.

1930.
Umrla mu je baka s majčine strane i ostavila malo nasljedstvo, koje je on u iduće dvije-tri godine potrošio sa Simonom de Beauvoir. Cesto odlazi u kino. Film voli gotovo isto toliko koliko i književnost.

1931.
Primljen je za profesora filozofije u liceju u Le Havreu, gdje predaje do kraja školske godine 1931.-1932. i ponovo od 1934. do 1936. godine. U tom gradu stanuje prvih nekoliko mjeseci u hotelu Printania, a poslije kao podstanar. Simone de Beauvoir primljena je istodobno za profesora u Marseilleu, pa se njih dvoje sastaju u Parizu i u Le Havreu.

U ljeto putuju zajedno u Španjolsku. U Madridu često svraćaju u muzej Prado. Sartre se divi E1 Grecu i Boschu, prezire Tiziana.

Započinje pisati »spis o kontingenciji«, koji će poslije, u idućih pet godina, prerasti u roman *Mučninu.*

»Kad sam stigao u Le Havre, pošto sam već bio napisao neke manje stvarce, rekao sam sam sebi da je sad vrijeme da počnem ozbiljno pisati. I tad sam doista počeo pisati, ali je to dugo potrajalo...«

1931.-1933.

Drži javna predavanja o njemačkim filozofima i o književnim temama: »Unutarnji monolog: Joyce« i »Moralni problemi suvremenih pisaca«.

1932.

Oduševljen je Celineovim romanom *Putovanje nakraj noći* i *42. paralelom* Dos Passosa.

Putuje u Maroko i Španjolsku.

Simone de Beauvoir dobiva novo profesorsko mjesto u Rouenu, na sat vožnje od Le Havrea, gdje ostaje do 1934. godine, pa se često sastaje sa Sartreom u Le Havreu, Rouenu i Parizu.

1933.

Zahvaljujući Raymondu Aronu, Sartre otkriva fenomenologiju i čita knjigu Emmanuela Levinasa *Teorija intuicije u Husserleovoj fenomenologiji.* Oduševljava se i Hemingwayem *(A sunce izlazi).*

U ljeto putuje po Italiji.

Rujan: Dobiva stipendiju za jednu školsku godinu u Francuskom institutu u Berlinu, gdje nasljeđuje Raymonda Arona i proučava Husserleovu filozofiju. Poslije je Simone de Beauvoir zapisala:

»Stipendisti Instituta u Berlinu gledali su na nacizam istim očima kao i sva francuska ljevica. Družili su se samo sa studentima i intelektualcima antifašistima, uvjereni da će hitlerizam uskoro propasti.«

1934.

Čita Faulknera i Kafku *(Proces).*

U Berlinu dovršava drugu verziju *Mučnine* (koja se još zasad zove *Melancholia,* prema naslovu glasovite Dürerove gravire).

Srpanj-kolovoz: putuje sa Simonom po Njemačkoj, Austriji i Čehoslovačkoj.

Listopad: Vraća se na svoje profesorsko mjesto u Le Havreu, gdje ga je dotle zamjenjivao Raymond Aron. Jedan od njegovih tadašnjih učenika poslije će zapisati:

»Sartre je odmah osvojio učenike srdačnim autoritetom i nonkonformizmom. On zapravo i nije predavao, nego je razgovarao sa svojim mladim prijateljima, a ono što je govorio činilo se toliko bjelodanim, toliko pouzdanim da smo imali dojam da otkrivamo samu Istinu.«

Poslije je Sartre napisao ovo:

»Depresija od koje sam patio 1935. godine bila je svakako djelomice vezana za nastavu. Jer, jedna je stvar uživati u ćaskanju s učenicima, predavati, ali je nešto sasvim drugo biti profesor, okružen drugim profesorima, koji drže magistralna predavanja, koji održavaju disciplinu u razredu. Ja nisam volio svoje kolege, nisam volio atmosferu koja je vladala u liceju.«

1935.

Veljača: Pripremajući se da piše studiju o mašti, Sartre uzima drogu meskalin, zbog čega pati od depresija praćenih halucinacijama, kojih se neće osloboditi oko šest mjeseci.

1936.

Sartre nudi rukopis romana *Melancholia* Gallimardu, ali ga ovaj nakladnik odbija.

»To je ipak nešto značilo za mene: sav sam se bio unio u tu knjigu i dugo sam radio na njoj: kad su mi odbili rukopis, odbili su i mene, isključili su moje iskustvo.«

Sartre postaje profesor filozofije u Laonu, gradiću nadomak Parizu, nadajući se da će na taj način lakše dobiti mjesto u samom Parizu.

Srpanj: Izbija građanski rat u Španjolskoj, o kojem će Simone de Beauvoir poslije napisati: »Drama koja je dvije i pol godine dominirala našim životom«. U jesen Sartre predaje u Laonu, a Simone de Beauvoir u Parizu, u liceju Moliere. Sartre često dolazi u Pariz, gdje najviše vremena provodi sa Simonom u kavani Dome, na Montparnasseu.

1937.

Gaston Gallimard napokon prihvaća rukopis romana *Melancholia* i predlaže da mu se promijeni naslov u *Mučninu,* na što autor teška srca pristaje, kao i na skraćivanje pojedinih dijelova.

Srpanj: U časopisu *La Nouvelle Revue frangaise* izlazi Sartreova pripovijetka *Zid.*

U ljeto putuje sa Simonom po Grčkoj, a u jesen je postavljen za profesora u liceju Pasteur u Neillyu, predgrađu Pariza.

1938.

Travanj: Kod Gallimarda napokon izlazi *Mučnina* i privlači veliku pozornost kritike i čitateljstva.

Piše kritičke recenzije o Faulkneru i Dos Passosu za *La Nouvelle Revue frangaise.*

Poslije je u jednom intervjuu izjavio:

»Za cijelo jedno razdoblje, od 1935. do 1937. godine, Castor me uvjeravala da trošim previše vremena na filozofiju. ’Da, vi možete napisati male zgodne filozofske stvarce ali nikad nećete biti filozof, bolje će vam biti da pišete romane.’ Čak se u jednom trenutku i naljutila na mene zato što sam napisao popriličan rukopis pod naslovom *Psiha,* od kojeg nije tako reći ništa ostalo.«

Rujan: U danima Münchenskog sporazuma očekuje poziv za vojsku. Razapet je između mišljenja da se Hitleru ne smije popuštati unedogled i svojih intimnih pacifističkih osjećanja.

1939.

Veljača: Izlazi mu zbirka od pet pripovijedaka pod naslovom *Zid.*

Često zalazi u kavanu Flore u Saint-Germain-des-Presu. Piše (ponajčešće u kavani) o Mauriacu, Husserleu, Nabokovu, Faulkneru itd.

Upoznaje se s Andreom Gideom, s kojim razgovara o američkoj književnosti, *Mučnini* i napose o jednom liku iz toga romana - Samouku.

2. *rujna:* Mobiliziran je i prebačen u Alzas. Uvjeren je da će rat kratko trajati. Evo što je poslije o tome napisao:

»Rat mi je doista prepolovio život. Počeo je kad mi je bilo trideset četiri godine, a završio kad mi je bilo četrdeset, i to je uistinu bio prijelaz iz mladosti u zrelu dob. [...] Bio je to pravi preokret u mom životu: prije i poslije.«

Za tog »čudnovatog rata« Sartre mnogo piše, ponajprije roman *Razumno doba* i pravi neku vrstu bilance svoga života.

Čita Kierkegaarda, Heideggera i Hegela.

1940.

Početak veljače: Dolazi na dopust u Pariz. O tom je njegovu posjetu Simone de Beauvoir poslije napisala:

»Tjedan dana je prošlo u šetnjama i razgovorima. Sartre je mnogo mislio na to što će biti poslije rata; čvrsto je odlučio da se više ne drži po strani od politike.

Travanj: Sartre ponovo dobiva dopust i prima nagradu »Populistički roman« za zbirku pripovijedaka *Zid.*

23. svibnja: Pogiba mu na fronti prijatelj Paul Nizan.

27. *svibnja:* Piše Simoni de Beauvoir: »Ovaj roman, prolazeći kroz tolike nesreće, mir, ovaj 'čudnovati rat' i pravi rat, polako se primiče kraju. Zgranuo me vojni poraz.«

21. lipnja: Sartre je zarobljen a da nije ni metka ispalio, na svoj trideset peti rođendan, u Padouxu, u Lotaringiji. Poslije je prebačen u vojni logor, »stalag«, u Trier.

O svom je zarobljeništvu poslije u intervjuu rekao: »Otkrio sam u stalagu ponovo jedan oblik kolektivnog života kojim nisam živio od studentskih dana, i mogu reći da sam bio sretan. Izvukao sam se iz njega silom, nije mi bilo mnogo stalo do toga, ali sam rekao sam sebi: moram to učiniti, radi drugih. U logoru mi se najviše sviđao osjećaj da sam dio mase. Komunikacija kompletna, danonoćna, razgovaralo se neposredno i ravnopravno. Tamo sam mnogo naučio.«

24. prosinca: Sartre igra ulogu Baltazara u svom komadu *Bariona ili Sin grmljavine.*

1941.

Sredina ožujka: Sartre se uspijeva izvući iz logora zahvaljujući potvrdi da je »djelomice slijep na desno oko, zbog čega se slabo orijentira u prostoru«.

Nakon uskrsnih ferija vraća se na svoje profesorsko mjesto u Neuillyu.

S nekoliko intelektualaca osniva skupinu otpora »Socijalizam i sloboda«.

Uzalud nastoji stupiti u dodir s komunistima, među kojima se širi glasina da je Sartre agent provokator, pa ga stavljaju na svoju crnu listu.

Nastavlja pisati i dovršava roman *Razumno doba.* Postaje profesor u liceju Condorcet u Parizu, gdje će predavati do 1944. godine.

Potkraj godine raspušta skupinu »Socijalizam i sloboda«, jer uviđa da se izvrgavaju prevelikim opasnostima a da nisu ništa osobito postigli.

1942.

Mnogo piše (osobito u kavanama »Flori« i »Coupoli«), Dovršava dramu *Muhe* i filozofsko djelo *Bitak i ništavih.* »Napisao sam tako brzo *Bitak i ništavih* zato što ga je trebalo samo napisati: ideje sam nosio u glavi.«

1943.

Izlaze iz tiska *Muhe* (na scenu ih postavlja Charles Dullin) i *Bitak i ništavih,* ali prolaze prilično nezapaženo.

Pristupa »Nacionalnom komitetu pisaca«, koji djeluje u sklopu Pokreta otpora, i surađuje u ilegalnom časopisu.

»Ja sam pod okupacijom bio pisac koji je pružao otpor, a ne pripadnik otpora koji piše.«

Poslije će mu neke kolege, među njima i Malraux, zamjeriti što nije aktivnije sudjelovao u Pokretu otpora.

Na generalnoj probi *Muha* Sartre se upoznaje s Albertom Camusom.

Gabriel Marcel lansira novu riječ: »egzistencijalizam«.

1944.

Svibanj: Upoznaje se u »Flori« s kontroverznim piscem Jeanom Genetom, o kojem će poslije napisati knjigu.

Premijera drame *Iza zatvorenih vrata.*

9. rujna: U prvom broju časopisa *Les Lettres frangaises* u oslobođenom Parizu izlazi na prvoj stranici Sartreov tekst »Republika šutnje« koji počinje znamenitom rečenicom: »Nikad nismo bili slobodniji nego pod njemačkom okupacijom«.

1945.

Kao i Camus, Sartre odbija primiti »Legiju časti«.

12. siječnja: Odlazi vojnim zrakoplovom u Sjedinjene Države s još nekim francuskim novinarima, kao posebni izvjestitelj listova *Combat* i *Figaro.* Gallimard mu daje odriješene ruke da sklapa ugovore za izdavanje francuskih prijevoda suvremenih američkih pisaca koje smatra zanimljivima.

U ljeto putuje sa Simonom de Beauvoir u Belgiju, gdje na javno postavljeno pitanje Gabriela Marcela odgovara:

»Moja je filozofija - filozofija postojanja; ne znam što je to egzistencijalizam.«

Ipak, o egzistencijalizmu se piše i govori na sve strane. Sartre stječe silnu popularnost. O tome izjavljuje: »Nije ugodno kad s vama za života postupaju kao sa spomenikom.«

12. prosinca: Ponovo odlazi u Ameriku i drži predavanja u Harvardu, Princetonu, Yaleu, New Yorku i Montrealu.

1946.

Izlaze mu djela *Egzistencijalizam je humanizam,* drame *Nepokopani mrtvaci* i *Obzirna bludnica* te *Premišljanja o židovskom pitanju.*

Listopad: Upoznaje se s Arthurom Koestlerom, koji pred njim tvrdi: »Vi ste bolji romanopisac od mene, ali niste tako dobar filozof kao ja.«

Nakon očuhove smrti (1945.), Sartre stanuje s majkom u Parizu.

»Dosad sam uvijek živio u hotelima, radio u kavanama, hranio se u restoranima, oduvijek mi je bilo važno da ništa ne posjedujem. To je bio neki moj način osobnog spasa; osjećao bih se izgubljen - kao Mathieu - kad bih imao svoj stan, s pokućstvom, svoje stvari.«

1947.

Objelodanjuje djela *Situacije 1* i *Baudelaire* te u časopisu *Les Temps modemes* seriju napisa pod naslovom *Što je to književnost?*

»Politika je staljinističkog komunizma nespojiva s poštenim obavljanjem književničkog posla.« Odgovara na sovjetske napade u *Pravdi.* Pridružuje se obrani izdavanja djela Henryja Millera.

1948.

Izlaze mu djela *Prljave ruke* i *Situacije II.*

2. travnja: Drama *Prljave ruke* doživljava velik uspjeh u kazalištu. Komunistički tisak napada Sartrea:

»Hermetički filozof, mučan pisac, skandalozan dramatičar, trećerazredni demagog, to su dosadašnje etape u karijeri g. Sartrea«.

30. listopada: Sva su Sartreova djela službeno stavljena na indeks Katoličke crkve.

1949.

Objavljuje *Smrt u duši, Situacije III, Razgovore o politici.*

Siječanj-veljača: U listu *Combat* polemizira s Gyorgyem Lukâcsem, koji trenutno boravi u Parizu, ali se Sartre ne sastaje s njim.

1950.

Piše predgovor za djelo Louisa Dalmasa *Jugoslavenski komunizam nakon raskida s Moskvom.* Iznosi svoja gledišta o koncentracionim logorima u SSSR-u i ugušenom ustanku na Madagaskaru.

1951.

Piše dramu *Vrag i dobri Bog,* koju na scenu postavlja Louis Jouvet, a glavnu ulogu igra Pierre Brasseur.

O svom načinu rada izjavljuje:

»Čovjek može biti plodan a da ne radi mnogo. Tri sata svakog prijepodneva, tri sata svake večeri. To je moje jedino pravilo. Čak i na putovanju. Malo-pomalo izvršavam vrlo brižno razrađeni plan rada. Roman, drama, esej, svako je moje djelo faseta jedne cjeline, čije će se značenje moći pravo ocijeniti tek onog dana kad sve dovršim.«

1952.

Objavljuje knjigu o Jeanu Genetu pod naslovom *Sveti Genet, glumac i mučenik.*

Približava se komunistima i u tekstu *Komunisti i mir* izražava slaganje s njima.

Kolovoz: U *Les Temps modemes* objavljuje *Odgovor Albertu Camusu,* u kojem kaže: »Naše prijateljstvo nije bilo lako, ali ću žaliti za njim.« Više se nikad neće vidjeti s Camusom.

1953.

Na nagovor Pierrea Brasseura, adaptira povijesnu dramu Alexandra Dumasa oca *Kean,* koja doživljava velik uspjeh u kazalištu.

Sudjeluje u više komunističkih manifestacija.

Od ove godine provodi gotovo svako ljeto u Rimu.

1954.

Često se sastaje sa sovjetskim književnicima i sudjeluje u javnim prosvjedima. Upoznaje se s Bertoltom Brechtom.

Putuje po Sovjetskom Savezu. Nakon jedne bogate gozbe na kojoj je popio podosta alkohola, pozlilo mu je pa je prebačen u bolnicu gdje je zadržan na liječenju desetak dana. Ni nakon povratka kući nije se još nekoliko mjeseci potpuno oporavio.

U intervjuu objavljenom u srpnju oduševljeno govori o svom boravku u SSSR-u.

U Italiji se upoznaje s Togliatijem.

Postaje potpredsjednik Društva Francuska-SSSR.

1955.

Izlazi knjiga Francisa Jeansona *Sartre sam o sebi.*

Poslije je, 1972. godine, o svom prijateljevanju i druženju s francuskim komunistima rekao ovo:

»Imao sam posla s ljudima koji su svojim drugovima smatrali samo članove partije, koji su bili oboružani instrukcijama i zabranama, koji su mene držali za privremenog suputnika i koji su se unaprijed spremali za budući trenutak kad ću se ja izvući iz sukoba i pridružit se desnim snagama.«

26. lipnja: Na kongresu Pokreta za mir u Helsinkiju sastaje se s Lukacsem, o čemu je poslije rekao:

»Dva filozofa koji među sobom raspravljaju uvijek su daleko ispod svog nivoa. Ja ne volim rasprave o idejama jer one ničemu ne služe. Osobito su u filozofiji rasprave jalove: treba pisati. Ljudi obično u životu manje vrijede nego u svojim knjigama.«

Od rujna do studenog putuje sa Simonom po Kini i SSSR-u.

1956.

Objavljuje dramu *Nekrasov.*

Piše filmski scenarij prema drami Arthura Millera *Vještice iz Salema.*

Putuje po Italiji, Jugoslaviji i Grčkoj s prijateljima.

Osuđuje sovjetsku intervenciju u Mađarskoj i objavljuje tekst *Staljinova utvara.* Ipak ne raskida s komunistima.

1957.

Prosvjeduje protiv ratovanja i mučenja u Alžiru.

U jednom poljskom časopisu objavljuje tekst *Egzistencijalizam i marksizam* i počinje pisati knjigu *Kritika dijalektičkog uma.*

1958.

Obnavlja kontakte s talijanskim komunistima.

1959.

Piše dramu *Zatočenici iz Altone.* U kazališnoj predstavi glavnu ulogu igra Serge Reggiani. Predstava doživljava velik uspjeh.

Po narudžbi Johna Hustona, piše scenarij za film o Sigmundu Freudu.

1960.

4. siječnja: Pogiba Albert Camus. Sartre piše nekrolog, u kojem, između ostalog, kaže:

»Nas smo dvojica bili zavađeni: svađa ne znači ništa - pa makar se nikad i ne vidjeli - to je tek jedan drugi način življenja zajedno, u kojem se nismo gubili iz vida u ovom malom uskom svijetu koji nam je zadan.«

Provodi sa Simonom mjesec dana na Kubi, gdje razgovara s Fidelom Castrom i Che Guevarom, o čemu poslije oduševljeno piše u francuskim novinama. U sovjetskoj ambasadi u Parizu sastaje se s Hruščovom.

11. svibnja: Dolazi sa Simonom u Beograd na poziv Saveza književnika Jugoslavije. Na dan 13. svibnja prima ga Tito. Prisustvuje predstavama *Zatočenika iz Altone* i *Iza zatvorenih vrata* u beogradskim kazalištima i daje konferenciju za tisak na Filološkom fakultetu.

Potpisuje manifest o pravu na neposluh u ratu što se vodi u Alžiru.

Očekuje da će zbog toga biti uhićen kad se vrati u Pariz, ali je samo saslušan na policiji. Nije okrivljen, po odluci samog de Gaullea, koji je navodno izjavio: »Ne možete uhapsiti Voltairea«.

1961.

Sudjeluje u demonstracijama protiv rata u Alžiru.

S Mauriacom i Aragonom na večeri u sovjetskoj ambasadi u Parizu.

Boji se atentata OAS-ovaca pa majku smješta u hotel, a on se seli k Simoni de Beauvoir.

19. srpnja: U zgradi u kojoj Sartre stanuje eksplodirala je bomba, ali nije nanijela veliku štetu.

1962.

7. *siječnja:* Novi pokušaj atentata bombom u zgradi u kojoj Sartre stanuje. Njemu se ništa nije dogodilo, ali su mu uništeni neki rukopisi neobjavljenih djela. Ujak Albert Schweitzer izražava mu tom prigodom svoje žaljenje, a Sartre mu odgovara:

»Kad god naiđem na tvoje ime među onima koji se bore protiv atomskog rata, osjećam koliko smo bliski«.

Od te godine pa sve do 1966. često odlazi u službene posjete u Sovjetski Savez, obično sa Simonom.

Na Sartreov zahtjev, povučeno je njegovo ime sa špice Hustonova filma *Freud, Tajna strast.* Ne želi ni pogledati taj film.

1963.

Dovršava i objavljuje u časopisu *Les Temps modemes* autobiografsku prozu *Riječi.*
Njegova majka povjerava svojim bližnjima:
»Poulou nije ništa shvatio od svog djetinjstva.«

1964.
Izlaze mu *Situacije IV, V.* i *VI.*
Daje intervju u kojem izjavljuje:
»Pored djeteta koje umire *Mučnina* nema težine«.
15. listopada: Doznaje od Enza Pacija da će dobiti Nobelovu nagradu za književnost, pa već sutradan upućuje u Švedsku pismo u kojem kaže: »Iz posve osobnih razloga, *ne želim* se pojaviti na listi kandidata; ne dovodeći u pitanje svoje visoko mišljenje o Švedskoj akademiji i priznanje koje ona dodjeljuje, ne mogu niti želim, ni ove godine ni ubuduće, prihvatiti Nobelovu nagradu.« Iako je 21. listopada potvrdila da je primila Sartreovo pismo, Švedska akademija dodjeljuje mu ipak nagradu, a Sartre objašnjava jednom švedskom novinaru zašto ju je odbio.

1965.
Izlaze *Situacije VII.*
Adaptira Euripidovu dramu *Trojanke,* koja se izvodi u kazalištu T. N. P. u Parizu.
Obraća se pismom Mikojanu moleći ga da se zauzme za ruskog pjesnika židovskog porijekla Josifa Brodskog, koji je u sovjetskom logoru zbog »društvenog parazitizma«. Kasniji nobelovac Brodski uskoro je nakon toga pušten iz logora.
Pošto je izrazio stanovite rezerve, Sartre ipak podržava kandidaturu Frangoisa Mitteranda za predsjednika Republike.
»Glasati za Mitteranda ne znači glasati za njega, nego *protiv* osobne moći i *protiv* skretanja socijalista udesno.«

1966.
Sudjeluje u radu »Russellova suda« uperenog protiv američkog načina ratovanja u Vijetnamu. Njegova će uloga na tom sudu, čiji je član i Vladimir Dedijer, s godinama sve više rasti.

1967.
Nakon Šestodnevnog rata, Sartre zauzima iznijansirani stav prema arapsko-izraelskom sukobu, javno ga iznosi i brani.
Zajedno s Aragonom, odbija poziv da bude gost na X. kongresu sovjetskih književnika zbog neslaganja sa sudskom presudom u procesu Siniavski-Daniel.

1968.
U proljeće boravi u Jugoslaviji kao gost svoga prijatelja Dedijera.
Javno podržava »Praško proljeće« i osuđuje sovjetsku vojnu intervenciju u Čehoslovačkoj. Sudjeluje u studentskim demonstracijama u Parizu i vodi javne razgovore sa studentima. U srpnju opet boravi u Jugoslaviji i daje velik intervju jugoslavenskoj televiziji.
U jesen dolazi u kratak posjet Čehoslovačkoj, na praizvedbu svoga komada *Muhe* u Pragu, i daje opreznu ali jasnu izjavu za čehoslovačku televiziju o sovjetskoj okupaciji.
Napokon raskida s francuskim komunistima.

1969.
U ljeto opet boravi u Jugoslaviji i Italiji.
Prosvjeduje protiv represije u Čehoslovačkoj i isključenja Solženicina iz Saveza sovjetskih književnika.

1970.

Objavljuje predgovor knjizi češkog autora Antonina Liehma *Tri naraštaja,* u kojem definitivno raskida sa SSSR-om.

U srpnju putuje s Dedijerom po Norveškoj.

9. studenog: U povodu smrti de Gaullea izjavljuje prijateljima: »Nikad ga nisam ni najmanje poštovao«.

1971.

Objavljuje prvi i drugi svezak knjige o Flaubertu *Obiteljska luda.*

Sve češće dolazi u javne sukobe s vlastima.

1972.

Izlaze mu *Situacije VIII.* i *IX.* i treći svezak *Obiteljske lude.*

Velik dio Sartreova književnog opusa izlazi u džepnom izdanju Folio-Gallimarda.

1973.

Pojavljuje se Sartreova knjiga *Kazalište situacija,* zbirka tekstova i razgovora o kazalištu.

U intervjuu koji je dao njemačkom tjedniku *Spiegel* brani zatočene pripadnike »Frakcije Crvene armije« (Baader-Meinhof) koje smatra revolucionarima.

Lipanj: Sartre je gotovo oslijepio zbog krvarenja u jedinom zdravom oku. Teško piše, a još teže čita.

1974.

26. svibnja: Prima u posjet njemačkog filozofa Herberta Marcusea, koji nakon razgovora s njim izjavljuje prijateljima:

»Sartre je oduvijek bio moj super-ego. Iako on to ne želi biti, on *jest* savjest čovječanstva.«

4. prosinca: Dobiva odobrenje od njemačkih vlasti da posjeti u zatvoru u Stuttgartu terorista Andreasa Baadera, te razgovara oko sat vremena sa zatvorenikom, koji četvrti tjedan štrajka glađu. Nakon toga javno prosvjeduje protiv brutalnog postupanja s političkim zatvorenicima u Njemačkoj.

1975.

Javno prosvjeduje protiv mjera represije u Čehoslovačkoj i Sovjetskom Savezu.

Zajedno s Malrauxom, između ostalih, potpisuje peticiju za pomilovanje jedanaest političkih zatvorenika osuđenih na smrt u Španjolskoj.

1976.

Izlaze *Situacije X.* i *Književne kritike* (u džepnom izdanju).

Javno izražava »zgražanje zbog tragičnog kraja« Ulrike Meinhof u njemačkom zatvoru.

7. studenog: U izraelskoj ambasadi u Parizu prima počasni doktorat Sveučilišta u Jeruzalemu i izjavljuje: »Ja sam isto toliko propalestinski raspoložen koliko i proizraelski, i obratno.«

1977.

21. lipnja: Dok je Brežnjev na službenom primanju u Elizejskoj palači, Sartre i mnogi drugi francuski intelektualci primaju u kazalištu Recamier disidente iz Istočne Evrope.

1978.

Veljača: Odlazi u Izrael da pokuša uvjeriti izraelske vlasti da prihvate Sadatovu inicijativu za mirovne pregovore.

1979.

Lipanj: Françoise Sagan, s kojom se Sartre povremeno viđa na ručkovima, objavljuje u novinama tekst pod naslovom *Ljubavno pismo Sartreu.*

1980.

Siječanj: Prosvjeduje protiv progonstva sovjetskog disidenta Saharova i podupire bojkot Olimpijade u Moskvi.

20. ožujka: Sartre je hitno prevezen u bolnicu zbog plućnog edema.

13. travnja: Pada u komu iz koje se više neće probuditi.

15. travnja: Umire oko 21 sat. Njegova smrt izaziva brojne reakcije u Francuskoj i svijetu. Predsjednik Giscard d'Estaing odlazi u bolnicu da se pokloni velikanovim zemnim ostacima.

Pravda objavljuje vijest o Sartreovoj smrti u tri retka, i nakon toga više ni riječi.

19. travnja: Sprovod na kojem oko 50 000 ljudi prati pokojnika od bolnice do groblja Montparnasse. Na nadgrobnoj ploči stoje samo ove riječi:

»Jean-Paul Sartre, 1905-1980.«